M-2899

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Com & ag (शके/ सवंत)
मिताक्षरासहितयाज्ञवल्क्यस्मृतेर्व्यवहाराध्यायः	ज्ञानेश्वर भट्ट	धर्मशास्त्र	पुर्ण	.	3/12	228	संस्कृत	कागद	12		

अथमिताक्षरासहितयाज्ञवल्क्यस्मृतेर्व्यवहाराध्यायप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः उत्तमोपपदस्येयंधर्मस्यकृतिरात्मनः धर्मस्यविवृतिर्ज्ञेयाविज्ञानेश्वरयोगिनः १ इतियाज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगताविवृति
र्नकस्यविदुषाविहिता प्रमिताक्षरापिविपुलार्थवतीपरिषिंचतिश्रवणयोरमृतम् २ ग्रंथेस्वरव्यंजनबिंदुरेफमात्राविहीनंलिखितंमया-
यत् तत्सर्वमार्यैःपरिशोधनीयंप्रायेणमुह्यंतिहियेलिखंति ३ अभिषेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञःप्रजापालनंपरमोधर्मः तच्चदुष्टनिग्रह
मंतरेणनसंभवति दुष्टपरिज्ञानंचनव्यवहारदर्शनमंतरेणसंभवति तद्व्यवहारदर्शनमहरहःकर्तव्यमित्युक्तं व्यवहारान्नृपःपश्येत्स
भ्यैःपरिवृतोन्वहमिति सचव्यवहारःकीदृशः कतिविधः कथंचेतीतिकर्तव्यताकलापोनाभिहितस्ततस्तदभिधानायद्वितीयोऽध्यायआ-
रभ्यते व्यवहारान् अन्यविरोधेनस्वात्मसंबंधितयाकथनंव्यवहारः यथा कश्चिदिदंक्षेत्रादिमदीयमितिकथयत्यन्योपितद्विरोधेनम

व्यवहारान्नृपःपश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैःसह धर्मशास्त्रानुसारेणक्रोधलोभविवर्जितः १

दीयमिति तस्यानेकविधत्वंदर्शयतिबहुवचनेन नृपइति नक्षत्रियमात्रस्यायंधर्मः किंतु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीतिदर्शयति
पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादोधर्मविशेषविधानार्थः विद्वद्भिर्वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्नक्षत्रियादिभिः ब्राह्मणैःसहेतितृती
यानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्तेऽप्रधानइतिस्मरणात् अतश्चादर्शनेन्यथादर्शनेवाराज्ञोदोषोवानब्राह्मणानाम् यथाहमनुः अदं-
ड्यान्दंडयन्राजादंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् अयशोमहदाप्नोतिनरकंचाधिगच्छतीति कथंधर्मशास्त्रानुसारेणनार्थशास्त्रानुसारेण देशादिस
मयधर्मस्यापिधर्मशास्त्राविरुद्धस्यधर्मशास्त्रविषयत्वान्नपृथगुपादानं तथाचवक्ष्यति निजधर्माविरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत् सोपिय-

१

त्वेनसंरक्ष्योधर्मोराजकृतश्चयइति क्रोधलोभविवर्जितइति धर्मशास्त्रानुसारेणेतिसिद्धेक्रोधलोभविवर्जितइतिवचनमादरार्थं क्रोधोऽमर्षः लो
भोलिप्सातिशयः १ किंच श्रुतेनमीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेनवेदाध्ययनेनचसंपन्नाः धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः सत्यवादिनः सत्य
वचनशीलाः रिपौमित्रेचयेसमाद्वेषरागादिरहिताएवंभूताः सभासदः सभायांसंसदियथासीदंति उपविशंति तथादानमानसत्कारैराज्ञाकर्तव्याः
यद्यपिश्रुताध्ययनसंपन्नाइतिविशेषेणोक्तंतथापिब्राह्मणाएव यथाहकात्यायनः सतुसभ्यैःस्थिरैर्युक्तःप्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः धर्मशास्त्रार्थ-
कुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति तेचत्रयःकर्तव्याबहुवचनस्यार्थवत्वात् यस्मिन्देशेनिषीदंतिविप्रावेदविदस्त्रयइतिमनुस्मरणाच्च बृहस्पति
स्तु सप्तपंचत्रयोवासभासदोभवंतीत्याह लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपंचत्रयोपिवा यत्रोपविष्टाविप्राःस्युःसायज्ञसदृशीसभेति नचब्राह्मणैःस

श्रुताध्ययनसंपन्नाधर्मज्ञाः सत्यवादिनः राज्ञासभासदःकार्यारिपौमित्रेचयेसमाः २

हेतिपूर्वश्लोकोक्तानांब्राह्मणानांश्रुताध्ययनसंपन्नाइत्यादिविशेषणमितिमंतव्यम् तृतीयाप्रथमांतनिर्दिष्टानांविशेषणविशेष्यभावासंभवा
त् विद्वद्भिरित्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगाच्च तथाचकात्यायनेनब्राह्मणानांसभासदांचस्पष्टोभेदश्चदर्शितः सप्राड्विवाकःसामात्यःसब्राह्मणपुरो
हितः ससभ्यःप्रेक्षकोराजास्वर्गेतिष्ठतिधर्मतइति तत्रब्राह्मणाअनियुक्ताःसभासदस्तुनियुक्ताइतिभेदः अतएवोक्तम् नियुक्तोवाऽनियु-
क्तोवाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतीति तत्रनियुक्तानांयथावस्थितार्थकथनेपियदिराजान्यथाकरोति तदाऽसौनिवारणीयोन्यथादोषः उक्तंचकात्यायनेन
अन्यायेनापितंयांतंयेनुयांतिसभासदः तेपितद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयःसतैर्नृपइति अनियुक्तानांपुनरन्यथाभिधानेवादोषोनतुराज्ञोनिवा-

रणे सभावानप्रवेष्टव्यावक्तव्यंवासमंजसम् अब्रुवन्विब्रुवन्वापिनरोभवतिकिल्बिषीतिमनुस्मरणात् रिपोमित्रेचेतिचकाराल्लोकरंजनार्थे
कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितंसदः कर्तव्यम् यथाहकात्यायनः कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैर
धिष्ठितमिति २ व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह कार्यांतरव्यग्रतयाव्यवहारानपश्यतानृपेणपूर्वोक्तैः सभ्यैः सहसर्वध
र्मवित् सर्वान्धर्मशास्त्रोक्तान् सामयिकांश्चधर्मान्वेत्ति विचारयति ससर्वधर्मवित् ब्राह्मणोनक्षत्रियादिनियोक्तव्योव्यवहारदर्शने तंचका
त्यायनेनोक्तयुक्तगुणविशिष्टंकुर्यात् यथा दांतंकुलीनंमध्यस्थंमनुद्वेगकरंस्थिरम् परत्रभीरुंधर्मिष्ठमुद्युक्तंक्रोधवर्जितमिति एवंभूतब्राह्मणा

अपश्यताकार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेणतु सभ्यैःसहनियोक्तव्योब्राह्मणःसर्वधर्मवित् ३

संभवेक्षत्रियंवैश्यंवानियुंजीत नशूद्रम् तथाहकात्यायनः ब्राह्मणोयत्रनस्यात्तुक्षत्रियंतत्रयोजयेत् वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेनवर्जये
दिति नारदेनत्वयमेवमुख्योदर्शितः धर्मशास्त्रंपुरस्कृत्यप्राड्विवाकमतेस्थितः समाहितमतिःपश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति प्राड्विवाकमतेस्थितो
नत्वमतेस्थितः राजाचारचक्षुषापरसैन्यंपश्यतीतिवत् तस्यचेयंयौगिकीसंज्ञा अर्थिप्रत्यर्थिनोपृच्छतीतिप्राट् तयोर्वचनंविरुद्धमविरुद्धंच सभ्यैः
सहविविनक्तिविवेचयतीतिविवाकः प्राट्चासौविवाकश्चेतिप्राड्विवाकः उक्तंच विवादानुगतंपृष्ट्वाससभ्यस्तत्प्रयत्नतः विचारयतियेनासौ-
प्राड्विवाकस्ततःस्मृतइति ३ ७ ७ ७ ७ ७

अपिच प्राड्विवाकादयः सभ्याश्चयदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयंति तदा राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरं कुशत्वे
न तदभिभूता द्रागात्स्नेहातिशयाल्लोभाद्वा लिप्सातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वंतः पृथक्पृथक् एकै
कशो विवादात् विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद्द्विगुणं दमं दंड्याः पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात् तथासति स्त्रीसंग्रहणादिषु दंडाभावप्रसंगः
रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थं नं च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति गौतमवचनात् न ब्रा-
ह्मणा दंड्या इति मंतव्यम् तस्य प्रशंसार्थत्वात् यत्तु षड्भिः परिहार्यो राज्ञावंध्यश्चाबंध्यश्चादंड्यश्चाबहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति त
दपि सहि एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदविदांगविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु क-

रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः सभ्याः पृथक्पृथग्दंड्या विवादाद्द्विगुणं दमं ४

र्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयं ४ व्यवहारविषयमाह धर्मशास्त्र
समयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चेत् यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तर-
संशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयः तस्य चेदं सामान्यलक्षणं स च द्विविधः शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोग
श्चेति यथाह नारदः द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः शंकासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति होढा लोप्त्रं लिंगमित्यिाव
त् तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न

प्रयच्छति क्षेत्रादिकंममायमपहरतीतिवा उक्तंचकात्यायनेन न्यायंस्वंनेच्छतेकर्तुमन्याय्यंवाकरोतियइति सपुनश्चाष्टादशधाभिद्यते यथा
हमनुः तेषामाद्यमृणादानंनिक्षेपोस्वामिविक्रयः संभूयचसमुत्थानंदत्तस्यानपकर्मच वेतनस्यैवचादानंसंविदश्चव्यतिक्रमः क्रयविक्रया
नुशयोविवादःस्वामिपालयोः सीमाविवादधर्मश्चपारुष्येदंडवाचिके स्तेयंचसाहसंचैवस्त्रीसंग्रहणमेवच स्त्रीपुंधर्मोविभागश्चद्यूतमाह्वय
एवच पदान्यष्टादशैतानिव्यवहारस्थिताविह इति एतान्यपिसाध्यभेदेनपुनर्बहुत्वंगतानि यथाहनारदः एषामेवप्रभेदोन्यःशतमष्टोत्तरंशत
म् क्रियाभेदान्मनुष्याणांशतशाखोनिगद्यतइति आवेदयतिचेदित्यनेनस्वयमेवागत्यावेदयति नराजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितोवेतिदर्शयति य
थाहमनुः नोत्पादयेत्स्वयंकार्यंराजानाप्यस्यपूरुषः नचप्रापितमन्येनग्रसेतार्थंकथंचनेति परैरिति परेणपराभ्यांपरैरित्येकस्यैकेनद्वाभ्यांबहु

स्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणाधर्षितःपरैः आवेदयतिचेद्राज्ञेव्यवहारपदंहितत् ५

भिर्वाव्यवहारोभवतीतिदर्शयति यत्पुनरेकस्यबहुभिःसार्द्धंस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच अनादेयोभवेद्वादोधर्मविद्भिरुदाहृतइतिनारदवचनम् त
द्भिन्नसाध्यविषयं आवेदयतिराज्ञेइत्यनेनैवराज्ञापृष्टोविनीतवेष आवेदयेत् आवेदितंचयुक्तंचेन्मुद्रादिनाप्रत्यर्थ्याह्वानमकल्पादीनांचानाह्वान
मित्याद्यर्थसिद्धमितिनोक्तम् स्मृत्यंतरेतुस्पष्टार्थमुक्तम् यथा कालेकार्यार्थिनंपृच्छेत्प्रणतंपुरतःस्थितम् किंकार्यंकाचतेपीडामाभैषीर्ब्रूहि
मानव केनकस्मिन्कदाकस्मात्पृच्छेदेवंसभागतम् एवंपृष्टःसयद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैःसह विमृश्यकार्यंन्याय्यंचेदाह्वानार्थमतःपरम् मुद्रांवानि
क्षिपेत्तस्मिन्पुरुषंवासमादिशेत् अकल्पबीलस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्त

भृत्यानाह्वानयेन्नृपः नहीनपक्षांयुवतींकु लेजाताप्रसूतिकाम् सर्ववर्णोत्तमांकन्यांताज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः तदधीनकुटुंबिन्यः स्वैरिण्योगणिकाश्चयाः
निष्कुलायाश्चपतितास्तासामाह्वानमिष्यते कालंदेशंचविज्ञायकार्याणांचबलाबले अकल्पादीनपिशनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ज्ञात्वाभियोगंये
पिस्युर्वनेप्रव्रजितादयः तानप्याह्वानयेद्राजागुरुकार्येष्वकोपयन्निति आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धैवनारदेनोक्ता वक्तव्येर्थेत्वतिष्ठंतमुत्क्रामंतंच
तद्वचः आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनम् स्थानासेधःकालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा चतुर्विधः स्यादासेधोनासिद्धस्तंविलंघयेत् आ
सेधकालआसिद्धआसेधंयोतिवर्तते सविनेयोन्यथाकुर्वन्नासेद्धादंडभाग्भवेत् नदीसंतारकांतारदुर्देशोपप्लवादिषु आसिद्धस्तंपरासेधमुत्क्राम
न्नापराध्नुयात् निर्वेष्टुकामोरोगार्तोयियक्षुर्व्यसनेस्थितः अभियुक्तस्तथान्येनराजकार्योद्यतस्तथा गवांप्रचारेगोपालाः सस्यावापेकृषीवलाः शि

प्रत्यर्थिनोग्रतोलेख्यंयथावेदितमर्थिना समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिन्हितम् ६

ल्पिनश्चापितत्कालमायुधीयाश्चविग्रहइति आसेधोराजाज्ञयाअवरोधः अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यंवामुत्तदंप्रेषयिष्यंति नचतेपरार्थवादिनः
योनभ्रातानचपितानपुत्रोननियोगकृत् परार्थवादीदंड्यःस्याद्व्यवहारेषुविब्रुवन्नितिनारदवचनात् ५ प्रत्यर्थिनिमुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमे
नानीतेकिंकुर्यादित्यतआह अर्थ्यतइत्यर्थः साध्यः सोस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षःप्रत्यर्थी तस्याग्रतःपुरतोलेख्यंलेखनीयम् यथायेनप्रकारेणपूर्व
मावेदनकालेआवेदितंतथा नपुनरन्यथा अन्यथावादित्वेनव्यवहारस्यभंगप्रसंगात् अन्यवादीक्रियाद्वेषीनोपस्थातानिरुत्तरः आहूतव्यप
लापीन्वहीनः पंचविधःस्मृतइति आवेदनकालएवार्थिवचनस्यलिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यतआह समामासेत्यादि संवत्सरमासप

क्षतिथिवारादि अर्थिप्रत्यर्थिनामब्राह्मणजात्यादिचिन्हितम् आदिशब्देनद्रव्यंतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिंगादीनिगृह्यंते यथोक्तं अर्थवद्धर्मसंयुक्तं
परिपूर्णमनाकुलम् साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबंधिच प्रसिद्धमविरुद्धंचनिश्चितंसाधनेक्षमम् संक्षिप्तनिखिलार्थंचदेशकालाविरोधिच
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम् साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् परात्मपूर्वजा-
नेकराजनामभिरंकितम् क्षमालिंगात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् यदावेदयतेराज्ञेतद्भाषेत्यभिधीयतइति भाषाप्रतिज्ञापक्षइत्यर्थांतरं आवे
दनसमयेकार्यमात्रंलिखितं प्रत्यर्थिनोग्रतः समामासादिविशिष्टंलिख्यतेइतिविशेषः संवत्सरविशेषणंयद्यपिसर्वव्यवहारेषुनोपयुज्यते तथाप्या
धिप्रतिग्रहक्रयेषुनिर्णयार्थमुपयुज्यते आधौप्रतिग्रहेक्रीतेपूर्वातुबलवत्तरेतिवचनात् अर्थव्यवहारेपिएकस्मिन्संवत्सरेयत्संख्याकंयद्द्रव्यंयतोये
नगृहीतंप्रत्यर्पितंच पुनरन्यस्मिन्वत्सरेतत्द्रव्यंतत्संख्याकंततस्तेनगृहीतंयाच्यमानोयदिब्रूयात्सत्यंगृहीतंप्रत्यर्पितंचेति तत्संवत्सरांतरेगृहीतं·
प्रत्यर्पितंनास्मिन्वत्सरेइत्युपयुज्यते एवंमासाद्यपियोज्यम् देशस्थानादयःपुनस्थावरेष्वेवोपयुज्यंते देशश्चैवतथास्थानंसंनिवेशस्तथैवच जातिः
संज्ञाधिवासश्चप्रमाणंक्षेत्रनामच पितृपैतामहंचैवपूर्वराजानुकीर्तनम् स्थावरेषुविवादेषुदशैतानिनिवेशयेदितिस्मरणात् देशोमध्यदेशादिः-
स्थानंवाराणस्यादि सन्निवेशस्तत्रैवपूर्वपरदिग्विभागपरिच्छिन्नसम्यङ्निविष्टोगृहक्षेत्रादिः जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोब्राह्मणत्वादिः संज्ञाचदेवद
त्तादिः अधिवासःसमीपदेशेनिवासीजनः प्रमाणंनिवर्तनादिभूपरिमाणं क्षेत्रंनामशालिक्षेत्रंकुमुकक्षेत्रंकृष्णभूमःपांडुभूमइति पितुःपिताम
हस्यचनामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषांत्रयाणांराज्ञांनामकीर्तनंचेति समामासादीनांयस्मिन्व्यवहारेयावदुपयुज्यतेतत्रतावल्लेखनीयंइतितात्पर्या
र्थः ६ एवंपक्षलक्षणेस्थितेपक्षलक्षणरहितानांपक्षवदवभासमानानांपक्षाभासत्वंसिद्धमेवेतियोगीश्वरेणनपृथक्पक्षाभासाउक्ताअन्यै

स्तुविस्पष्टार्थमुक्तम् असिद्धादेः साधयितुमशक्यत्वाद्निराकरणम् अप्रसिद्धंमदीयंशशविषाणंगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यादि निराबाधमस्म
द्गृहदीपप्रकाशेनायंस्वगृहेव्यवहरतीत्यादि निरर्थमभिधेयरहितम् कचटतपजडदगबेत्यादि निष्प्रयोजनंयथायंदेवदत्तोस्मद्गृहसन्निधौसुस्वरम
धीतइत्यादि असाध्यं यथाहंदेवदत्तेनसुभ्रूभंगमुपहसितइत्यादि एतत्साधनासंभवादसाध्यम् अल्पकालत्वान्नसाक्षिसंभवोलिखितंदूरतो-
ल्पत्वान्नदिव्यमिति विरुद्धं यथाहंमूकेनशप्तइत्यादि पुरराष्ट्रादिविरुद्धंवा एतेषांस्वभावेनैवनिराकरणमितिननिराक्रियते तत्रच अप्रतिसिद्धादी
नांव्युत्सत्यर्थमुपादानं तदप्यनेकपदसंकीर्णस्यनिराकरणंनक्रियते राज्ञाविवर्जितोयश्चयश्चपौरविरोधकृत् राष्ट्रस्यवासमस्तस्यप्रकृतीनांतथैवच
अन्येवायेपुरग्राममहाजनविरोधकाः अनादेयास्तुतेसर्वेव्यवहाराः प्रकीर्तिताइति यत्त्वनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षोनसिद्ध्यतीति तत्र यद्यनेकवस्तु

अप्रसिद्धंनिराबाधंनिरर्थंनिष्प्रयोजनम् असाध्यंवाविरुद्धंवापक्षाभासंविवर्जयेत् ७

संकीर्णइत्युच्यतेतदानदोषः मदीयमनेनहिरण्यंवासोरूपकादिवापहृतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् ऋणादानादिपदसंकरेपक्षाभासइतिचेत्तद
पिन मदीयारूपका अनेनवृद्ध्यागृहीताः सुवर्णवास्यहस्तेनिक्षिप्तम् मदीयंक्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनांपक्षत्वमिष्यतएव किंतु क्रियाभेदात् क्र
मेणव्यवहारोनयुगपदित्येतावत् यथाहकात्यायनः बहुप्रतिज्ञंयत्कार्यंव्यवहारेसुनिश्चितं कामंतदपिगृह्णीयाद्राजातत्वबुभुत्सयेति तस्माद
नेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षोयुगपन्नसिद्ध्यतीतिनस्यार्थः अर्थिग्रहणात्पुत्रपौत्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् नियुक्तस्यापिनियोगेनैवतदेकार्थ-
त्वाक्षेपात् अर्थिनासंनियुक्तोवाप्रत्यर्थिप्रहितोपिवा योयस्यार्थेविवदतेतयोर्जयपराजयावितिस्मरणात् नियुक्तजयपराजयौमूलस्वामिनोरेव

एतच्चभूमौफलकेवा पांडुलेखेनलिखित्वा आवापोद्धारेणविशोधितंपश्चात्सत्त्रेनिवेशयेत् पूर्वपक्षंस्वभावोक्तंप्राड्विवाकोभिलेखयेत् पांडुलेखे
नफलकेततः पत्रेविशोधितमितिकात्यायनस्मरणात् शोधनंचयावदुत्तरदर्शनंकर्तव्यम् नातःपरमनवस्थाप्रसंगात् अतएवनारदेनोक्तं शोधये
त्पूर्ववादंतुयावन्नोत्तरदर्शनम् अवष्टब्धस्योत्तरेणनिवृत्तंशोधनंभवेदिति पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदुत्तरंदापयंतिसभ्यास्तदारागाल्लोभादित्युक्त
दंडेनसभ्यान्दंडयित्वापुनःप्रतिज्ञापूर्वकंव्यवहारःप्रवर्तनीयोराज्ञेति ७ एवंशोधितपत्रारूढेपूर्वपक्षेकिंकर्तव्यमित्यतआह श्रुतोभाषार्थो-
येनप्रत्यर्थिनासोश्रुतार्थः तस्योत्तरंपूर्वपक्षादुत्तरत्रभवतीत्युत्तरंलेख्यंलेखनीयं पूर्ववेदकस्यार्थिनःसंनिधौसमीपेउत्तरंचयत्पूर्वोक्तस्यनिराक
रणंतदुच्यते यथाह पक्षस्यव्यापकंसारमसंदिग्धमनाकुलं व्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरंतद्विदोविदुरिति निराकरणसमर्थंसारंन्याय्यंन्यायादनपेतंअ

श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यंपूर्वावेदकसन्निधौ

संदिग्धंसंदेहरहितम् अनाकुलंपूर्वापराविरुद्धम् अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेणदुःश्लिष्टविभक्तिसमा साध्याहाराभिधानेनवा अन्यदेशभा
षाभिधानेनवायत् व्याख्येयार्थंनभवति तत्सदुत्तरं तच्चचतुर्विधं संप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रत्यवस्कंदनंपूर्वन्यायश्चेति यथाहकात्यायनः सत्यंमिथ्योत्तरंचै
वप्रत्यवस्कंदनंतथा पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरंस्याच्चतुर्विधमिति तत्रसत्योत्तरंयथा रूपकशतंमत्यंधारयतीत्युक्तेसत्यंधारयामीति यथाह साध्यस्य
सत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृतेति मिथ्योत्तरंतुनाहंधारयामीति तथाचकात्यायनः अभियुक्तोभियोगस्ययदिकुर्यादपन्हवम् मिथ्यातत्तुविजानीयादु
त्तरंव्यवहारतइति तच्चमिथ्योत्तरंचतुर्विधम् मिथ्यैतन्नाभिजानामितदातत्रनसंनिधिः अजातश्चास्मितत्कालेइतिमिथ्याचतुर्विधमिति प्रत्यवस्कं

दत्तंनाम सत्यंगृहीतंप्रतिदत्तंप्रतिग्रहेणलब्धमितिवा तथाहनारदः अर्थिनालिखितोयोऽर्थः प्रत्यर्थीयदितंतथा प्रपद्यकारणंब्रूयात्प्रत्यवस्कंद
नंस्मृतमिति प्राङ्न्यायोत्तरंतु यत्राभियुक्तएवंब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्रचायंव्यवहारमार्गेणपराजितइति उक्तंचकात्यायनेनआ
चारेणावसन्नोपिपुनर्लेखयतेयदि सोभिधेयोजितःपूर्वंप्राङ्न्यायस्तुसउच्यतेइति एवमुत्तरलक्षणेस्थितेउत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभास
मानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धंस्पष्टीकृतंस्मृत्यंतरे संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरिच पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथानैवोत्तरंभवेत् यद्व्यस्तपद
मव्यापिनिगूढार्थंतथाकुलम् व्याख्यागम्यमसारंचनोत्तरंस्वार्थसिद्धयइति तत्रसंदिग्धंसुवर्णशतमनेनगृहीतमित्युक्तेसत्यंगृहीतंसुवर्णश
तंमाषशतंवेतिप्रकृतादन्यत् यथासुवर्णशताभियोगेपणशतंधारयामीति अत्यल्पंसुवर्णशताभियोगेपंचाशतंधारयामीति अतिभूरिसुवर्णश

ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ८

ताभियोगेद्विशतंधारयामीति पक्षैकदेशव्यापिहिरण्यवस्त्राद्यभियोगेहिरण्यंगृहीतंनान्यदिति व्यस्तपदंऋणादानाभियोगेपदांतरेणोत्तरम्
यथासुवर्णशताभियोगेअनेनाहंताडितइति अव्यापिदेशस्थानादिविशेषणाव्यापि तथामध्यदेशेवाराणस्यांपूर्वस्यांदिशिक्षेत्रमनेनापहृत
मिति पूर्वपक्षेलिखितेक्षेत्रेमपहृतमिति निगूढार्थंसुवर्णशताभियोगेकिमहमेवधारयामीत्यत्रध्वनिनाप्राड्विवाकः सभ्यावाअर्थीवा अन्य
स्मैधारयतीतिसूचयतीतिनिगूढार्थं आकुलंपूर्वापरविरुद्धम् यथासुवर्णशताभियोगेसत्यंगृहीतंनधारयामीति व्याख्यागम्यं दुःश्लिष्टविभक्ति
समासाध्याहाराभिधानेनव्याख्यागम्यं अदेशभाषाभिधानेनवा यथासुवर्णशतविषयेपितृऋणाभियोगेगृहीतशतवचनात् सुवर्णानां-

पितुर्नजानामीति अत्रगृहीतशतस्यपितुर्वचनात् सुवर्णानांशतंगृहीतमितिनजानामीति असारंन्यायविरुद्धम् यथासुवर्णशतमनेनवृद्ध्या गृहीतंवृद्धिर्देयदत्तानमूलमित्यभियोगेनसत्यंवृद्धिर्दत्तानमूलंगृहीतमिति उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणांसंकरोनिरस्तः यथाहकात्यायनः पक्षेकदेशेयत्सत्यमेकदेशेचकारणम् मिथ्याचैवैकदेशेचसंकरात्तदनुत्तरमिति अनुत्तरेचकारणंतेनैवोक्तम् नचैकस्मिन्विवादेतुक्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकत्रक्रियाद्वयमिति मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपिक्रियाप्राप्नोति मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनीतिस्मरणात् तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारेविरुद्धम् तथासुवर्णंरूपकशतंचानेनगृहीतमित्यभियोगेसुवर्णंनगृहीतंरूपकशतंगृहीतंप्रतिदत्तंचेति कारणप्राङ्न्यायसंकरेतुप्रत्यर्थिनएवक्रियाद्वयं प्राङ्न्यायकारणोक्तौतु प्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियामिति तथासुवर्णंगृहीतंप्रतिदत्तंरूपकेव्यवहारमार्गेणपराजितइति अत्रप्राङ्न्यायेजयपत्रेणवाप्राङ्न्यायदर्शिभिर्वाभावयितव्यम् - कारणोत्तरेतुसाक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमितिविरोधः एवमुत्तरत्रयसंकरेपिद्रष्टव्यम् यथानेनसुवर्णंरूपकशतंवस्त्राणिचगृहीतानीत्यभियोगेसत्यंसुवर्णंगृहीतंप्रतिदत्तम् रूपकशतंनगृहीतंवस्त्रविषयेतुपूर्वन्यायेनपराजितइति एवंचतुःसंकरेपि एतेषांचानुत्तरत्वंयौगपद्येन तस्यतस्यांशस्यतेनतेनविनासिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानांचेच्छयाभवति यत्रपुनरुभयोःसंकरः तत्रयस्यप्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेनपूर्वंव्यवहारःप्रवर्तनीयः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेनव्यवहारोद्रष्टव्यः यत्रत्वप्रतिपत्तेः उत्तरांतरस्यचसंकरस्तत्रोत्तरांतरोपादानेनव्यवहारोद्रष्टव्यः संप्रतिपत्तौक्रियाभावात् यथाहारीतेन मिथ्योत्तरंकारणंचस्यातामेकत्रचेदुभे सत्यंचापिसहान्येनतत्रग्राह्यंकिमुत्तरमित्युक्त्वोक्तम् यत्प्रभूतार्थविषयंयत्रवास्यात्क्रियाफलम् उत्तरंतत्रतज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा

संकीर्णंभवतीतिशेषः ऐच्छिकः क्रमोभवतीत्यर्थः तत्रप्रभूतार्थम् यथानेनसुवर्णरूपकशतंवस्त्राणिचगृहीतानीत्यभियोगेसत्यंसुवर्णरूप कशतंचनगृहीतं वस्त्राणितुगृहीतानिप्रतिदत्तानिचेति तत्रमिथ्योत्तरस्यप्रभूतविषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादायप्रथमंव्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः पश्चाद्वस्त्रविषयोव्यवहारः एवंमिथ्याप्राङ्न्यायसंकरेकारणप्राङ्न्यायसंकरेचयोजनीयं तथातस्मिन्नेवाभियोगेसत्यंसुवर्णरूपकशतंचगृहीतं दास्यामि वस्त्राणितुनगृहीतानिगृहीतानिप्रतिदत्तानीतिवावस्त्रविषयेपूर्वंपराजितइतिचोत्तरेसंप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेपि तत्रक्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादायव्यवहारः प्रवर्तयितव्यः यत्रतु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं यथाशृंगग्राहिकतयाकश्चिद्वदति इयंगौर्मदीया अमुकस्मिन्कालेनष्टाअद्यास्यगृहेदृष्टेति अन्यस्तुमिथ्यैवैतत् एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहेजाताचेतिवदति इदंतावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम् नापिमिथ्यैव कारणोपन्यासात् नापिकारणं एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् तस्मात्सकारणमिथ्योत्तरमिदम् अत्रचप्रतिवादिनः क्रियाकारणेप्रतिवादिनीतिवचनात् ननुमिथ्याक्रियापूर्ववादइतिपूर्ववादिनः कस्मात्क्रियानभवति तस्यशुद्धमिथ्याविषयत्वात् कारणेप्रतिवादिनीत्येतदपिकस्माच्छुद्धकारणविषयंनभवति नैतत् सर्वस्यापिकारणोत्तरस्यमिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् प्रसिद्धकारणोत्तरेप्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्यमिथ्यात्वम् यथासत्यंरूपकशतंगृहीतंनधारयामीति प्रतिदत्तत्वादिति प्रकृतोदाहरणेतुप्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमोनास्तिइतिविशेषः एतच्चहारीतेनस्पष्टमुक्तम् मिथ्याकारणयोर्वापिग्राह्यंकारणमुत्तरमिति यत्रमिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं यथारूपकशतंधारयामीत्यभियोगेमिथ्यैतदस्मिन्नर्थेपूर्वमयंपराजितइति अत्रापिप्रतिवादिनएवक्रिया प्राङ्न्यायकारणोक्तौतु प्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियामितिवचनात् शुद्धस्यप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसं

गात् संप्रतिपत्तेरपिसाध्यत्वेनोपदिष्टस्यपक्षस्यसिद्धत्वोपन्यासेनसाध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वम् यदातुकारणप्राङ्न्यायसंकरः यथाशतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यंगृहीतंप्रतिदत्तंचेत्यस्मिन्नेवार्थेप्राङ्न्यायेनायंपराजितइति तत्रप्रतिवादिनोयथारुचीतिनकुचिद्वादिप्रति
वादिनोरेकस्मिन्व्यवहारेक्रियाद्वयप्रसंगइतिनिर्णयः एवमुत्तरेपत्रेनिवेशितेसाध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशंकःकुर्यादित्यपेक्षितेआ
ह ततस्तदनंतरमर्थीसाध्यवान् सद्यएवानंतरमेवलेखयेत् प्रतिज्ञातः साध्यः सचासावर्थश्चेतिप्रतिज्ञातार्थः तस्यसाधनंसाध्यतेनेनेतिसा
धनंप्रमाणम् अत्रसद्योलेखयेदितिवदतोत्तराभिधानेकालविलंबनमप्यंगीकृतमितिगम्यते तच्चोत्तरत्रविवेचयिष्यते अर्थीप्रतिज्ञातार्थसाध-
नंलेखयेदितिवदतायस्यसाध्यमस्तिसप्रतिज्ञातार्थसाधनंलेखयेदित्युक्तम् अतश्चप्राङ्न्यायोत्तरेप्राङ्न्यायस्यैवसाध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्थीज्ञा

तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतिविपरीतमतोन्यथा चतुष्पाद्व्यवहारोयंविवादेषुप्रदर्शितः ९

तइतिसएवसाधनंलेखयेत् कारणोत्तरेपिकारणस्यैवसाध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीतिसएवलेखयेत् मिथ्योत्तरेतुपूर्ववाद्येवार्थीतिसएवलेखयेत्
मिथ्योत्तरेतुपूर्ववाद्येवार्थीसएवसाधनंनिर्दिशेत् तथार्थीलेखयेदितिवदताअर्थ्येवलेखयेत् नान्यइत्युक्तम् अतश्चसंप्रतिपत्त्युत्तरेसाध्याभावेनभा
षोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देशएवनास्तीति तावतैवव्यवहारःपरिसमाप्यतइतिगम्यते एतदेवहारीतेनस्पष्टमुक्तं प्राङ्न्यायका
रणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम् मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेदिति ८ ततःकिमित्यतआह तस्यसाधनस्यप्रमाणस्यवक्ष्यमाणलि
खितसाक्ष्यादिलक्षणस्यसिद्धौनिर्वृत्तौसिद्धिंसाध्यस्यजयलक्षणांप्राप्नोति अतोस्मात्प्रकारादन्यथाप्रकारांतरेणसाधनासिद्धौविपरीतंसाध्यस्या

सिद्धिंपराजयलक्षणामाप्नोतीतिसंबंधः एवंव्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तोव्यवहारः सोयमित्थंचतुष्पाच्चतु
रंशकल्पनयाविवादेषुऋणादानादिषूपदर्शितोवर्णितः तत्रप्रत्यर्थिनोग्रतोलेख्यमितिभाषापादः प्रथमः श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यमित्युत्तरपादो-
द्वितीयः ततोर्थीलेखयेत्सद्यइतिक्रियापादस्तृतीयः तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतीतिसाध्यसिद्धपादश्चतुर्थः यथोक्तं परस्परंमनुष्याणांस्वार्थ
विप्रतिपत्तिषु वाक्यान्न्यायाद्यवस्थानंव्यवहारउदाहृतः भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः आक्षिप्तचतुरंशस्तुचतुष्पाद
भिधीयतइति संप्रतिपत्युत्तरेतुसाधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्चनसाध्यसिद्धिलक्षणः पादोस्तीतिद्विपात्त्वमेव उत्तराभिधानानंतरसभ्याना-
मर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्यक्रियास्यादितिपरामर्शलक्षणस्यप्रत्याकलितस्ययोगीश्वरेणव्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुःसंबंधाभावाच्च

अभियोगमनिस्तीर्यनैनंप्रत्यभियोजयेत्

नव्यवहारपादत्वमितिस्थितं इतिव्यवहारमातृका १ एवंसर्वव्यवहारोपियोगिनींव्यवहारमातृकामभिधायाधुनाकंचिद्व्यवहारविशेषंकं
चिद्विशेषंदर्शयितुमाह अभियुज्यतइति अभियोगोपराधः तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनमभियोक्तारंनप्रत्यभियोजयेत् अपराधे
ननसंयोजयेत् यद्यपिप्रत्यवस्कंदनंप्रत्यभियोगरूपं तथापिस्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्यप्रतिषेधविषयत्वम् अतःस्वाभियोगानुप
मर्दनरूपस्यप्रत्यभियोगस्यायंनिषेधः इदंप्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम् अथअर्थिनंप्रत्याह अभियुक्तंचनान्येनेति अन्येनाभियुक्तमनिस्ती-
र्णाभियोगमन्योर्थीनाभियोजयेत् किंच उक्तमावेदनसमयेयदुक्तंतद्विप्रकृतिंविरुद्धस्वभावंननयेत् नप्रापयेत् एतदुक्तंभवति यद्वस्तुयेन

रूपेणावेदनसमयेनिवेदितंतद्वस्तुतथैवभाषाकालेऽपिलेखनीयंनान्यथेति ननुप्रत्यर्थिनोग्रतोलेख्यंयथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तंकिमर्थंपु
नरुच्यते नोक्तंविप्रकृतिंनयेदितिउच्यते यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमयेयद्वस्तुनिवेदितं तदेवभाषासमयेपितथैवलेखनीयं एकस्मिन्न
पिपदेनवस्त्वंतरमित्युक्तं यथानेनरूपकशतंवृद्ध्यागृहीतंइत्यावेदनसमयेप्रतिपाद्यप्रत्यर्थिसन्निधौभाषासमयेवस्त्रशतंवृद्ध्यागृहीतमितिनव
क्तव्यम् तथासतिपदांतरागमनेपिवस्त्वंतरगमनाद्धीनवादीदंड्यःस्यादिति नोक्तंविप्रकृतिंनयेदिति अनेनैकवस्तुत्वेपिपदांतरगमनंनिषिध्यते
यथारूपकशतंवृद्ध्यागृहीत्वायंनप्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधायभाषाकालेरूपकशतंबलादपहृतवान्इतिवदतीति तत्रवस्त्वंतरगमनंनिषि
द्धमिहतुपदांतरगमनंनिषिध्यतइतिनपौनरुक्त्यं एतदेवस्पष्टीकृतंनारदेन पूर्वपादंपरित्यज्ययोन्यमालंबतेपुनः पादसंक्रमणाज्ज्ञेयोहीनवा

अभियुक्तंचनान्येननोक्तंविप्रकृतिंनयेत् १०

दीसवैनरइति हीनवादीदंड्योभवति नप्रकृतादर्थाद्धीयते अतःप्रत्यर्थिनोर्थिनश्चप्रमादपरिहारार्थमेवायंमाभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो
नप्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिविषयः अतएववक्ष्यति छलंनिरस्यभूतेनव्यवहारान्नयेन्नृपइति एतच्चार्थव्यवहारेद्रष्टव्यम् मन्युकृतेतुव्यवहारप्रमा
दाभिधानेप्रकृतादपिव्यवहाराद्धीयतइति यथाहनारदः सर्वेष्वर्थविवादेषुवाक्छलेनावसीदति परस्त्रीभूम्यृणादानेशास्योप्यर्थान्नहीयत
इति अस्यार्थः सर्वेष्वर्थविवादेषुनमन्युकृतेषुवाक्छलेप्रमादाभिधानेपिनावसीदति नपराजीयते नप्रकृतादर्थाद्धीयतेइत्यर्थः अत्रोदाहरणं
परस्त्रीत्यादि परस्त्रीभूम्यृणादानेप्रमादाभिधानेनदंड्योपियथाप्रकृतादर्थान्नहीयते एवंसर्वेष्वर्थविवादेष्विति अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृ

तविवादेषुप्रमादाभिधानेप्रकृतादप्यर्थाद्धीयतइतिगम्यते यथाहमनेनशिरसिपादेनताडित इत्यावेदनसमये अभिधायभाषाकालेहस्तेन-
पादेनवाताडितइतिवदन्नकेवलंदंड्यः पराजीयतेच १० मभियोगमनिस्तीर्यनैनंप्रत्यभियोजयेत् इत्यस्यापवादमाह कलहेवाग्दं
डपारुष्यात्मके साहसेषुविषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसंभवेस्याभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारंप्रत्यभियोजयेत्
नन्यत्रापिपूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्यप्रतिज्ञांतरत्वेयुगपद्व्यवहारासंभवः समानः सत्यम् नात्र युगपद्व्यवहाराय
प्रत्यभियोगोपदेशः अपितुन्यूनदंडप्राप्तये अधिकदंडनिवृत्तयेवा तथाहि अनेनाहंताडितः शप्तोवेत्यभियोगेपूर्वमहमनेनताडितः शप्तोवेति
प्रत्यभियोगेदंडाल्पत्वं यथाहनारदः पूर्वमाक्षारयेद्यस्तुनियतंस्यात्सदोषभाक् पश्चाद्यः सोप्यसत्कारीपूर्वेतुविनयोगुरुरिति यदापुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रव

कुर्यात्प्रत्यभियोगंच कलहेसाहसेषुच उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ११

त्तिस्तत्राधिकदंडनिवृत्तिः पारुष्येसाहसेवापियुगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्नलभ्येतविनयः स्यात्समस्तयोरिति एवंयुगपद्व्यवहारसंभवेपि कलहा
दौप्रत्यभियोगोर्थवानृणादानादिषुतुनिरर्थकएव अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्यसभापतेः कर्तव्यमाह उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः स
र्वेषुविवादेषुनिर्णयस्यकार्यंकार्यनिर्णयः आहिताग्न्यादिषुपाठात्कार्यशब्दस्यपूर्वनिपातः निर्णयस्यकार्यंच साधितधनदानंदंडदानंच तस्मि
न्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्यंच तद्भवतीतिप्रतिभूर्ग्राह्यः ससभ्येनसभापतिना तस्यासंभवेर्थिप्रत्यर्थिनोरक्षणेपुरुषानियोक्त
व्याः तेभ्यश्चताभ्यांप्रतिदिनंवेतनंदेयम् तथाहकात्यायनः अथचेत्प्रतिभूर्नास्तिकार्ययोग्यस्तुवादिनः संरक्षितोदिनस्यांतेदद्याद्भृत्या

यवेतनमिति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्येससभ्येनसभापतिनाप्रतिभूर्ग्राह्यइत्युक्तम् ११ किंतन्निर्णयकार्यंयस्मिन्प्रतिभूर्गृह्यतइत्य
पेक्षितआह अर्थिनानिवेदितस्याभियोगस्यप्रत्यर्थिनापन्हवेकृतेयद्यर्थिनासाक्ष्यादिभिः भावितोंगीकारितः प्रत्यर्थीतदादद्याद्धनंप्रकृत-
मर्थिनोराज्ञेचतत्सममपलापदंडं अथार्थीभावयितुंनशक्नोति तदासएवमिथ्याभियोगीजातइत्यभियोगाद्भियुक्तधनाद्द्विगुणंधनंदद्याद्राज्ञे
प्राङ्न्यायेप्रत्यवस्कंदनेचेदमेवयोजनीयम् तत्रार्थैवापन्हववादीति प्रत्यर्थिनाभावितोराज्ञेप्रकृतधनसमंदंडंदद्यात् अथप्रत्यर्थीप्राङ्न्यायंका
रणंवाभावयितुंनशक्नोतितदासएवमिथ्याभियोगीतिराज्ञेद्विगुणंधनंदद्यात् अर्थिनेचप्रकृतंधनंसंप्रतिपत्त्युत्तरेतुदंडाभावएव एतच्चऋणादा
नविषयमेव पदांतरेषुतत्रतत्रदंडाभिधानाद्धनव्यवहारेष्वस्यासंभवाच्चनसर्वविषयत्वं राज्ञाधमर्णिकोदाप्यइत्यस्यऋणादानविषयत्वेपि त

निन्हवेभावितोदद्याद्धनंराज्ञेचतत्समम् मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगाद्धनंवहेत् १२

त्रैवविशेषंवक्ष्यामः एतदेवसर्वव्यवहारविषयत्वेनापियोजनीयम् कथं अभियोगस्यनिन्हवेभियुक्तेनकृतेयद्यभियोक्त्रासाक्ष्यादिभिर्भावि
तोभियुक्तस्तदातत्समंतत्रतत्रप्रतिपदोक्तमेव चशब्दोवधारणे धनंदंडंदद्याद्राज्ञइत्यनुवादः अथाभियोक्ताभियोगंवक्तुंनशक्नोति तदा-
मिथ्याभियोगीतिप्रतिपदोक्तंधनंदंडंद्विगुणंदद्यादितिविधीयते अत्रापिप्राङ्न्यायेप्रत्यवस्कंदनेचपूर्ववदेवयोजनीयम् १२ ततोर्थीलेख
येत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदतोत्तरपादलेखनेकालप्रतीक्षणंदर्शितम् तत्रापवादमाह साहसंविषशस्त्रादिनिमित्तंप्राणव्यापादनादि
स्तेयं चौर्यं पारुष्यं वाग्दंडपारुष्यम् वक्ष्यमाणलक्षणं गौर्दोग्ध्री अभिशापः पातकाभियोगः अत्ययः प्राणधनातिपातस्तस्मिन् द्वंद्वैक-

वद्धावादेकवचनं स्त्रियांकुलस्त्रियांदास्यांच कुलस्त्रियांचारित्रविवादे दास्यांस्वत्वविवादे विवादयेदुत्तरंदापयेत् सद्यएवनकालप्रतीक्षणंकु र्यात् अन्यत्रविवादांतरेषुकालउत्तरदानकालः इच्छयार्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनांस्मृतउक्तः १३ दुष्टलक्षणमाह मनोवाक्कायकर्म- भिर्यः स्वभावादेवनभयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारंयातिगच्छति असावभियोगेसाक्ष्येवादुष्टः परिकीर्तितः तांविकृतिंविभज्यदर्शयति देशा द्देशांतरंयातिनक्वचिदवतिष्ठते सृक्किणीओष्ठपर्यंतोपरिलेढिजिह्वाग्रेणस्पर्शयति घट्टयतीति कर्मणोविकृतिंयाति अस्यललाटंस्वेदबिंदु चितंभवति मुखंचवैवर्ण्यंविवर्णत्वंपांडुत्वंकृष्णत्वंवा एतिगच्छतीतिकायस्यविकृतिः परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्सगद्गदंस्खलद्वाक्यस्त-

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्ययेस्त्रियाम् विवादयेत्सद्यएवकालोन्यत्रेच्छयास्मृतः १३ देशाद्देशांतरंया तिसृक्किणीपरिलेढिच ललाटंस्विद्यतेचास्यमुखंवैवर्ण्यमेतिच १४ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धंबहुभाषते वाक्चक्षुःपूजयतिनोतथोष्ठौनिर्भुजत्यपि १५ स्वभावाद्विकृतिंगच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः अभियोगेचसाक्ष्ये वादुष्टःसपरिकीर्तितः १६

वाक्यंयस्यसतथोक्तः विरुद्धंपूर्वापरविरुद्धंबहुभाषतइतिवाचोविकृतिः परोक्तांवाचंप्रतिवचनदानेन नप्रपूजयति चक्षुर्वाप्रतिवीक्षणेननपूजयतीति मनसोविकृतेर्लिंगं तथा ओष्ठौनिर्भुजतिवक्रयतीत्यपिकायस्यविकृतिः एतच्चदोषसंभावनामा त्रमुच्यते नदोषनिश्चयाय स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्यदुर्ज्ञेयत्वात् अथकश्चिन्निपुणमतिर्विवेकंप्रतिपद्येत तथापिनपराजयनि मित्तंकार्यंभवति नहिमरिष्यतोलिंगदर्शनेनमृतकार्यंकुर्वंति एवमस्यपराजयोभविष्यतीतिलिंगादवगतेपिनपराजयनिमित्तकार्यप्रसंगः १४ १५

१६ किंच संदिग्धमर्थमधर्मर्णेनानंगीकृतमेवयः स्वतंत्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासेधादिना सहीनोदंड्यश्चभवति यश्चास्वयंसंप्रतिपन्नं
साधनेनवासाधितंयाचमानोनिष्पतेत्पलायेत यश्चाभियुक्तोराज्ञाचाहूतः सदसिनकिंचिद्वदति सोपिहीनोदंड्यश्चस्मृतइतिसंबध्यते अभि
योगेथसाक्ष्येवादुष्टः सपरिकीर्तितइति प्रस्तुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमात्रमेवमाभूदिति दंड्यग्रहणं दंड्यस्यापिशास्योप्यर्थान्नहीयतइत्यर्थाद्धी
नत्वदर्शनादत्रतन्माभूदिति हीनग्रहणं अथयत्रद्वावपियुगपद्धर्माधिकारिणंप्राप्तौभाषावादिनौ तद्यथा कश्चित्प्रतिग्रहेणक्षेत्रंलब्ध्वाकंचि-
त्कालमुपभुज्यकार्यवशात्सकुटुंबोदेशांतरगतः अन्योपितदेवक्षेत्रंप्रतिग्रहेणलब्ध्वाकंचित्कालमुपभुज्यदेशांतरंगतः ततोद्वावपियुगपदा

संदिग्धार्थंस्वतंत्रोयः साधयेद्यश्चनिःपतेत् नचाहूतोवदेत्किंचिद्धीनोदंड्यश्चसस्मृतः १७
साक्षिषूभयतः सत्सुसाक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूतेभवंत्युत्तरवादिनः १८

गतौ १७ मदीयंक्षेत्रमिदंमदीयंक्षेत्रमितिपरस्परंविवदमानौधर्माधिकारिणंप्राप्तौतत्रकस्यक्रियेत्याकांक्षितआह उभयतः उभयोरपिवा
दिनोः साक्षिषुसंभवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्कालेमयाप्रतिगृहीतमुपभुक्तंचेति योवदत्यसौपूर्ववादी नपुनर्यः पूर्वंनिवेदयति त
स्यसाक्षिणः प्रष्टव्याः यदात्वन्यएववदति सत्यमनेनपूर्वंप्रतिगृहीतमुपभुक्तंच किंतुराज्ञेदमेवक्षेत्रमस्मादेवक्रयेणलब्ध्वामत्यंदत्तमिति
अन्येनवाप्रतिग्रहेणलब्ध्वामत्यंदत्तमिति तत्रपूर्वपक्षोसाध्यतयाधरीभूतस्तस्मिन् उत्तरकालप्रतिगृहीतमुपभुक्तंचेतिवादिनः साक्षिणः प्रष्ट
व्याभवंति इदमेवव्याख्यानंयुक्ततरम् मिथ्योत्तरेपूर्ववादिनः साक्षिणोभवंति प्राङ्न्यायकारणोक्तौपूर्वपक्षेऽधरीभूतेउत्तरवादिनः साक्षि-

क्षिणोभवंतीतिव्याख्यानंनयुक्तं अस्यार्थस्य ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसंगात् पूर्वव्याख्या
नमेवस्पष्टीकृतंनारदेन मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनि प्राङ्न्यायविधिसिद्धौतुजयपत्रंक्रियाभवेदित्युक्त्वा द्वयोर्विवदतोर-
र्थेद्वयोः सत्सुचसाक्षिषु पूर्वपक्षोभवेद्यस्यभवेयुस्तस्यसाक्षिणइतिवदता एतस्यच सर्वव्यवहारविलक्षणत्वात् भेदेनोपन्यासः १८
अपिच यदिविवादोव्यवहारः सपणः पणनंपणस्तेन सह वर्ततइतिसपणः स्यात्तदा तत्र सपणेव्यवहारेहीनंपराजितं पूर्वोक्तं दंडंस्वकृतं
चपणंराज्ञे अर्थिनेचविवादास्पदीभूतंधनंदापयेद्राजा यत्रपुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितोभवामि तदापणशतंदास्यामीतिप्र-

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्रहीनंतु दापयेत् दंडंचस्वपणंचैवधनिनेधनमेवच १९
छलंनिरस्यभूतेनव्यवहारान्नयेन्नृपः भूतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतः २०

तिजानीते अन्यस्तुनकिंचित्प्रतिजानीते तत्रापिव्यवहारः प्रवर्तते तस्मिंश्चप्रवृत्तेपणप्रतिज्ञावादीयदिहीयते तदासएवसपणंदंडंदाप्यः
अन्यस्तुपराजितोदंडंदाप्यः नपणंस्वपणंचेतिविशेषोपादानात् यत्रत्वेकः शतमन्यस्तुपंचाशतंप्रतिजानीते तत्रापिपराजयेस्वकृतमेवपणं
दाप्यो सपणश्चेद्विवादः स्यादितिवदतापणरहितोपिविवादोदर्शितः १९ किंच छलंप्रमादाभिहितंनिरस्यपरित्यज्य भूतेनवस्तुतत्वानु
सारेण व्यवहारान्नयेदंतंनृपः तस्माद्भूतमपिवस्तुतत्वमपि अनुपन्यस्तमनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतोव्यवहारेणसा-
क्ष्यादिभिः तस्माद्भूतानुसरणंकर्तव्यं यथार्थिप्रत्यर्थिनौसत्यमेववदतस्तथा सभ्येन सभापतिनायतितव्यं सामादिभिरुपायैः नथास

तिसाक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैवनिर्णयोभवति अथसर्वथापिभूतानुसरणंनशक्यते कर्तुंतथासति साक्ष्यादिभिर्निर्णयःकार्यइत्यनुकल्पः यथोक्तं-
भूतछलानुसारित्वाद्विगतिः समुदाहृतः भूतंतत्त्वार्थयुक्तंयत्प्रमाणाभिहितंछलमिति तत्रभूतानुसारीव्यवहारोमुख्यः छलानुसारीत्वनुक-
ल्पः साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णयेकदाचिद्भूतस्यानुसरणंभवति कदाचिन्नभवति साक्ष्यादीनांव्यभिचारस्यापिसंभवात् २० भूतम
प्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतइत्यत्रोदाहरणमाह नैकमनेकंसुवर्णरजतवस्त्रादिलिखितमभियुक्तमर्थिनाप्रत्यर्थीयदिसर्वमेवनिन्हुते अपजा
नीते तदार्थिनैकदेशेहिरण्येसाक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थीभावितोंगीकारितः सर्वरजताद्यर्थंपूर्वलिखितंदाप्योर्थिनेनृपेण नग्राह्यस्त्वनिवेदितःपूर्वं
भाषाकालेअनिवेदितः पश्चादर्थिनापूर्वंमयाविस्मृतइतिनिवेद्यमानोनग्राह्योनदापयितव्योनृपेण एतच्चनकेवलंवाचनिकमेकदेशेप्रत्यर्थिनो

निन्हुतेलिखितंनैकमेकदेशेविभावितः

मिथ्यावादित्वसंभवात् अर्थिनश्चैकदेशेसत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशांतरेपि सत्यवादित्वसंभवात् एवंतर्कापरनामसंभावनाप्रत्ययानुगृही
तादस्मादेवयोगीश्वरवचनात्सर्वंदापनीयंनृपेणेतिनिर्णयः एवंचतर्कवाक्यानुसारेणनिर्णयेक्रियमाणेवस्तुनोन्यथात्वेपिव्यवहारदर्शिनांन-
दोषः तथाचगौतमोन्यायाधिगमेतर्कोभ्युपायस्तेनाभ्युपेत्ययथास्थानंगमयेदित्युक्त्वा तस्माद्राजाचार्यावनिंद्यावित्युपसंहरति नचैकदेश
भावितोनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिहगम्यते एकदेशविभावितोनृपेणसर्वंदाप्यइतिवचनात् यत्तुकात्यायनेनोक्तम् अनेकार्थाभि
योगोपियावत्संसाधयेद्धनी साक्षिभिस्तावदेवासौलभतेसाधितंधनमिति तत्पुत्रादिदेयपित्रादिऋणविषयम् तत्रहिबहूनर्थानभियुक्तः

पुत्रादिर्नजानामीतिप्रतिवदन्निन्हववादी नभवतीत्येकदेशविभावितोपिनकश्चिदसत्यवादीतिनिन्हुतेलिखितंनैकमितिशास्त्रंतत्रनप्रवर्तते निन्हवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च अनेकार्थाभियोगेपीतिकात्यायनवचनंसामान्यविषयम् विशेषशास्त्रस्यविषयंनिन्हवोत्तरंपरित्यज्य ज्ञानोत्तरेप्रवर्तते ननुऋणादिषुविवादेषुस्थिरप्रायेषुनिश्चितम् ऊनेवाप्यधिकेवार्थेप्रोक्तेसाध्यंनसिध्यतीतिवदताकात्यायनेनानेकार्था-भियोगेसाक्षिभिरेकदेशेभाविते ऽधिकेवाभावितेसाध्यंसर्वमेवनसिद्ध्यतीत्युक्तं तथासत्येकदेशेभाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेधिकाभिधानेवाकृत्स्नमेवसाध्यंनसिध्यतीतितस्यार्थः तत्रापिनिश्चितंन-सिद्ध्यतीतिवचनात्पूर्ववत्संशयएवेतिप्रमाणांतरस्यावसरोस्त्येव छलंनिरस्येतिनियमात् साहसादौतु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैःसा

दाप्यः सर्वंनृपेणार्थंनग्राह्यस्त्वनिवेदितः २१

क्षिभिरेकदेशेपिसाधितेकृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैवसाहसादेःसिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च साध्यार्थांशेपिगदितेसाक्षिभिःसकलंभवेत् स्त्रीसंगेसाहसेचौर्येयत्साध्यंपरिकीर्तितमिति २१ ननुनिन्हुतेलिखितंनैकमितीयंस्मृतिस्तथानेकार्थाभियोगेपीतिइयमेवस्मृतिरेव तत्रानयोःसत्योः परस्परविरोधेसतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यंकस्मान्नभवति विषयव्यवस्थाकिमित्याश्रीयतइत्याह यत्रस्मृत्योः परस्परतोविरोधस्तत्रविरोधपरिहारायविषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादादिलक्षणोन्यायोबलवान्समर्थः सचन्यायः कुतःप्रत्येतव्यइत्यतआह व्यवहारतइति व्यवहाराद्वृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते अतश्चप्रकृतोदाहरणेविषयव्यवस्थैव

युक्ता एवमन्यत्रापिविषयव्यवस्थाविकल्पादियथासंभवंयोज्यम् एवंसर्वत्रप्रसंगात्प्रवादमाह धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवोशनसाप्यर्थ
शास्त्रस्यनिरस्तत्वात् धर्मशास्त्रांतर्गतमेवराजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितं अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्बल
वद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिर्मर्यादायद्यपिसमानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतोविशेषोनास्ति तथापिप्रमेयस्यधर्मस्यप्रा
धान्यादर्थस्यचाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रंबलवदित्यभिप्रायः धर्मस्यप्राधान्यंशास्त्रादौदर्शितम् तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्र
स्यबाधएवनविषयव्यवस्था नापिविकल्पः किमत्रोदाहरणं नतावत् गुरुंवाबालवृद्धौवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतम् आततायिनमायांतंहन्यादे
वाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन प्रच्छन्नंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृच्छति तथा आततायिनमायांतमपिवेदांतगंरणे जि

स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः

घांसंतंजिघांसीयान्नतत्रब्रह्महाभवेदित्याद्यर्थशास्त्रम् इयंविशुद्धिरुदिताप्रमाप्याकामतोद्विजम् कामतोब्राह्मणवधेनिष्कृतिर्नविधीयत
इत्यादिधर्मशास्त्रं तयोर्विरोधेधर्मशास्त्रंबलवदितियुक्तं अनयोरेकविषयत्वासंभवेनविरोधाभावान्नबलाबलचिंतावतरति तथाहि शास्त्रं
द्विजातिभिर्ग्राह्यंधर्मोयत्रोपरुध्यतइति उपक्रम्यात्मनश्चपरित्राणेदक्षिणानांचसंगरे स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन्धर्मेणनदंडभागित्यात्मरक्षणे
दक्षिणादीनांयज्ञोपकरणानांचरक्षणेयुद्धेच स्त्रीब्राह्मणहिंसायांचाततायिनमकूटशस्त्रेणघ्नन्दंडभागित्युक्तम् तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते
गुरुंवाबालवृद्धौवेत्यादि गुर्वादीनप्यंताबध्यानमप्याततायिनोहन्यात्किमुतान्यानिति वाशब्दश्रवणादपिवेदांतगमित्यत्रापिशब्दश्रवणान्न

गुर्वादीनांवध्यत्वप्रतीतिः नाततायिवधेदोषोन्यत्रगोब्राह्मणादितिसुमंतुवचनाच्च आचार्यंचप्रवक्तारंमातरंपितरंगुरुम् नहिंस्याद्ब्राह्मणा-
न्गाश्चसर्वांश्चैवतपस्विनइतिमनुवचनाच्च आचार्यादीनामाततायिनांहिंसाप्रतिषेधेनेदंवचनमर्थवन्नान्यथा हिंसामात्रप्रतिषेधस्यसामा
न्यशास्त्रेणैवसिद्धत्वात् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेत्येतदपिब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव यतोग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनाप
हः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः यथा उद्यताग्निर्विषाग्निश्चशापोद्यतकरस्तथा आथर्वणेनहंताचपिशुनश्चापिराजनि भार्यातिक्र
मकारीचरंध्रान्वेषणतत्परः एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनइतिसामान्येनाततायिनोदर्शिताः अतश्चब्राह्मणादयः आततायि-

अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः २२

नश्चआत्मादित्राणार्थंहिंसानभिसंधिनानिवार्यमाणाः प्रमादाद्यदिविपद्येरन् तत्रलघुप्रायश्चित्तंराजदंडाभावश्चेतिनिश्चयः तस्मादन्यदि
होदाहरणंवक्तव्यं उच्यते हिरण्यभूमिलाभेभ्योमित्रलब्धिर्वरायतः अतोयतेततत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेणक्रोधलोभविव
र्जितइतिधर्मशास्त्रं तयोः क्वचिद्विषयेविरोधोभवति तथाचतुष्पाद्व्यवहारेवर्तमानेएकस्यजयेवधार्यमाणेमित्रलब्धिर्भवति नधर्मशा-
स्त्रमनुसृतंभवति नान्यस्यजये; वधार्यमाणेधर्मशास्त्रमनुसृतंभवति मित्रलब्धिर्विपरीता तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रंबलवत् अतएवध
र्मार्थसन्निपातेअर्थग्राहिणएतदेवेतिप्रायश्चित्तस्यगुरुत्वंदर्शितमापस्तंबेन एतदेवेतिद्वादशवार्षिकंप्रायश्चित्तंपरामृश्यते २२ ७

ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तम् किंतत्साधनमित्यपेक्षितआह प्रमीयतेपरिच्छिद्यतेनेनेतिप्रमाणं तच्चद्विविधं मानुषं
दैविकंचेति तत्रमानवंत्रिविधं लिखितंभुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्तितंमहर्षिभिः तत्रलिखितंद्विविधं शासनंचीरकंचेतिशासनंमुक्तलक्षणं
चीरकंतुवक्ष्यमाणलक्षणं भुक्तिरुपभोगः साक्षिणोवक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः ननुलिखितस्यसाक्षिणांचशब्दाभिव्यक्तिद्वारेणशाब्देंत-
र्भावाद्युक्तंप्रामाण्यं भुक्तेस्तुकथंप्रामाण्यमुच्यते भुक्तिरपिकैश्चिद्विशेषणैर्युक्तास्वत्वहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयंत्यनुपप
द्यमानावाकल्पयंतीत्यनुमानेनार्थापत्तौचांतर्भवतीतिप्रमाणमेव एषांलिखितादीनांत्रयाणामन्यतमस्याप्यभावेदिव्यानांवक्ष्यमाण-
स्वरूपभेदानामन्यतमंजातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षयाप्रमाणमुच्यते मानुषाभावएवदिव्यस्यप्रामाण्यमस्मादेववचनादवगम्यते दिव्यस्य

प्रमाणंलिखितंभुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्तितं

स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात् अतश्चयत्रपरस्परविवादेनयुगपद्धर्माधिकरणंप्राप्तयोरेकोमानुषींक्रियांमपरस्तुदैवीमवलंबते तत्रमा
नुष्येवग्राह्या तथाचकात्यायनः यद्येकोमानुषींब्रूयादन्योब्रूयात्तुदैविकीं मानुषींतत्रगृह्णीयान्नतुदैवींक्रियांनृपइति यत्रापिप्रधानैक
देशसाधनंमानुषंसंभवति तत्रापिनदैवमाश्रयणीयं यथा रूपकशतमनयागृहीत्वायनप्रयच्छति इत्यभियोगापह्नवेग्रहणसाक्षिणः
संति नोसंख्यायांवृद्धिविशेषेवा अतोदिव्येनभावयामीत्युक्ते नत्रैकदेशविभावितन्यायेनापिसंख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्नदिव्यस्यावकाशः
उक्तंचकात्यायनेन यद्येकदेशव्याप्तापिक्रियाविद्येतमानुषी साग्राह्यानतुपूर्णापिदैविकीवदतांनृणामिति यत्तुगूढसाहसिकानांतुप्राप्तंदि

व्यैः परीक्षणमिति तदपिमानुषासंभवकृतनियमार्थं यदपिनारदेनोक्तम् अरण्येनिर्जनेरात्रावंतर्वेश्मनिसाहसे न्यासापन्हवनेचैवदिव्या- संभवतिक्रियेति तदपिमानुषासंभवएव तस्मान्मानुषाभावएवदिव्येननिर्णयइत्यौत्सर्गिकमस्यचापवादोदृश्यते प्रक्रांतेसाहसेवादेपारु ष्येदंडवाचिके बलोद्भूतेषुकार्येषुसाक्षिणोदिव्यमेवचेति तथालेख्यादीनामपिक्वचिन्नियमोदृश्यते यथा पूगश्रेणीगणादीनांयास्थितिःपरि- कीर्तिता तस्यास्तुसाधनंलेख्यंनदिव्यंनचसाक्षिणः तथा द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषुक्रिया भुक्तिरेवतुगुर्वीस्यान्नदिव्यंनचसाक्षि- णः दत्तादत्तेथभृत्यानांस्वामिनांनिर्णयेसति विक्रयादानसंबंधेक्रीत्वाधनमनिच्छति द्यूतेसमाह्वयेचैवविवादेसमुपस्थिते साक्षिणःसाध

एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते २३ सर्वेष्वर्थविवादेषुबलवत्यु
त्तराक्रिया आधौप्रतिग्रहेक्रीतेपूर्वातुबलवत्तरा २४ ५

नंप्रोक्तंनदिव्यंनचलेख्यकमिति २३ उभयत्रप्रमाणसद्भावेप्रमाणगतबलाबलंविवेकेचासति पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्यबलीयस्त्व मित्यतआह ऋणादिषुसर्वेष्वर्थविवादेषुउत्तराक्रियाक्रियतइति क्रियाकार्येबलवती उत्तरकार्येसाधिते तद्वादीजयीभवति पूर्वकार्येसिद्धे पितद्वादीपराजीयते तद्यथा कश्चिद्ग्रहणेनधारणंसाधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं तत्रग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानंबल वदिति प्रतिदानवादीजयति तथापूर्वंद्विकंशतंगृहीत्वाकालांतरेत्रिकंशतमंगीकृतवान् तत्रोभयत्रप्रमाणसद्भावेपित्रिकशतग्रहणंबल वत् पश्चाद्भावित्वात्पूर्वबाधेनानुत्पत्तेः उक्तंच पूर्वबाधेननोत्पत्तिरुत्तरस्यहिसेत्स्यतीति अस्यापवादमाह आध्यादिषुत्रिषुपूर्वमेवका

यैंबलवत् तद्यथा एकमेवक्षेत्रमन्यस्याधिकृत्वाकिमपिगृहीत्वापुनरन्यस्याप्याधाय किमपिगृह्णातितत्रपूर्वस्यैवतद्भवतिनोत्तरस्यैवंप्रति
ग्रहेक्रयेच नन्वाहि तस्यतदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेवनसंभवति एवंदत्तस्यचक्रीतस्यदानक्रयौनोपपद्येते तस्मादिदंवचनमनर्थकम् उ
च्यते अस्वत्वेपिमोहात्कश्चिल्लोभाद्वापुनराधानादिकंकरोति तत्रपूर्वंबलवदितिन्यायमूलमेवेदंवचनमित्यचोद्यम् २४ भुक्तेः केश्चिद्विशेष
णैर्युक्तायाअप्रामाण्यंदर्शयिष्यन्कस्याश्चिद्भुक्तेः कार्यांतरमाह परेणासंबंधेनभुज्यमानांभुवंधनंवापश्यतः अब्रुवतः मदीयेयंभूः नत्वया
भोक्तव्येतिअप्रतिषेधयतः तस्याभूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरवंविंशतिवर्षोपभोगनिमित्ताहानिर्भवति धनस्यतुहस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी
हानिः नन्वेतदनुपपन्नम् नह्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषिद्धस्यदानवविक्रियादिवत् स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्यलोकशास्त्रयोरप्रसि

पश्यतोब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी परेणभुज्यमानायाधनस्यदशवार्षिकी २५

द्धत्वात् नापिविंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् उपभोगस्यस्वत्वेप्रमाणत्वात् प्रमाणस्यचप्रमेयंप्रत्यनुत्पादकत्वात् रिक्थक्रियादिषुस्वत्वकार-
णहेतुषु अपाठाच्च तथाहि स्वामीरिक्थक्रियासंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकंलब्धंक्षत्रियस्यविनिर्जितम् निर्विष्टंवैश्यशूद्र
योरित्यष्टावेवस्वत्वकारणहेतून्गौतमः पठति नभोगम् नचेदमेववचनंविंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वंप्रतिपादयतीतियुक्तम् -
स्वत्वस्यस्वत्वहेतूनांचलोकप्रसिद्धत्वेनशास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् एतच्चविभागप्रकरणेनिपुणतरमुपपादयिष्यते गौतमवचनंतुनियमा
र्थं अपिच अनागमंचयोभुक्तेबहून्यब्दशतान्यपि चौरदंडेनतंपापंदंडयेत्पृथिवीपतिरित्येतदनागमोपभोगस्यस्वत्वहेतुत्वेविरुध्यते नचा

स्समपिद्रव्यंनास्ति सोपियावतापीड्यतेतावद्दाप्यः यस्यपुनः किमपिधनंनास्ति असौधिग्दंडादिनादमनीयः तथाचमनुः धिग्दंडंप्रथमंकु
र्याद्वाग्दंडंतदनंतरम् तृतीयंधनदंडंतुवधदंडमतःपरम् वधदंडोपिशारीरोब्राह्मणव्यतिरिक्तानांदशधादर्शितः तथाहमनुः दशस्थानानि
दंडस्यमनुःस्वायंभुवोऽब्रवीत् त्रिषुवर्णेषुयानिस्युरक्षतोब्राह्मणोव्रजेत् उपस्थमुदरंजिह्वाहस्तौपादौचपंचमम् चक्षुर्नासाचकर्णौचध-
नंदेहस्तथैवचेति एतेषांयन्निमित्तापराधस्तत्रैवोपस्थादौनिग्रहः कार्यइतिद्रष्टव्यम् कर्मवाकारयितव्योबंधनागारंवाप्रवेशयितव्यः य-
थोक्तंकात्यायनेन धनदानासहंबुध्वास्वाधीनंकर्मकारयेत् अशक्तोबंधनागारंप्रवेश्योब्राह्मणादृतइति ब्राह्मणस्यपुनर्द्रव्याभावेकर्म-
वियोगादीनिप्रयोज्यानि यथाहगौतमः कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनांककरणान्यवृत्ताविति नारदेनापि वधःसर्वस्वहरणंपुरान्नि

आगमोभ्यधिकोभोगाद्विनापूर्वक्रमागतात्

र्वासनांकने तदंगच्छेदइत्युक्तोदंडउत्तमसाहसइति अविशेषेणसर्वेषामेषदंडविधिःस्मृतइतिइत्युक्त्वोक्तम् वधादृतेब्राह्मणस्यनवधंब्रा
ह्मणोर्हतीति शिरसोमुंडनंदंडस्तस्यनिर्वासनंपुरात् ललाटेचाभिशस्तांकः प्रयाणंगर्दभेनचेति अंकनेचव्यवस्थादर्शिता गुरुतल्पेभ-
गःकार्यः सुरापानेसुराध्वजः स्तेयेतुश्वपदंकार्यंब्रह्महण्यशिराः पुमानिति यत्तुचक्षुनिरोधोब्राह्मणस्येत्यापस्तंबवचनम् ब्राह्मणस्य
पुरान्निर्वासनसमयेवस्त्रादिनाचक्षुर्निरोधःकर्तव्यइति तस्याक्षोर्नचक्षुरुद्धरणम् अक्षतोब्राह्मणोव्रजेत् नशारीरोब्राह्मणदंडइत्यादिम
नुगौतमवचनविरोधात् इत्यलंप्रसंगेन २७ स्वत्वाव्यभिचारत्वेनभोगस्यस्वत्वेप्रामाण्यमुक्तम् भोगमात्रस्यस्वत्वव्यभिचारित्वात्कीदृ

शोभोगः प्रमाणमित्यत आह स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः सभोगादप्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् यथाहनार-
दः आगमेनविशुद्धेनभोगोयातिप्रमाणताम् अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यंनैवगच्छतीति नचभोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादि
नोपभोगप्रसंगात् अतएवभोगंकेवलतोयस्तुकीर्तयेन्नागमंकचित् भोगछलापदेशेनविज्ञेयः सतुतस्करइतिस्मर्यते अतश्चसागमोदीर्घका
लोनिरंतरोनिराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेतिपंचविशेषणयुक्तोभोगः प्रमाणमित्युक्तंभवति तथाचस्मर्यते सागमोदीर्घकालश्चाविच्छेदा
परवोज्झितः प्रत्यर्थिसंनिधानोपिपरिभोगोपिपंचधेति कचिच्चागमनिरपेक्षस्यापिभोगस्यप्रामाण्यमित्याह विनापूर्वक्रमागतादिति पू
र्वेषांपित्रादीनांत्रयाणांक्रमः पूर्वक्रमः तेनागतोयोभोगस्तस्माद्विना आगमोप्यधिकइतिसंबंधः सपुनरागमादप्यधिकः आगमनिरपेक्षः

आगमेपिबलंनैवभुक्तिस्तोकापियत्रनो २८

प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षोनसत्तानिरपेक्षः सत्तातुतेनैवावगम्यतइतिबोद्धव्यम् विनापूर्वक्रमागतादित्येतच्चस्मार्तकालप्रदर्श
नार्थम् आगमोप्यधिकोभोगादितिचस्मार्तकालविषयम् अतश्चस्मरणयोग्येकालेयोग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञा-
नसापेक्षस्यैवभोगस्यप्रामाण्यम् अस्मार्तेतुकालेयोग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्षएवसंततोभोगः प्रमाणं
एतदेवस्पष्टीकृतंकात्यायनेन स्मार्तेकालेक्रियाभूमेः सागमाभुक्तिरिष्यते अस्मार्तेत्वागमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतेति स्मार्तश्चकालोवर्ष
शतपर्यंतः शतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेः अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादि अतश्चवर्षशताधिकोभोगः-

नागमंतुयोभुंक्तेइत्येतत्सरोक्षभोगविषयंपश्यतोब्रुवतइति प्रत्यक्षभोगविषयमितियुक्तंवक्तुं अनागमंतुयोभुंक्तेइत्यविशेषाभिधानात् नोपभो
गेबलंकार्यमाहर्त्रातत्सुतेनवा पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मोव्यवस्थितइतिकात्यायनवचनाच्च समक्षभोगेचहानिकरणाभावेनहानेरसंभ
वात् नचैतन्मंतव्यम् आधिप्रतिग्रहक्रयेषुपूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्याद्पवादेनभूविषयेविंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः धनविषयेदशवर्षोपभो-
गयुक्तायाः उत्तरविषयक्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यतइति यतस्तेषूत्तरैवक्रियातत्वतोनोपपद्यते स्वमेवत्याधेयंदेयंविक्रेयंचभवति नचाहि
तस्यदत्तस्यविक्रीतस्यवास्वत्वमिति अस्वस्यदानेप्रतिग्रहेचदंडःस्मर्यते अदेयंयश्चगृह्णातियश्चादेयंप्रयच्छति उभौतौचोरवच्छास्योदा-
प्योचोत्तमसाहसमिति तथाध्यादीनांत्रयाणामपवादत्वेस्यश्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोके ऽपवादोनोपपद्यते तस्माद्भूम्यादीनांहानिर
नुपपन्नैव नापिव्यवहारहानिः यतः उपेक्षांकुर्वतस्तस्यतूष्णींभूतस्यतिष्ठतः कालेविपन्नेपूर्वोक्ते व्यवहारोनसिध्यतीतिनारदेनोपेक्षायां-
लिंगमभावकृताव्यवहारहानिरुक्तानवस्त्वभावकृता तथामनुनापि अजडश्चेदपौगंडोविषयश्चास्यभुज्यते भग्नंतद्व्यवहारेणभोक्तातद्धन-
मर्हतीतिव्यवहारतोभंगोदर्शितोनवस्तुतः व्यवहारभंगश्चैवंभोक्ताकिलवदति अजडोयमपौगंडोबालोयमस्यसन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्र
तिरवंमयाभुक्तं तत्रबहवः साक्षिणःसंति यद्यस्यस्वमन्यायेनमयाभुज्यतेतदायंकिमित्येतावंतंकालमुदास्तेइति तत्रचायंनिरुत्तरो
भवतीति एवंनिरुत्तरस्यापिवास्तवोव्यवहारोभवत्येव छलंनिरस्यभूतेनव्यवहारान्नयेन्नृपइतिनियमात् अथमतं यद्यपिनवस्तुहा
निर्नापिव्यवहारहानिस्तथापिपश्यतोप्रतिषेधतोव्यवहारहानिशंकाभवतीतितन्निवृत्तयेतूष्णींनस्थातव्यमित्युपदिश्यतइति तच्चन स्मा
र्तकालायाभुक्तेहानिशंकाकारणत्वाभावात् तूष्णींनस्थातव्यमित्येतावतातन्मात्राभिधित्सायांविंशतिग्रहणमविवक्षितंस्यात् अथोच्यते

संततोप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावेवानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वंगमयति अस्मार्तेपिकाले ऽनागमस्मृतिपरंपरायांस
त्यांनभोगः प्रमाणमतएवानागमंतु योभुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदंडेनतंपापंदंडयेत्पृथिवीपतिरित्युक्तं नचानागमंतु योभुंक्तेइत्येक
वचननिर्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीति अपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्यपुरुषस्यनिरागमेचिरकालोपभोगेपिदंडविधानमितिमंतव्यम् द्वितीयेतृती
येवापुरुषेनिरागमस्यभोगस्यप्रामाण्यप्रसंगान्नचैतदिष्यते आदौतुकारणंदानंमध्येभुक्तिस्तुसागमेतिनारदस्मरणात् तस्मात्सर्वत्रनिरा-
गमोपभोगेअनागमंतुयोभुंक्तइत्येतत्द्रष्टव्यम् यदप्यन्यायेनापियद्भुक्तंपित्रापूर्वनरैस्त्रिभिः नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतमिति तद
पिपित्रासहपूर्वनरैस्त्रिभिरितियोज्यम् तत्रापिक्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणम् त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यंतरेपिपुरुष
त्रयातिक्रमसंभवात् द्वितीयेवर्षेनिरागमस्यभोगस्यप्रामाण्यप्रसंगः तथासतिस्मार्तेकालेक्रियाभूमेः सागमाभुक्तिरिष्यतइतिस्मृतिविरोधः
अन्यायेनापियद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापिभुक्तमुपहर्तुंनशक्यम् किंपुनरन्यायानिश्चयइति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् यच्चोक्तं यद्विनाग
ममत्यंतंभुक्तंपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतमिति अत्राप्यत्यंतमागमंविनेति अत्यंतमुपलभ्यमानमागमंविनेति
व्याख्येयम् नपुनरागमस्वरूपंविनेति आगमस्वरूपाभावेभोगशतेनापिनस्वत्वंभवतीत्युक्तम् क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थं ननु
स्मरणयोग्येकालेभोगस्यागमसापेक्षस्यप्रामाण्यमनुपपन्नम् तथाहि यद्यागमः प्रमाणांतरेणावगतस्तदा तेनैवस्वत्वावगमान्नभोगस्य
स्वत्वेआगमेवाप्रामाण्यं अथप्रमाणांतरेणावगमोनावगतः कथंतर्हिविशिष्टोभोगः प्रमाणं उच्यते प्रमाणांतरेणावगंतागमसहितएव-
निरंतरोभोगः कालांतरेस्वत्वंगमयति अवगतोप्यागमोभोगरहितोनकालांतरेस्वत्वगमयितुमलम् मध्येदानविक्रयादिनास्वत्वागम

संभवादितिसर्वमनवद्यम् आगमसापेक्षोभोगः प्रमाणमित्युक्तम् आगमस्तर्हिभोगनिरपेक्ष एवप्रमाणमित्यतआह यस्मिन्नागमेस्वल्पा
पिभुक्तिर्नोनास्तितस्मिन्नागमेबलंसंपूर्णतानैवास्ति अयमभिसंधिः स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनंचदानं परस्वत्वापादनंचपरोयदि-
स्वीकरोतितदासंपद्यते नान्यथा स्वीकारश्चत्रिविधः मानसोवाचिकः कायिकश्चेति तत्रमानसोममेदमितिसंकल्परूपः वाचिकस्तुममेद-
मित्याद्यभिव्याहारोल्लेखीसविकल्पः प्रत्ययः कायिकस्तुपुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोनेकविधः तत्रचनियमः स्मर्यते दद्यात्कृष्णाजिनंपृष्ठे-
गांपुच्छेकरिणांकरे केसरेषुतथैवाश्वंदासींशिरसिदापयेदिति आश्वलायनोप्याह अनुमंत्रयेत्प्राण्यभिमृशेदप्राणिंकन्यांचेति तत्रहिर-
ण्यवस्त्रादावुदकदानानंतरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोपिस्वीकारः संपद्यते क्षेत्रादौपुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीका
रासंभवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेनभवितव्यम् अन्यथादानक्रियादेः संपूर्णतानभवतीति फलभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलआगमो
दुर्बलोभवतितत्सहितादागमात् एतच्चद्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने पूर्वापरकालपरिज्ञानेतुविगुणोपिपूर्वकालागमएवबलीयानिति
अथवालिखितंसाक्षिणोभुक्तिः प्रमाणमित्युक्तं एतेषांसमवायेकुत्रकस्यवाप्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते आगमोप्यधिकोभोगाद्धिनापू-
र्वक्रमागतात् आगमेपिबलंनैवभुक्तिस्तोकापियत्रनोइति अयमर्थः आद्येपुरुषेसाक्षिभिर्भावितआगमोभोगादप्यधिकोबलवा
न् पूर्वक्रमादागताद्भोगाद्धिना सपुनः पूर्वक्रमागतोभोगश्चतुर्थपुरुषेलिखितेनभावितादागमाद्बलवान् मध्येतुभोगरहितादागमात्स्तोक
भोगसहितोप्यागमोबलवानिति एतदेवनारदेनस्पष्टीकृतम् आदौतुकारणंदानंमध्येभुक्तिस्तुसागमा कारणंभुक्तिरेवैकासंतता-
याचिरंतनीति २८ पश्यतोब्रुवतइत्यत्रविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वंभूमेर्धनस्यापिदशवर्षोपभोगादूर्ध्वंफलानुसरणंनभवतीत्यु

क्रम् तत्रफलानुसरणवद्दंडानुसरणमपिनभविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थयाच दंडव्यवस्थां दर्शयितुमाह येनपु
रुषेणभूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः सपुरुषः कुतस्तेक्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तदागमं प्रतिग्रहादेरितिलिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् अने
नचाद्यस्यपुरुषस्यागममनुद्धरतोदंडइत्युक्तंभवति तत्सुतोद्वितीयोभियुक्तोनागममुद्धरेत् किंतु अविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षभोगम् अने-
नचागममनुद्धरतोद्वितीयस्यनदंडोपितुविशिष्टंभोगमनुद्धरतोदंडइतिप्रतिपादितम् तत्सुतस्तृतीयोनागमंनापिविशिष्टंभोगमुद्धरेदपितुक्र
मागतंभोगमात्रं अनेनापितृतीयस्यक्रमायातभोगानुद्धरणेदंडोनागमानुद्धरणेनविशिष्टभोगानुद्धरणेचेत्यभिहितं तत्रतयोर्द्वितीयतृती
ययोर्भुक्तिरेवगरीयसी तत्रापिद्वितीयेगुरास्तृतीयेगरीयसीतिविवेक्तव्यं त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैवदंडेतुविशेषइतितात्पर्यो

आगमस्तुकृतोयेनसोभियुक्तस्तमुद्धरेत् नतत्सुतस्तत्सुतोवाभुक्तिस्तत्रगरीयसी २९

र्थः उक्तंच आगमस्तुकृतोयेनसदंड्यस्तमनुद्धरन् नतत्सुतस्तत्सुतोवाभोग्यहानिस्तयोरपीति २९ अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञा
ननिरपेक्षस्यप्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादित्यत्रतस्यापवादमाह यदापुनराहर्त्रादिभिरभियुक्तोकृतव्यवहारनिर्णयएवपरेतः परलोकं
गतोभवेत्तदातस्यरिक्थीपुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् यस्मात्तत्रतस्मिन्व्यवहारेभुक्तिरागमरहितासाक्ष्यादिभिः साधितापिनप्रमाणं पूर्वोभियो-
गेनभोगस्यसापवादत्वात् नारदेनाप्युक्तं नवारूढविवादस्यप्रेतस्यव्यवहारिणः पुत्रेणसोर्थः संशोध्योनतंभोगोनिवर्तयेदिति अनिर्णीत
व्यवहारेव्यवहर्तरिप्रेतेव्यवहारोननिवर्ततेइतिस्थितम् ३० निर्णीतेव्यवहारेस्थितेचव्यवहर्तरिवाव्यवहारः क्वचित्पुनः प्रवर्तते क्व

च्चिन्नप्रवर्ततेइति व्यवस्थासिद्धयेव्यवहारदर्शिनांबलाबलमाह नृपेणराज्ञाअधिकृताः व्यवहारदर्शनेनियुक्ताः राज्ञासभासदः कार्याइत्या-
दिनोक्ताः पूगाः समूहाः भिन्नजातीनांभिन्नवृत्तीनांएकस्थाननिवासिनाम् यथाग्रामनगरादयः श्रेणयोनानाजातीयानामेकजातीनाम
प्येकजातीयकर्मोपजीविनांसंघाताः यथाहेडाबुकादीनांतांबूलिककुविंदचर्मकारादीनांचकुलानि ज्ञातिसंबंधिबंधूनांसमूहाः एतेषां
नृपाधिकृतादीनांचतुर्णांपूर्वंपूर्वंयद्यत्पूर्वंपठितंतत्तद्गुरुबलवज्ज्ञेयम् वेदितव्यम् नृणांव्यवहर्तृणांव्यवहारविधौव्यवहारदर्शनकार्ये
एतदुक्तंभवति नृपाधिकृतैर्निर्णीतेव्यवहारेपराजितस्ययद्यप्यसंतोषः कुदृष्टिबुद्ध्याभवति तथापिनपूगादिषुपुनर्व्यवहारोभवति ए

योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्यरिक्थीतमुद्धरेत् नतत्रकारणंभुक्तिरागमेनविनाकृता ३०
नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोथकुलानिच पूर्वंपूर्वंगुरुज्ञेयंव्यवहारविधौनृणाम् ३१
बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् स्त्रीनक्तमंतरागारबहिः शत्रुकृतांस्तथा ३२

वंपूगनिर्णीतेपिनश्रेण्यादिगमनम् तथाश्रेणीनिर्णीतेकुलगमनंनभवति कुलनिर्णीतेतुश्रेण्यादिगमनं श्रेणिनिर्णीतेपूगादिगमनम् पूगनि
र्णीतेनृपाधिकृतगमनंभवतीति नारदेनपुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेपिव्यवहारेनृपगमनंभवतीत्युक्तम् कुलानिश्रेणयश्चैवगणाश्चाधिकृ-
तानृपाः प्रतिष्ठाव्यवहाराणांगुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति तत्रचनृपगमनेसोत्तरसभ्येनराज्ञापूर्वैः सभ्यैः सपणव्यवहारेनिर्णीयमानेयद्यसौ
कुदृष्टवादेपराजितस्तदासौदंड्यः अथासौजयतितदाधिकृताः सभ्यादंड्याः दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टोव्यवहारः परावर्ततेप्रबलदृ

ष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् ३१ इदानीं प्रबल दृष्टोपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्तत इत्याह बलेन बलात्कारेण उपाधिना भयेन विनिवृत्तान्निष्पन्ना
न्व्यवहारान्निवर्तयेत् तथा स्त्रीभिर्नक्तं रात्राववस्त्रीभिरपि अंतरागारे गृहाभ्यंतरे बहिर्ग्रामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्व्यवहारान्निवर्तयेदिति
संबंधः ३२ अपिच मत्तो मदनीयद्रव्येण उन्मत्त उन्मादेन पंचविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः आर्तो व्याध्यादिना
व्यसनमिष्टवियोगोनिष्टप्राप्तिः तज्जनितं दुःखं तद्वान् व्यसनी बालो व्यवहारायोग्यः भीतो ऽरातिभ्यः आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः पु
रराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृत इतिमनुस्मरणात् एतैर्योजितो कृतो व्यवहारो न सिध्यति अनियु
क्तासंबंधकृतोपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबंधः यत्तु स्मरणम् गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः विरोधेपि मिथस्तेषां व्यवहारो

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः असंबन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ३३

न सिध्यतीति संबंधः यत्तु स्मरणम् गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः विरोधेपि मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यतीति तदपि गुरुशिष्या
दीनामात्यंतिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् तथाहि शिष्यादिशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदला-
भ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इतिगौतमस्मरणात् नोत्तमांगे कथंचनेति मनुस्मरणात् च यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दंडेनोत्तमांगे
ताडयति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् तथा भूर्यापितामहोपात्तेत्यादिवचना
त्पितामहोपात्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं

प्रवेशयति तद्वापितापुत्रयोरपिभवत्येवव्यवहारः यथा दुर्भिक्षेव्याधिकार्येचव्याधौसंप्रतिरोधके गृहीतंस्त्रीधनंभर्तानाकामोदातुमर्ह
तीतिस्मरणात् दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेणयदिस्त्रीधनंभर्ताव्ययीकृत्यविद्यमानधनोपियाच्यमानोनददाति तदादंपत्योरपिइष्यतेएव-
व्यवहारः यथाभक्तदासस्यस्वामिनासहव्यवहारंवक्ष्यति गर्भदासस्यापि गर्भदासादीनधिकृत्य यश्चैषांस्वामिनंकश्चिन्मोचयेत्प्रा
णसंशयात् दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतचेतिनारदोक्तत्वात् तदमोचनेपुत्रभागादानेचस्वामिनासहव्यवहारःकेनवार्यते त
स्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करोनभवति गुर्वादिभिर्व्यवहारइतिप्रथमंशिष्यादयोनिवारणीयाः राज्ञासमभ्येनेति गुरोःशिष्यइत्यादेः
श्लोकस्यतात्पर्यार्थः अत्यंतनिर्बंधेतुशिष्यादीनामप्युक्तरीत्याप्रवर्तनीयोव्यवहारः यदपि एकस्यबहुभिः सार्द्धंस्त्रीणांप्रेष्यजनस्य

प्रनष्टाधिगतंदेयंनृपेणधनिनेधनम्

च अनादेयोभवेद्वादोधर्मविद्भिरुदाहृतइतिनारदवचनम् तत्रैकस्यापिगणद्रव्यंहरेद्यस्तुसंविदंलंघयेच्चयः तथाएकंभ्रंतंबहूनांचे
त्यादिस्मरणादेकार्थैर्बहुभिः सार्द्धंव्यवहारइष्यतेएवेतिभिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्ययुगपद्व्यवहारोनभवतीतिद्रष्टव्यम् स्त्रीणामित्यपिगोप
शौंडिकादिस्त्रीणांस्वातंत्र्याद्व्यवहारोभवत्येवेति तदन्यासांकुलस्त्रीणांपतिषुजीवत्सु तत्पारतंत्र्यादनादेयोव्यवहारइतिव्याख्येयं
प्रेष्यजनस्यचेति एतदपिप्रेष्यजनस्यस्वामिपारतंत्र्यात् स्वार्थव्यवहारेपिस्वाम्यनुज्ञयैवव्यवहारोनान्यथेतियोजनीयम् ३२ परा
वर्त्यव्यवहारमुक्त्वाइदानींपरावर्त्यद्रव्यमाह प्रनष्टंहिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतंराज्ञेसमर्पितंयत्तद्राज्ञाधनिनेदात

व्यम् यदिधनीरूपसंख्यादिभिर्लिंगैर्भावयति यदिनभावयति तदातत्समंदंड्यः असत्यवादित्वात् अधिगमस्यस्वत्वनिमित्तत्वात् सत्वे
प्राप्तेतत्सराज्ञस्त्विरनेनोक्ता अत्रचकालावधिंवक्ष्यति शौल्किकैः स्थानपालैर्वानष्टापहृतमाहृतम् अर्वाक्संवत्सरात्स्वामीहरेतपरतोनृप
इति मनुनापुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेननिर्दिष्टम् प्रनष्टस्वामिकंरिक्थंराजात्र्यब्दंनिधापयेत् अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामीपरतोनृपतिर्हरेदि
ति तत्रवर्षत्रयपर्यंतमवश्यंरक्षणीयम् तत्रयदिसंवत्सरादर्वाक्स्वाम्यागच्छेत्तदाकृत्स्नमेवदद्यात् यदापुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छतितदा-
किंचिद्भागंरक्षणमूल्यंगृहीत्वाशेषंस्वामिनेदद्यात् यथाह आददीताथषड्भागंप्रनष्टाधिगतान्नृपः दशमंद्वादशंवापिसतांधर्ममनुस्मरन्नि

विभावयेन्नचेल्लिंगैस्तत्समंदंडमर्हति ३४

ति तत्रप्रथमेवर्षेकृत्स्नमेवदद्यात् द्वितीयेद्वादशंभागं तृतीयेदशमं चतुर्थादिषुषष्ठंभागंगृहीत्वाशेषंदद्यात् राजभागस्यचतुर्थोंशोऽधिगंत्रे-
दातव्यः स्वाम्यनागमेतुकृत्स्नस्यधनस्यचतुर्थमंशमधिगंत्रेदत्वाशेषंराजागृह्णीयात् तथाहगौतमः प्रनष्टस्वामिकमधिगम्यसंवत्सरंराज्ञा
रक्ष्यमूर्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थोंशोराज्ञः शेषमित्यत्रसंवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् राजात्र्यब्दंनिधापयेदितिस्मरणात् हरेतपरतोनृपइत्येत
दपिस्वामिन्यनागतेत्र्यब्दादूर्ध्वंव्ययीकरणाभ्यनुज्ञाततः परमागतेतुस्वामिनिव्ययीभूतेपिद्रव्येराजास्वांशमवतार्यतत्समंदद्यात् एतच्चहि
रण्यादिविषयम् गवादिविषयेवक्ष्यति पणानेकशफेदद्यादित्यादिना ३४ ६ ६ ६

रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्यसुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमेविधिमुक्त्वा अधुनाभूमौचिरनिखातस्यसुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमेविधिमाह
उक्तलक्षणंनिधिंराजालब्ध्वा अर्धंब्राह्मणेभ्योदत्वाशेषंकोशेनिवेशयेत् ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारोयदिनिधिं
लभेततदासर्वमेवगृह्णीयात् यस्मादसौसर्वस्यजगतः प्रभुः इतरेणतुराजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना-
निधौलब्धेराजाषष्ठांशमधिगंत्रेदत्वाशेषंनिधिंस्वयमेवाहरेत् यथाहवसिष्ठः अप्रज्ञायमानंवित्तंयोधिगच्छेद्राजातद्धरेत् षष्ठमंशम
धिगंत्रेदद्यादिति गौतमोपि निध्यधिगमेराजधनंभवति नब्राह्मणस्याभिरूपस्य अब्राह्मणोव्याख्याताषष्ठमंशंलभेतेत्येकेइति अनिवेदि

राजालब्ध्वानिधिंदद्याद्द्विजेभ्योर्धंद्विजः पुनः विद्वानशेषमादद्यात्ससर्वस्यप्रभुर्यतः ३५
इतरेणनिधौलब्धेराजाषष्ठांशमाहरेत् अनिवेदितविज्ञातोदाप्यस्तंदंडमेवच ३६

तइतिकर्तरिनिष्ठा अनिवेदितश्चासौविज्ञातश्चराज्ञेप्यनिवेदितविज्ञातः यःकश्चिन्निधिंलब्ध्वाराज्ञेननिवेदितवान् विज्ञातश्चराज्ञासतंसर्वं-
निधिंदाप्योदंडश्चशक्त्यपेक्षया अथनिधेरपिस्वाम्यागत्यरूपकसंख्यादिभिः स्वत्वंभावयतितदा तस्मैराजानिधिंदत्वाषष्ठंद्वादशंवांशंस्वयमा
हरेत् यथाहमनुः ममायमितियोब्रूयान्निधिंसत्येनमानवः तस्याददीतषड्भागंराजाद्वादशमेववेति अंशविकल्पस्तुवर्णकालाद्यपेक्षयावेदि
तव्यः ३५ ३६ चौरहृतंप्रत्याह चोरैर्हृतंद्रव्यंचोरेभ्योविजित्यजानपदायस्वदेशनिवासिनेयस्यतत् द्रव्यंतस्यराज्ञादातव्यं हियः-
स्मात् अददत् अप्रयच्छत् यस्यतदपहृतंद्रव्यं तस्यकिल्बिषमाप्नोति तस्यचौरस्य यथाहमनुः दातव्यंसर्ववर्णेभ्योराज्ञाचोरैर्हृतंधनं

राजा तदुपभुंजानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषमिति यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुंक्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति अथ चौरहृतमुपेक्षते त-
दा जानपदस्य किल्बिषमथ चौरहृताहरणाय यतमानोपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्द्यात् यथाह गौतमः चौरहृतमव-
जित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्यादिति कृष्णद्वैपायनोऽपि प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरहृतं यदि स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन
महीक्षितेति साधारणासाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाष्टादशानां व्यवहारपादानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति अशीतिभा
गो वृद्धिः स्यादित्यादिना आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धन इत्येवमंतेन तच्च ऋणादानं सप्तविधं ईदृशमृणं देयं ईदृशमदेयं अनेनाधिकारिणा दे

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ३७
अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबंधके वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपंचकमन्यथा ३८

यं अस्मिन्समये देयं अस्मिन्समये देयं अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पंचविधम् उत्तमर्णे दानं ग्रहणविधिश्चेति द्विविधमिति एतच्च नारदेनस्प
ष्टीकृतं ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति ३७ तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह त
स्य पूर्वकत्वादितरेषां मासि मासि प्रतिमासं बंधकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बंधकेन सह वर्तत इति सबंधकः प्रयोगस्तस्मि
न् सबंधके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो विभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति अन्यथा बंधकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वि
त्रिचतुःपंचकं शतं धर्म्यं भवति ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पंचकम् मासि मासीत्येव द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा

पंचवाद्वित्रिचतुःपंचाः अस्मिन्शतेवृद्धिर्दीयतेइतिद्वित्रिचतुःपंचकंशतं तदस्मिन्वृद्ध्यायथालाभोशुल्कोपदादीयतइति संख्यायाअति-
शदंतायाःकन् तदंतविधिश्चात्रद्रष्टव्यः वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासंतुकालिका इच्छाकृताकारितास्यात्कायिकाकायकर्मणा इयंचवृ
द्धिर्मासिमासिगृह्यतेइतिकालिका इयमेववृद्धिर्दिवसगणनयाविभज्यप्रतिदिवसंगृह्यमाणाकायिकाभवति तथाचनारदेन कायिका
कालिकाचैवकारिताचतथापरा चक्रवृद्धिश्चशास्त्रेषुसस्यवृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तम् कायाविरोधिनीशश्वत्पणपादादिदायिका प्रतिमासंस्र
वंतीयावृद्धिःसाकालिकामता वृद्धिःसाकारितानामाधमर्णेनस्वयंकृता वृद्धेरपिपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृताइति ३८ गृहीतृविशे
षेणप्रकारांतरमाह कांतारमरण्यं तत्रगच्छंतीतिकांतारगाः येवृद्ध्याधनंगृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनंप्राणधनविनाशशंकास्थानंप्रवि

कांतारगास्तुदशकंसामुद्राविंशकंशतम् दद्युर्वास्वकृतांवृद्धिंसर्वेसर्वासुजातिषु ३९

शंतिते दशकंशतंदद्युर्येचसमुद्रगास्तेविंशकंशतंमासिमासीत्येव एतदुक्तंभवति कांतारगेभ्योदशकंसामुद्रेभ्यश्चविंशकम् उत्तमर्णोद
द्यात् मूल्यनाशस्यापिशंकितत्वादिति इदानींकारितांवृद्धिमाह सर्वेवाब्राह्मणादयोधमर्णाः अबंधकेसबंधकेवासकृतांस्वाम्युपगतांवृ
द्धिं सर्वासुजातिषुदद्युः क्वचिदकृतापिवृद्धिर्भवति यथाहनारदः नवृद्धिःप्रीतिदत्तानांस्यादनाकारिताक्वचित् अनाकारितमप्यूर्ध्वंवत्स
राद्र्धाद्विवर्द्धतइति यस्तुयाचितकंगृहीत्वादेशांतरंगतस्तंप्रतिकात्यायनेनोक्तम् योयाचितकमादायतमत्वादिशंव्रजेत् ऊर्ध्वंसंवत्सरात्त-
स्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति यश्चयाचितकमादाययाचितोप्यदत्वादेशांतरंव्रजति तंप्रतितेनैवोक्तम् कृत्वोद्धारमदत्वायोयाचितस्तुदिशंव्रजे

त् ऊर्ध्वंमासत्रयात्तस्यतन्मूल्यंवृद्धिमाप्नुयादिति यः पुनः स्वदेशेऽस्थितएवयाचितोयाचितकंनददाति तंयाचितकालादारभ्यवृद्धिंदापयेद्राजा
यथाह स्वदेशेऽपिस्थितोयस्तुनदद्याद्याचितःक्वचित् तंततोकारितांवृद्धिमनिच्छंतंचदापयेदिति अनाकारितवृद्धेरपवादोनोक्तः पण्यमू-
ल्यंभृतिर्न्यासोदंडोयश्चप्रकल्पितः वृथादानाक्षिकपणावर्द्धंतेनाविवक्षिताइति अविवक्षिताअनाकारिताइति ३९ अधुनाद्रव्यवि
शेषेणवृद्धिविशेषमाह संततिरेववृद्धिः पशूनांस्त्रीणांपोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसंततिकामस्यप्रयोगः संभवति ग्रहणंचक्षीरपरिचर्या
र्थिनः अधुनाप्रयुक्तस्यद्रव्यस्यवृद्धिग्रहणमंतरेणापिचिरकालावस्थितस्यकस्यद्रव्यस्यकियतीपरावृद्धिरित्यपेक्षितआह रसस्यतैलघृ-
तादेर्वृद्धिग्रहणमंतरेणचिरकालावस्थितस्यस्वकृतयावृद्ध्यावर्द्धमानस्याष्टगुणावृद्धिः परा नातःपरंवर्द्धते तथावस्त्रधान्यहिरण्यानां यथा

संततिस्तुपशुस्त्रीणांरसस्याष्टगुणापरा वस्त्रधान्यहिरण्यानांचतुस्त्रिद्विगुणापरा ४०

संख्यंचतुर्गुणात्रिगुणाचवृद्धिःपरा वसिष्ठेनतुरसस्यत्रैगुण्यमुक्तम् द्विगुण्यंहिरण्यंत्रिगुणंधान्यं धान्येनैवरसाव्याख्याताः पुष्पमूलफला
निचतुलाधृतमष्टगुणमिति मनुनातुधान्यस्यपुष्पमूलफलादीनांचपंचगुणत्वमुक्तम् धान्येशदेलवेवात्येनातिक्रामतिपंचतामिति शदःक्षे
त्रफलं पुष्पमूलफलादिलवोमेषोर्णाचमरीकेशादिः वात्योबलीवर्दतुरगादिः धान्यशदलववात्यविषयावृद्धिः पंचगुणत्वंनातिक्रामतीति त
त्राधमर्णयोग्यतावशेनदुर्भिक्षादिकालवशेनचव्यवस्थाद्रष्टव्या एतच्चसकृत्प्रयोगेसकृदाहरणेचवेदितव्यं पुरुषांतरसंक्रमणेनप्रयोगांत
रकरणेतस्मिन्नेवपुरुषेएकरसेताभ्यांप्रयोगांतरीकरणेसुवर्णादिकंद्वैगुण्याद्यतिक्रम्यपूर्ववद्वर्द्धते सकृत्प्रयोगेपिप्रतिदिनंप्रतिमासं-

प्रतिसंवत्सरंवा वृद्ध्याहरणेधमर्णेदेयस्यद्वैगुण्यासंभवात्पूर्वोत्तनवृद्ध्यासहद्वैगुण्यमतिक्रम्यवर्द्धतएव यथाहमनुः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंना
त्येतिसकृदाहितेति सकृदात्तेत्यपिपाठोस्ति उपचर्यार्थंप्रयुक्तंद्रव्यंकुसीदंतस्यवृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यंनात्येतिनातिक्रामति यदिसकृ
दाहितासकृत्प्रयुक्ता पुरुषांतरसंक्रमणादिनाप्रयोगांतरकरणेद्वैगुण्यमत्येति सकृदात्तेतिपाठेतु शनैःशनैः प्रतिदिनंप्रतिमासंप्रतिसं
वत्सरंवाधमर्णादात्ताद्वैगुण्यमत्येतीतिव्याख्येयम् तथागौतमेनाप्युक्तम् चिरस्थानेद्वैगुण्यंप्रयोगस्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्र
योगांतरकरणेद्वैगुण्यातिक्रमोभिप्रेतः चिरस्थानइतिनिर्देशात् शनैःशनैर्वृद्धिग्रहणेद्वैगुण्यातिक्रमोदर्शितः ४० ऋणप्रयोगध-
र्माउक्ताः सांप्रतंप्रयुक्तस्यधनस्यग्रहणधर्माउच्यंते प्रपन्नमभ्युपगतमधर्मेणधनंसाक्ष्यादिभिर्भावितंवासाधयन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायै-

प्रपन्नंसाधयन्नर्थंनवाच्योनृपतेर्भवेत् साध्यमानोनृपंगच्छन्दंड्योदाप्यश्चतद्धनम् ४१

उत्तमर्णोनृपतेर्वाच्योनिवारणीयोनभवति धर्मादयश्चोपायामनुनादर्शिताः धर्मेणव्यवहारेणछलेनाचरितेनच प्रयुक्तंसाधयेदर्थंपंचमे
नबलेनचेति धर्मेणप्रीतियुक्तेनसत्यवचनेनव्यवहारेणसाक्षिलेख्याद्युपन्यासेन छलेनउत्सवादिव्याजेनभूषणादिग्रहणेन आचरिते
नअभोजनेन पंचमेनोपायेनबलेननिगडबंधनादिनाउपचर्यार्थंप्रयुक्तंद्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति प्रपन्नंसाधयन्नर्थंनवाच्यइतिवदन्
अप्रतिपन्नंसाधयन्राज्ञानिवारणीयइतिदर्शयति एतदेवस्पष्टीकृतंकात्यायनेन पीडयेद्योधनीकश्चिदृणिकंन्यायवादिनम् तस्मादर्थात्स
हीयेततत्समंचाप्नुयाद्दममिति यस्तुधर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नार्थंसाध्यमानोयाच्यमानोनृपंगच्छेद्राजानमभिगम्यसाधयंतमभियुंक्तेसदंड्यो

भवति शक्त्यनुसारेणतदूनंदाप्यश्चराज्ञा दापनेचप्रकारादर्शिताः राजातुस्वामिनंविप्रंसांत्वेनैवप्रदापयेत् देशाचारेणचान्यांस्तुदुष्टान्संपी
ड्यदापयेत् रिक्थिनंसुहृदंवापिछलेनैवप्रदापयेदिति साध्यमानोनृपंगच्छेदित्येतत् स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणंचबोद्धव्यम् ४१
बहुषूत्तमर्णिकेषुयुगपत्प्राप्तेष्वेकोधमर्णिकः केनक्रमेणदाप्योराज्ञेत्यपेक्षितआह समानजातीयेषुधनिषुयेनैवक्रमेणधनंगृहीतंतेनैवक्रमेणा
धमर्णिकोराज्ञादाप्यः भिन्नजातीयेषुतुब्राह्मणादिक्रमेण ४२ यदापुनरुत्तमर्णोदुर्बलःप्रतिपन्नमर्थंधर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन्रा
ज्ञासाधितार्थोभवतितदाःधमर्णस्यदंडमुत्तमर्णस्यचभृतिदानमाह अधमर्णिकोराज्ञाप्रतिपन्नार्थात्साधितादृशकंशतंदाप्यः प्रतिपन्न

गृहीतानुक्रमाद्दाप्योधनिनामधमर्णिकः दत्वातुब्राह्मणायैवनृपतेस्तदनंतरम् ४२
राज्ञाधमर्णिकोदाप्यःसाधितादृशकंशतम् पंचकंचशतंदाप्यंप्राप्तार्थोत्युत्तमर्णिकः ४३

स्यसाधितार्थस्यदशममंशंराजाधमर्णिकाद्दंडरूपेणगृह्णीयादित्यर्थः उत्तमर्णस्तुप्राप्तार्थपंचकंशतंभृतिरूपेणदाप्यः साधितार्थस्यविंशतित
मंभागंउत्तमर्णाद्राजाभृत्यर्थंगृह्णीयादित्यर्थः अप्रतिपन्नार्थसाधनेतुदंडविभागोदर्शितोनिन्हवेभावितोदद्यादित्यादिनासधनमधमर्णिकं
प्रत्युक्तम् ४३ अधुनानिर्धनमधमर्णिकंप्रत्याह ब्राह्मणादिरुत्तमर्णोहीनजातिंक्षत्रियादिजातिंपरिक्षीणंनिर्धनमृणार्थंऋणनिहृ-
त्यर्थंकर्मस्वकर्मस्वजात्यनुरूपंकारयेत् तत्कुटुंबाविरोधने ब्राह्मणःपुनः परिक्षीणोनिर्धनः शनैः शनैः यथोदयंयथासंभवमृणंदाप्यः अ
त्रचहीनजातिग्रहणंसमजातेरप्युपलक्षणम् अतश्चसमानजातिमपिपरिक्षीणंयथोचितंकर्मकारयेत् ब्राह्मणग्रहणंचश्रेष्ठजातेरुपल

क्षणं अतश्चक्षत्रियादिरपिपरिक्षीणोवैश्यादेः शनैर्दाप्योयथोदयम् एतदेवमनुनास्पष्टीकृतं कर्मणापिसमंकुर्याद्धनिकेनाधमर्णिकः
समोपकृष्टजातिश्चदद्याच्छ्रेयांस्तुतच्छनैरिति उत्तमर्णेनसमंनिवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणाकुर्यादित्यर्थः ४४
किंच उपचयार्थंप्रयुक्तंधनंअधमर्णेनदीयमानमुत्तमर्णोवृद्धिलोभाद्यदिनगृह्णाति तदाधमर्णेनमध्यस्थहस्तेस्थापितंयदिस्यात्तदा-
ततःस्थापनादूर्ध्वंनवर्द्धते अथस्थापितंयाच्यमानोनददातिततःपूर्ववद्वर्द्धतएव ४५ इदानींदेयमृणंयदायेनदेयंतदाह अविभक्तै

हीनजातिंपरिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेत् ब्राह्मणस्तुपरिक्षीणः शनैर्दाप्योयथोदयम् ४४ दीयमानं
नगृण्हातिप्रयुक्तंयः स्वकंधनम् मध्यस्थस्थापितंचेत्स्याद्वर्द्धतेनततः परम् ४५ अविभक्तैः कुटुंबार्थे
यदृणंतत्कृतंभवेत् दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेतेप्रोषितेवाकुटुंबिनि ४६ नयोषित्सतिपुत्राभ्यांनपुत्रेणकृतंपि
ता दद्यादृतेकुटुंबार्थान्नपतिः स्त्रीकृतंतथा ४७

र्बहुभिः कुटुंबार्थमेकैकेनवायदृणंकृतंतदृणंकुटुंबीदद्यात् तस्मि
न्प्रेतेप्रोषितेवातद्रिक्थिनः सर्वेदद्युः ४६ येनदेयमित्यत्रप्रत्युदाहरणमाह पत्याकृतमृणंयोषिद्भार्यानैवदद्यात् पुत्रेणकृतंयोषिन्माता
नदद्यात् तथापुत्रेणकृतंपितानदद्यात् तथाभार्याकृतंपतिः कुटुंबार्थादृतइतिसर्वविशेषणम् अतश्चकुटुंबार्थंयेनकेनापिकृतंतत्कुटुं
बिनादेयम् तदभावेतद्दायहरैः देयमित्युक्तमेव ४७ पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमितिवक्ष्यति तस्यपुरस्तादपवादमाह सुरापानेनयत्कृ
तमृणंकामकृतंस्त्रीव्यसननिर्वृत्तंद्यूतेपराजयनिर्वृत्तंदंडशुल्कयोरवशिष्टंवृथादानंधूर्तबंदिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातं धूर्तेबंदिनिमल्लेच-

कुवेद्येक्षितवेशठे चारचारणचौरेषुदत्तंभवतिनिष्फलमितिस्मरणात् एतदृणंपित्राकृतंपुत्रादिः शौंडिकादिभ्योनदद्यात् यत्रदंडशुल्काव
शिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वंदातव्यमितिनमंतव्यम् दंडंवादंडशेषंवाशुल्कंतच्छेषमेववा नदातव्यंतुपुत्रेणयच्चनव्यवहारिकमित्यौश
नसस्मरणात् गौतमेनाप्युक्तं मद्यशुल्कद्यूतंकामदंडान्नपुत्रानध्यावहेयुरिति नपुत्रस्योपरिभवंतीत्यर्थः अनेनादेयमृणमुक्तम् ४८
नपतिः स्त्रीकृतंतथेत्यस्यापवादमाह गोपोगोपालः शौंडिकः सुराकारः शैलूषोनटः रजकोवस्त्राणांरंजकः व्याधोमृगयुः एतेषांयोषि
द्भिर्यदृणंकृतंतत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषांवृत्तिर्जीवनंतदाश्रयायोषिदधीनायस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेतिहेतुव्यपदेशादन्येपियेयोषिदधीनजीवनास्ते

सुराकामद्यूतकृतंदंडशुल्कावशिष्टकम् वृथादानंतथैवेहपुत्रोदद्यान्नपैतृकम् ४८
गोपशौंडिकशैलूषरजकव्याधियोषिताम् ऋणंदद्यात्पतिस्तासांयस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ४९
प्रतिपन्नंस्त्रियादेयंपत्यावासहयत्कृतम् स्वयंकृतंवायदृणंनान्यत्स्त्रीदातुमर्हति ५०

पियोषित्कृतमृणंदद्युरितिगम्यते ४९ पतिकृतंभार्यानदद्यादित्यस्यापवादमाह मुमूर्षुणाप्रवत्स्यतावापत्यानियुक्तयाऋणदानेयत्प्रतिप
न्नंतत्प्रतिकृतमृणंदेयम् यच्चपत्यासहभार्ययाऋणंकृतंतदपिभर्त्रभावेभार्ययाअपुत्रयादेयम् यच्चस्वयमेवकृतंऋणंतदपिदेयम् ननुप्रति
पन्नादित्रयंस्त्रियादेयमितिनवक्तव्यम् संदेहाभावात् उच्यते भार्यापुत्रश्चदासश्चत्रयएवाधनाःस्मृताः यत्तेसमधिगच्छंतियस्यैतेतस्य
तद्धनमितिवचनान्निर्द्धनत्वेनप्रतिपन्नादिष्वदानाशंकायामिदमुच्यते प्रतिपन्नंस्त्रियादेयमित्यादि नचानेनवचनेनस्त्र्यादीनांनिर्द्धनत्वम

भिधीयते पारतंत्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेना
न्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः उच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतमित्येतयोरपवादार्थमुच्यते अन्यत्सुराकारादिवचनोपात्तं प्रतिपन्न
मपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ५० पुनरपि यदृणं दातव्यं येन चादातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह पिता यदि दात
व्यमृणमदत्वा प्रेतो दूरदेशगतो चिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापने पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेपि पुत्रत्वेन पौत्र
त्वेन च तत्र क्रमोप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति पुत्रेण पौत्रेण वा निन्हवे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयम् पुत्रपौ
त्रैरित्यन्वयः अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम् कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ऋणं द

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुते पि वा पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निन्हवे साक्षिभावितम् ५१

द्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति प्रेतेप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः गर्भस्थैः स
दृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चेति शब्द्यते परतो व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरावृत इति यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं
बालोपि स्वतंत्रो जातस्तथापि न र्णभाग्भवति यथाह अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतंत्रोपि हि नर्णभाक् स्वातंत्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयः कृतमि
ति तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृप इति तस्मात् अतः पु
त्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ऋणात्पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् श्राद्धे

तु बालस्याप्यधिकारः नब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्रस्वधानिनयनादितिगौतमस्मरणात् पुत्रपौत्रैरितिबहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रायदिविभ-
क्ताः स्वांशानुरूपेणऋणंदद्युः अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेनगुणप्रधानभावेनवर्तमानानांप्रधानभूतएववादद्यादितिगम्यते यथाहनार
दः अतऊर्ध्वंपितुः पुत्राऋणंदद्युर्यथांशतः अविभक्ताविभक्तावायस्तावदूहतेधुरमिति अत्रचपुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमित्यविशेषेणोक्ते न
थापिपुत्रेणयथापितासवृद्धिकंददातितथैवऋणंदेयम् पौत्रेणतत्समंमूल्यमेवदातव्यंनवृद्धिरितिविशेषोवगंतव्यः ऋणमात्मीयवत्पि-
त्र्यंदेयंपुत्रैर्विभावितम् पैतामहंसमंदेयमदेयंतत्सुतस्यत्विति बृहस्पतिवचनादत्रविभावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभावितमित्यत्र
साक्षिग्रहणंप्रमाणोपलक्षणम् समंयावद्गृहीतंतावदेवदेयंनवृद्धिः नतत्सुतस्यप्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य एतच्चोत्तरश्लोकेस्पष्टयि-

रिक्थग्राहऋणंदाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैवच

ष्यते ५१ ऋणापाकरणेऋणीतत्सुतः पौत्रइतित्रयः कर्तारोदर्शितास्तेषांचसमवायेक्रमोपिदर्शितः इदानींकर्त्रंतरसमवायेचक्रममा
ह अन्यदीयंद्रव्यमन्यस्यक्रयादिव्यतिरेकेणयत्स्वीभवतितद्रिक्थंविभागद्वारेणरिक्थंगृह्णातीतिरिक्थग्राहः सऋणंदाप्यः एतदुक्तंभव-
ति योयदीयंद्रव्यंरिक्थरूपेणगृह्णातिसतत्कृतमृणंदाप्योनचौरादिरिति योषितंभार्यांगृह्णातीतियोषिद्ग्राहः सतथैवऋणंदाप्यः यदीयांयो
षितंयोगृह्णातिसतत्कृतमृणंदाप्यः योषितोः विभाज्यद्रव्यत्वेनरिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेननिर्देशः पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्यः ऋणंदाप्यः
अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितंमातापितृसंबंधिद्रव्यंयस्यासावन्याश्रितद्रव्यः नअन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्यरि

क्थिनऋणंदाप्यइतिसंबंधः एतेषांसमवायेक्रमश्चपाठक्रमएव रिक्थग्राहऋणंदाप्यस्तदभावेयोषिद्ग्राहस्तदभावेपुत्रइति नन्वेतेषां
समवायएवनोपपद्यते नभ्रातरोनपितरःपुत्रारिक्थहराः पितुरिति पुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थग्रहणासंभवात् योषिद्ग्राहोपिनोपपद्यते न
द्वितीयश्चसाध्वीनांक्कचिद्भर्तोपदिश्यतइतिस्मरणात् तदृणंपुत्रोदाप्यइत्यप्ययुक्तम् पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमित्युक्तत्वात् अनन्याश्रित
द्रव्यइतिविशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रेसतिद्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात् संभवेचरिक्थग्राहीत्यनेनैवगतार्थत्वात् पुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्येतदपिनव
क्तव्यम् पुत्रेसत्यपिरिक्थग्राहीऋणंदाप्यइतिस्थितम् असतिपुत्रेरिक्थग्राहीसुतरांदाप्यइतिसिद्धमेवेति अत्रोच्यते पुत्रेसत्यप्यन्योरि-
क्थग्राहीसंभवति क्लीबांधबधिरादीनांपुत्रत्वेपिरिक्थग्राहाभावात् तथाचक्लीबादीननुक्रम्यभर्तव्यास्तुनिरंशकाइतिवक्ष्यति तथासवर्णापु

पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्यरिक्थिनः ५२

त्रोऽन्यायवृत्तिर्नलभेतैकेषामितिगौत[illegible]स्मरणात् अतश्चक्लीबादिषुपुत्रेषुसत्सु अन्यायवृत्तेचसवर्णापुत्रेसतिरिक्थग्राहीपितृव्यततसुतादिः
योषिद्ग्राहोयद्यपिशास्त्राविरोधेननसंभव[illegible]तथाप्यतिक्रांतनिषेधः पूर्वपतिकृतऋणापाकरणाधिकारीभवत्येव यश्चतसृणांस्वैरिणीनामंति
मांगृह्णातियश्चपुनर्भुवांतिसृणांप्रथमाम् यथाहनारदः परपूर्वाःस्त्रियःस्त्वन्याःसप्तप्रोक्तायथाक्रमम् पुनर्भूस्त्रिविधातासांस्वैरि
णीतुचतुर्विधा कन्यैवाक्षतयोनिर्यापाणिग्रहणदूषिता पुनर्भूःप्रथमानामपुनःसंस्कारकर्मणा देशधर्मानवेक्ष्यस्त्रीगुरुभिर्याप्रदीयते
उत्पन्नसाहसान्यस्मैसाद्वितीयाप्रकीर्तिता उत्पन्नसाहसाउत्पन्नव्यभिचारा असत्सुदेवरेषुस्त्रीबांधवैर्याप्रदीयते सवर्णायसपिंडा

यस्मात्तृतीयाप्रकीर्तिता स्त्रीप्रसूताप्रसूतावापत्यावेवतुजीवति कामात्समाश्रयेदन्यंप्रथमास्वैरिणीतुसा कौमारंपतिमुत्सृज्ययात्यन्यंपु
रुषंश्रिता पुनःपत्युर्गृहंयायात्साद्वितीयाप्रकीर्तिता मृतेभर्तरितुप्राप्तान्देवरादीनपास्यया उपगच्छेत्परंकामात्सातृतीयाप्रकीर्तिता प्राप्ता
देशाद्धनक्रीताक्षुत्पिपासातुराचया तवाहमित्युपगतासाचतुर्थीप्रकीर्तिता अंतिमास्वैरिणीनांयाप्रथमाचपुनर्भुवाम् ऋणंतयोःपति
कृतंदद्यायस्तउपाश्रितइति तदन्योपियोषिद्ग्राहऋणापाकरणेधिकारीतेनैवदर्शितः यातुसप्रधनैवस्त्रीसापत्यावान्यमाश्रयेत् सोस्याद
द्यादृणंभर्तुरुत्सृजेद्वातथैवतां प्रकृष्टेनधनेनसहवर्ततेइतिसप्रधनाबहुधनेतियावत् तथा अधनस्यत्वपुत्रस्यमृतस्योपैतियस्स्त्रियम्
ऋणंवोढुःसभजतेसैवचास्यधनंस्मृतमिति पुत्रस्यपुनर्वचनंक्रमार्थं अनन्याश्रितद्रव्यइतिबहुषुपुत्रेषुरिक्थाभावेअंशग्रहणयोग्यस्यैव
ऋतेसैवचास्यधनंस्मृतमिति पुत्रस्यपुनर्वचनंक्रमार्थं अनन्याश्रितद्रव्यइतिबहुषुपुत्रेषुरिक्थाभावेअंशग्रहणयोगस्यैवऋणापाकरणेधिकारो
नायोग्यस्यांधादेरित्येवमर्थम् पुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्येतदपिपुत्रपौत्रहीनस्यप्रपौत्रादयोयदिरिक्थंगृह्णंति तदाऋणंदाप्याः नान्यथेत्येवम
र्थं पुत्रपौत्रौचरिक्थग्रहणाभावेपिदाप्यावित्युक्तं यथाहनारदः क्रमादव्याहृतंप्राप्तंपुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् दद्युःपैतामहंपौत्रास्तच्चतुर्था-
न्निवर्ततइतिसर्वंनिरवद्यम् यद्वा योषिद्ग्राहाभावेपुत्रोदाप्यइत्युक्तम् पुत्राभावेयोषिद्ग्राहोदाप्यइत्युच्यते पुत्रहीनस्यरिक्थिनइतिरिक्थशब्दे
नयोषिदेवोच्यते सैवचास्यधनंस्मृतमितिस्मरणात् योयस्यहरतेदारान्सतस्यहरतेधनमितिच ननुयोषिद्ग्राहाभावेपुत्रऋणंदाप्यः पुत्रा
भावेयोषिद्ग्राहइतिपरस्परविरुद्धम् उभयसद्भावेनकश्चिद्दाप्यइति नैषदोषः अंतिमस्वैरिणीग्राहिणःप्रथमपुनर्भूग्राहिणःसप्रधनस्त्री-
हारिणश्चाभावेपुत्रोदाप्यः पुत्राभावेतुनिर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहीदाप्यइति एतदेवोक्तंनारदेन धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्योधनंहरेत् पु

रोरसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति धनस्त्रीहारिपुत्राणांसमवायेयोधनंहरेत्सऋणभाक् स्त्रीधनिनोः स्त्रीचधनंचस्त्रीधनेते-
विद्येतेययोस्तौस्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्रएवऋणभाग्भवति धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्येवर्णभाक् स्त्रीहार्यभावेपुत्र
ऋणभाक् पुत्राभावेस्त्रीहारीतिविरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् पुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्यस्यान्याव्याख्या एतेधनस्त्रीहारिपुत्राऋणं-
कस्यदाप्याइतिविवक्षायांउत्तमर्णस्यदाप्यास्तदभावेतत्पुत्रादेः तत्पुत्राद्यभावेकस्यदाप्याइत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठतेपुत्रहीनस्यरिक्थि
नइति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्ययोरिक्थीरिक्थग्रहणयोग्यः सपिंडादिस्तस्यरिक्थिनोदाप्याः तथाचनारदेन ब्राह्मणस्यतुयद्दे
यंसान्वयस्यनास्तिचेत् निर्वपेत्तस्यकुल्येषु तदभावेस्वबंधुष्वित्यभिहितम् यदातुनसकुल्याः स्युर्नचसंबंधिबांधवाः तदादद्याद्द्विजेभ्य

भ्रातृणामथदंपत्योः पितुःपुत्रस्यचैवहि

स्तुतेष्वसत्स्वप्सुनिक्षिपेदिति ५२ अधुनापुरुषविशेषेऋणग्रहणंप्रतिषेधन्प्रसंगादन्यदपिप्रतिषेधति प्रतिभुवोभावः प्रातिभाव्यं भ्रा
तृणांदपत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्तेद्रव्येद्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यंचनस्मृतंमन्वादिभिः अपितुप्रतिषिद्धम् साधारणधनत्वात्
प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षेद्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्यचावश्यप्रतिदेयत्वात् एतच्चपरस्परानुमतिव्यतिरेकेण परस्परानुमत्यात्वविभ-
क्तानामपिप्रातिभाव्यादिभवत्येवविभागादूर्ध्वंपरस्परानुमतिव्यतिरेकेणापिभवति ननुदंपत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधोनयुज्यते त
योर्विभागाभावेनविशेषणानर्थक्यात् विभागाभावश्चापस्तंबेनदर्शितः जायापत्योर्नविभागोविद्यतइति सत्यम् श्रौतस्मार्ताग्निसाध्ये

षुकर्मसुतत्फलेषुचविभागाभावोनपुनः सर्वकर्मसुद्रव्येषुवा तथाहि जायापत्योर्नविभागोविद्यतेइत्युक्ताकिमितिनविद्यतेइत्यपेक्षायांहे
तुमुक्तवान् पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मसुतथापुण्यकालेषुचेति हियस्मात्पाणिग्रहणादारभ्यकर्मसुसहत्वंश्रूयते जायापतीअग्निमादधीया
तामिति तस्मादाधानेसहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषुकर्मसुसहाधिकारः तथा कर्मस्मार्तंविवाहाग्नावित्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्नि
साध्येष्वपिकर्मसुसहाधिकारएव अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषुकर्मसुपूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारःसंपद्यते तथापुण्यानांफलेषुस्व-
र्गादिषुजायापत्योःसहत्वंश्रूयते दिविज्योतिरजरमारभेयातामित्यादि येषुपुण्यकर्मसुसहाधिकारस्तेषांफलेषुसहत्वमितिबोद्धव्यम् नपुनः
पूर्तानांभर्त्रनुज्ञयानुष्ठितानांफलेष्वपि ननुद्रव्यस्वामित्वेपिसहत्वमुक्तम् द्रव्यपरिग्रहेषुचनहिभर्तुर्विप्रवासेनैमित्तिकेदानंस्तेयमुपदिशंतीतिस

प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तेनतुस्मृतम् ५२

त्यम् द्रव्यस्वामित्वंपत्न्यादर्शितमनेननपुनर्विभागाभावः यस्माद्रव्यपरिग्रहेषुचेत्युक्तातत्रकारणमुक्तम् भर्तुर्विप्रवासेनैमित्तिके॰ वश्यकर्त-
व्येदानेतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौहियस्मान्नस्तेयमुपदिशंतिमन्वादयस्तस्माद्भार्यायामपिद्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथास्तेयंस्यादिति तस्मा-
द्भर्तुरिच्छयाभार्यायामपिद्रव्यविभागोभवत्येव नस्वेच्छया यथावक्ष्यति यदिकुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशकाइति ५२ अधुनाप्रा-
तिभाव्यंनिरूपयितुमाह प्रातिभाव्यंनामविश्वासार्थंपुरुषांतरेणसहसमयः तच्चविषयभेदात्त्रिधाभिद्यते यथादर्शनेदर्शनापेक्षायांएनंद
र्शयिष्यामीति प्रत्ययेविश्वासेमत्प्रत्ययेनास्यधनंप्रयच्छनायंत्वांवंचयिष्यते यतोमुकस्यपुत्रोयंउर्वराप्रायभूरस्यग्रामवरोस्तीति दानेय

द्य यंनददातितदानीमहमेवदास्यामीति प्रातिभाव्यंविधीयतइतिप्रत्येकंसंबंधः आद्यौतुदर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथेअन्यथाभावे अदर्शनेवि-
श्वासव्यभिचारेचदाप्यौरा ज्ञाप्रस्तुतंधनमुत्तमर्णस्य इतरस्यदानप्रतिभुवः सुताअपिदाप्याः वितथइत्येव शाब्येननिर्धनत्वेनवाधमर्णेप्रतिकु-
र्वति इतरस्यसुताअपीति वदतापूर्वयोः सुतानदाप्याइत्युक्तम् सुताइति वदतानपौत्रादाप्याइतिदर्शितम् ५४ एतदेवस्पष्टीकर्तुमा-
ह यदादर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिकोपिवाप्रतिभूर्दिवंगतः तदातयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातंपैतृकमृणंनदद्युः यस्तुदानायस्थितः प्रतिभूर्दिवं
गतस्तस्यपुत्रादद्युर्नपौत्राः तेचमूल्यमेवदद्युर्नवृद्धिम् ऋणंपैतामहंपौत्राः प्रातिभाव्यागतंसुतः समंदद्यात्तत्सुतौतुनदाप्यावितिनिश्चयइति

दर्शनेप्रत्ययेदानेप्रातिभाव्यंविधीयते ।आद्यौतुवितथेदाप्याावितरस्यसुताअपि ५४
दर्शनेप्रतिभूर्यत्रमृतः प्रात्ययिकोपिवा नतत्पुत्राऋणंदद्युदद्युर्दानायचः स्थितः ५५

व्यासवचनात् प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तंपैतामहमृणं पौत्रः समंयावद्गृहीतंतावदेवदद्यात्नवृद्धिं तथासुतोपिप्रातिभाव्यागतंपित्र्यमृणंसममे-
वदद्यात् तयोःपुत्रपौत्रयोः सुतौपौत्रप्रपौत्रावपिप्रातिभाव्यायातंत्वृऋणं यथाक्रममगृहीतधनौनदाप्याविति यदपिस्मरणं स्वादको
वित्तहीनः स्याल्लग्नकोवित्तवान्यदि मूलंतस्यभवेद्देयंनवृद्धिंदातुमर्हतीति तदपिलग्नकः प्रतिभूः स्वादकोधमर्णः लग्नकोयदिवित्तवा-
न्मृतस्तस्यपुत्रेणमूल्यमेवदातव्यं नवृद्धिरितिव्याख्येयं यत्रदर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वाबंधकंपर्याप्तंगृहीत्वाप्रतिभूर्जातस्तत्रतत्सु-
ता अपितस्मादेवबंधकात् प्रातिभाव्यायातमृणंदद्युरेव यथाहकात्यायनः गृहीत्वाबंधकंयत्रदर्शनेस्यस्थितोभवेत् विनापित्राधना-

या॰स्मृ॰ मि॰व्य॰

२८ २

तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुत इति दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणं विनापित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ५५ यस्मिन्नेकप्रतिभूसंभ
वस्तत्र कथं दातव्यमित्याह यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तदृणं संविभज्य स्वांशेन दद्युः एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याध
मर्णस्य छायासादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभुवोपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः
एवं दर्शने प्रत्यये च तथैकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामं अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थयः प्रार्थयते
स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्सुतश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित्त

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ५६

त्सुतः स्वपित्र्यंशमवृद्धिकं दाप्यः यथाह कात्यायनः एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं तु मृते सममिति ५६
प्रातिभाव्ये ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह यद्द्रव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञाध-
निना दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तं यथाह नारदः पंचार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदि-
ति ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारंभसामर्थ्यात् एत-
च्च हिरण्यविषयम् ननु इदं प्रतिभूवचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते यथाजातेष्टिविधानं शु-
चित्वाबाधेन अपि च सद्यः सवृद्धिकत्वेपि पक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यभावान्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् वस्त्रदानहिरण्यानां च तु-

स्त्रिगुणापरेत्यनेनैवकालक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधानंइदंवचनमनर्थकंस्यात् पशुस्त्रीणांतु कालक्रमपक्षेपिसंतत्यभा
वेस्वरूपदानमेव यदाप्रतिभूरपिद्रव्यदानानंतरं कियतापिकालेनाधमर्णेनसंघटतेतदासंततिरेवसंभवत्येव यद्वापूर्वसिद्धसंतत्यासहपशुस्त्रि
योदास्यतीति नकिंचिदेतत् अथप्रातिभाव्यंप्रीतिकृतंचप्रतिभुवादत्तंप्रीतिदत्तमेव नचप्रीतिदत्तस्ययाचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति यथाह प्रीतिदत्तंतु
यत्किंचिद्वर्द्धतेनत्वयाचितम् याच्यमानमदत्तंचेद्वर्द्धतेपंचकंशतमिति अतश्चास्यप्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापिदानदिवसादारभ्ययावद्द्विगुणंकाल
क्रमेणवृद्धिरित्यनेनवचनेनोच्यतेइतितदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेर्द्विगुणंप्रतिदातव्यमित्येतावदिहंप्रतीयते तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यै
वद्विगुणंप्रतिदातव्यंवचनारंभसामर्थ्यादितिसुष्ठूक्तं ५७ प्रतिभूदत्तस्यसर्वत्रद्वैगुण्येप्राप्तेपवादमाह हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव

प्रतिभूर्दापितोयत्तुप्रकाशंधनिनांधनम् द्विगुणंप्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्यतद्भवेत् ५७

स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्यादाप्याः श्लोकस्तुव्याख्यातएव यस्यद्रव्यस्ययावतीवृद्धिः पराकाष्ठोक्तातद्द्रव्यंप्रतिभूदत्तंखादकेनतयावृद्ध्यासहका
लविशेषमनपेक्ष्य सद्योदातव्यमितितात्पर्यार्थः यदातु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्नेकालेऽधमर्णंदर्शयितुमसमर्थः तदातदन्वेषणायतस्यपक्षत्रयंदा
तव्यम् तत्रयदितंदर्शयति तदामोक्तव्योऽन्यथाप्रस्तुतंधनंदाप्यः नष्टास्यान्वेषणार्थंतुदाप्यंपक्षत्रयंपरम् यद्यसौदर्शयेत्तत्रमोक्तव्यःप्रतिभूर्भवे
त् कालेव्यतीतेप्रतिभूर्यदितंनैवदर्शयेत् निबंधंदापयेत्तत्तुप्रेतेचैषविधिःस्मृतइतिकात्यायनवचनात् लग्नकविशेषनिषेधश्चतेनैवोक्तः
नस्वामीनचवैशत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा निरुद्धोदंडितश्चैवसंदिग्धश्चैवनक्वचित् नैवरिक्थीनमित्रंचनचैवात्यंतवासिनः राजकार्यनियुक्त

श्चयेचप्रव्रजितानराः नाशक्तोधनिनेदातुंदंडंराज्ञेचतत्समम् नाविज्ञातोगृहीतव्यः प्रतिभूस्त्वक्रियांप्रतीति संदिग्धोभिशस्तः अत्यंतवासिनोनै-
ष्ठिकब्रह्मचारिणः इतिप्रतिभूविधिः धनप्रयोगेविश्वासहेतूद्वौ प्रतिभूराधिश्च यथाहनारदः विस्रंभहेतूद्वावत्रप्रतिभूराधिरेवचेति तत्रप्रति-
भूर्निरूपितः इदानीमाधिर्निरूप्यते आधिर्नामगृहीतस्यद्रव्यस्योपरिविश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधीयतइत्याधिः सचद्विवि-
धः कृतकालोकृतकालश्च पुनश्चैकैकशोद्विविधः गोप्योभोग्यश्च यथाहनारदः अधिक्रियतइत्याधिः सविज्ञेयोद्विलक्षणः कृतकालोपनेयश्च
यावद्देयोद्यतस्तथा सपुनर्द्विविधःप्रोक्तोगोप्योभोग्यस्तथैवचेति कृतेकालेआधानकालएवामुष्मिन्कालेदीपोत्सवादौमयायमाधिर्मोक्तव्योन्यथा-
तदेवाधिर्भविष्यतीति एवंनिरूपितेकालेउपनेयः आत्मसमीपंनेतव्योमोचनीयइत्यर्थः देयंदानं देयमनतिक्रम्ययावद्देयमुद्यतोनियतः स्यापि

संततिःस्त्रीपशुष्वेवधान्यंत्रिगुणमेवच वस्त्रंचतुर्गुणंप्रोक्तंरसश्चाष्टगुणस्तथा ५८

तइत्यर्थः यावद्देयमुद्यतोयावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकालइत्यर्थः गोप्योरक्षणीयः ५८ एवंचतुर्विधस्याधेर्विशेष-
माह प्रयुक्तेधनेस्वकृतयावृद्ध्याकालक्रमेणाद्विगुणीभूतेयद्याधिरधमर्णेनद्रव्यदानेननमोक्ष्यते तदानश्यति अधमर्णस्यधनप्रयोक्तुःस्वंभवति का-
लकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषुपाठात्कालशब्दस्यपूर्वनिपातः सतुकालेनिरूपितेप्राप्तेनश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्ध्वंवा फलभोग्यः फलंभोग्यंयस्या-
सौफलभोग्यः क्षेत्रारामादिः सकदाचिदपिननश्यति कृतकालस्यगोप्यस्यभोग्यस्यचतत्कालातिक्रमेनाशउक्तः कालेकालकृतोनश्येदिति अ-
कृतकालस्यभोग्यस्यनाशाभावउक्तः फलभोग्योननश्यतीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते द्वैगुण्याति

क्रमेणनिरूपितकालातिक्रमेणचविनाशेचतुर्दशदिवसप्रतीक्षणंकर्तव्यंबृहस्पतिवचनात् हिरण्येद्विगुणीभूतेपूर्णेकालेकृतावधेः बंधक-
स्यधनीस्वामीद्विःसप्ताहंप्रतीक्ष्यच तदंतराधनंदत्वाऋणीबंधमवाप्नुयादिति नन्वाधिःप्रणश्येदित्यनुपपन्नं अधमर्णस्यस्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान
विक्रयादेरभावात् धनिनश्चस्वत्वहेतोःप्रतिग्रहक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च नचाधेःकालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयइति काले
नसंरोधःकालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्ननिसर्गोस्ति नान्यत्राधिकरणमस्ति नचविक्रयः ए
वमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनःस्वत्वाभावोवगम्यतइति उच्यते आधीकरणमेवलोकेसोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकार
श्चसोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुःप्रसिद्धः तत्रधनद्वैगुण्येनिरूपितकालेप्राप्तेचद्रव्यदानस्यात्यंतनिवृत्तेरनेनवचनेनाधमर्णस्यात्यंतिकीस्वत्वनि

आधिःप्रणश्येद्द्विगुणेधनेयदिनमोक्ष्यते कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योननश्यति ५९

वृत्तिः उत्तमर्णस्यचात्यंतिकंस्वत्वंभवति नचमनुवचनविरोधः यतोनत्वेवाधौसोपकारेकौसिदींवृद्धिमाप्नुयादिति भोग्याधिंप्रस्तुत्येदमुच्य
ते नचाधेःकालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयइति भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेप्याधीकरणविक्रयनिषेधेनधनिनःस्वत्वंनभवति इहा
प्युक्तम् फलभोग्योननश्यतीति गोप्याधौतुपृथगारब्धंमनुना नभोक्तव्योबलादाधिर्भुंजानोवृद्धिमुत्सृजेदिति इहापिवक्ष्यते गोप्याधि
भोगेनोवृद्धिरिति आधिःप्रणश्येद्द्विगुणइतितुगोप्याधिंप्रत्युच्यतेइतिसर्वमविरुद्धम् ५९ किंच गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभो
गेनवृद्धिर्भवति अल्पेप्युपभोगेमहत्यपिवृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथासोपकारेउपकारेउपकारकारिणिबदीवर्दताम्रकटाहादौ

भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिंव्यवहाराक्षमत्वंगमितेनोवृद्धिरितिसंबंधः नष्टोविकृतिंगतः ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदनादिनापूर्ववत्कृत्वा देयः तत्रगोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वादेयः उपभुक्तोपिचेद्वृद्धिरपिहातव्या भोग्याधिर्यदिनष्टस्तदापूर्ववत्कृत्वादेयः वृद्धिसद्भावेवृद्धि-र्हातव्या विनष्टः आत्यंतिकंनाशंप्राप्तः सोपिदेयोमूल्यादिद्वारेणतद्दानेसवृद्धिकंमूल्यंलभते यदानददातितदामूलनाशः विनष्टेमूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृतइतिनारदवचनात् दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकेदेशोपप्लवादि दैवकृताद्विनाशाद्विना तथा स्वापराध रहितात्राजकृतात् दैवराजकृतेतुविनाशेसवृद्धिकंमूलंदातव्यम् अधमर्णेनाध्यंतरंवा यथाह स्त्रोतसापहृतेक्षेत्रेराज्ञाचैवापहारिते

गोप्याधिभोगेनोवृद्धिः सोपकारेथहापिते नष्टोदेयोविनष्टश्चदैवराजकृतादृते ६०
आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोप्यसारताम् यातश्चेदन्यआधेयोधनभाग्वाधनीभवेत् ६१

आधिरन्योथकर्तव्योदेयंवाधनिनेधनमिति तत्रस्त्रोतसापहृतेइतिदैवकृतोपलक्षणम् ६० अपिच आधेर्भोग्यस्यगोप्यस्यचस्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्नसाक्षिलेख्यमात्रेणनाप्युद्देशमात्रेण यथाहनारदः आधिस्तुद्विविधः प्रोक्तोजंगमः स्थावरस्तथा सिद्धिरस्योभयस्यापिभोगोयद्यस्तिनान्यथेति अस्यचफलं आधौप्रतिग्रहेक्रीतेपूर्वातुबलवत्तरेति स्वीकारांताक्रियापूर्वाबलवती स्वीकाररहितातुपूर्वापिनबलवतीति सचाधिः प्रयत्नेनरक्ष्यमाणोऽपिकालवशेनयद्यसारतामधिकृतएव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततांगतस्तदाधिरन्यः कर्तव्योधनिनेधनंवादेयम् रक्ष्यमाणोप्यसारतामितिवदताधिः प्रयत्नेनरक्षणीयोधनिनेतिज्ञापितम् ६१ ७ ७

आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे इत्यस्यापवादमाह चरित्रंशोधनाचरितं चरित्रेणबंधकं तेनयद्द्रव्यमात्मसात्कृतंपराधीनंवाकृतं एतदुक्तंभवति धनिनः स्वच्छा
शयत्वेनबहुमूल्यमपिद्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेवद्रव्यमात्मसात्कृतं यदिवाधमर्णस्यस्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिंगृहीत्वाबहुद्रव्यमेवाधनि
नाधमर्णाधीनंकृतमिति तद्धनंसनृपोवृद्ध्यासहदापयेत् अयमाशयः एवंरूपंबंधकंद्विगुणीभूतेपिद्रव्येननश्यति किंतु द्रव्यमेवद्विगुणंदात
व्यमिति तथासत्यंकारकृतम् करणंकारोभावेघञ् सत्यस्यकारः सत्यंकारः कारेसत्यागदस्येतिनुम् सत्यंकारेणकृतंसत्यंकारकृतम् अयम
भिसंधिः यदाबंधकार्पणसमयएवेत्थंपरिभाषितंद्विगुणीभूतेपिद्रव्येद्रव्यमेवंदातव्यंनाधिनाशइति तदातद्विगुणंदापयेदिति अन्योर्थः च
रित्रमेवबंधकंचरित्रबंधकं चरित्रशब्देनगंगास्नानाग्निहोत्रादिजनितनपूर्वमुच्यते यत्रतदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं तदातत्रतदेवद्विगु

चरित्रबंधककृतंसवृद्ध्यादापयेद्धनम्: सत्यंकारकृतंद्रव्यंद्विगुणंप्रतिदापयेत् ६२

णीभूतंदातव्यंनाधिनाशइति आधिप्रसंगादन्यदुच्यते सत्यंकारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदंगुलीयकादिपरहस्तेकृतंत-
द्व्यवस्थातिक्रमेद्विगुणंदातव्यम् तत्रापियेनांगुलीयकाद्यर्पितंसएवचेद्व्यवस्थातिवर्तीतेननतदेवदातव्यम् इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्तीतदातदेवां
गुलीयकादिद्विगुणंप्रतिदापयेदिति ६२ किंच धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्योधनिना नवृद्धिलोभेनस्थापितव्यः
अन्यथाअमोक्षणेस्तेनः चौरवद्दंड्योभवति असन्निहितेपुनः प्रयोक्तरिकुलेतदाआप्तहस्ते सवृद्धिकंधनंनिधायाधमर्णकः स्वीयंबंधकंगृ
ह्णीयात् ६३ अथप्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदासाक्षधनस्यगृहीतारोनसंति यदिवासंनिहितेप्रयोक्तर्याधिविक्रयेणधनदित्साधमर्ण

स्य तत्रकिंकर्तव्यमित्यपेक्षितआह तस्मिन्कालेयत्तस्याधेर्मूल्यंतत्परिकल्प्य तत्रैवधनिनि तथाधिंवृद्धिरहितंस्थापयेत्ततऊर्ध्वंविवर्द्ध
ते यावद्वनीधनंगृहीत्वातमाधिंमुंचति यावद्वातन्मूल्यद्रव्यमृणेप्रवेशयति यदातुद्विगुणीभूतेपिधनेद्विगुणंधनमेवगृहीतव्यम् नत्वाधिनाश
इतिविचारितमृणग्रहणकालएवतदाद्विगुणीभूतेद्रव्येअसन्निहितेचाधमर्णेधनिनाकिंकर्तव्यमित्यतआह धारणिकादधमर्णाद्विनाअधम
र्णेअसन्निहितेसाक्षिभिस्तदासैश्चसहतमाधिंविक्रीयधनंगृह्णीयाद्धनी वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थः यदृणग्रहणकालेद्विगुणीभूतेपिध
नेधनमेवगृहीतव्यम् नाधिनाशइतिनविचारितम् तदाआधिःप्रणश्येद्विगुणइत्याधिनाशः विचारितेत्वयंपक्षइति ६४ भोग्याधौवि

उपस्थितस्यमोक्तव्यआधिःस्तेनोऽन्यथाभवेत् प्रयोजकेऽसतिधनंकुलेन्यस्याधिमाप्नुयात्
६३ तत्कालकृतमूल्योवातत्रतिष्ठेदवृद्धिकः विनाधारणिकाद्वापिविक्रीणीतससाक्षिकं ६४

शेषमाह यदाप्रयुक्तंधनंस्वकृतयावृद्ध्याद्विगुणीभूतंतदाधौकृतेतदुत्पन्नेद्रव्येद्विगुणेधनिनःप्रविष्टेधनिनाधिर्मोक्तव्यः यदिचादावेवाधौद
तेद्विगुणीभूतेद्रव्येत्वयाधिर्मोक्तव्यइतिपरिभाषयाकारणांतरेणवाभोगाभावेनयदाद्विगुणीभूतमृणंतदाधौभोगार्थेधनिनिप्रविष्टेतदुत्पन्नेद्रव्ये
द्विगुणेसत्याधिर्मोक्तव्यः अधिकभोगेतदपिदेयम् सर्वथासवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदंवचनम् तमेनंक्षयाधिमाचक्षते
लौकिकाः यत्रतुवृद्ध्यर्थएवाध्युपभोगइतिपरिभाषा तत्रद्वैगुण्यातिक्रमेपियावन्मूल्यदानं यावत्तुभुक्तमेवाधिं एतदेवस्पष्टीकृतंबृहस्पति-

ना ऋणीबंधमवाप्नुयात् फलभोग्यंपूर्णकालंदत्वाद्रव्यंतुसामकम् यदिप्रकर्षितंतत्स्यात्तदानधनभाग्धनी ऋणापाकरणाद्बंधंपरस्परमतं-
विनेति अस्यार्थः फलंभोग्यंयस्यासौफलभोग्यः बंध आधिः सचद्विविधः सवृद्धिमूल्यापाकरणार्थोवृद्धिमात्रार्थापाकरणार्थश्च तत्रसवृद्धि
मूल्यापाकरणार्थंबंधंपूर्णकालंपूर्णः कालोयस्यासौपूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी यदासवृद्धिकंमूल्यंफलद्वारेणधनिनः प्रविष्टंतदाबंधमाप्नुया-
दित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थंतु बंधकंसामकंदत्वाप्राप्नुयादृणी समभूल्यंसममेवसामकम् ६५ अस्यापवादमाह तद्बंधकंप्रकर्षि
तमतिशयितंवृद्धेरप्यधिकंफलंयदिस्यात्तदानधनभाग्धनी सामकंनलभतेधनी मूल्यमदत्वैवर्णीबंधमाप्नुयादितियावत् अथत्वप्रकर्षि

यदातुद्विगुणीभूतमृणमाधौतदाखलु मोच्यआधिस्तदुत्पन्ने
प्रविष्टेद्विगुणेधने ६५ यदिप्रकर्षितंतत्स्यात्परस्परमतंविना ६६

तंतद्बंधनंवृद्धमप्यपर्याप्तम् तदासामकंदत्वापिबंधनलभेताधमर्णः वृद्धिविशेषमपिदत्वैवलभेतेत्यर्थः पुनरुभयत्रापवादमाह उत्तमाध
मर्णयोः परस्परानुमत्यभावेयदिप्रकर्षितमित्याद्युक्तं परस्परानुमतौतूत्कृष्टमपिबंधकंयावन्मूल्यदानमुपभुंक्ते धनीनिकृष्टमपिमूल्यमात्र
दानेनाधमर्णोलभतइति इतिऋणादानप्रकरणम् ३६ उपनिधिंप्रत्याह निक्षेप्यद्रव्यस्याधारभूतंद्रव्यांतरंवासनंकरंडादित
त्स्थंवासनस्थंयद्द्रव्यंरूपसंख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वामुद्रितमन्यहस्तेरक्षणार्थंविस्रंभाद्र्प्यतेस्थाप्यते तद्द्रव्यमौपनिधि
कमुच्यते यथाहनारदः असंख्यातमविज्ञातंसमुद्रंयन्निधीयते तज्जानीयादुपनिधिंनिक्षेपगणितंविदुरिति प्रतिदेयंतथैवतु

यस्मिन्नस्थापितंतेनयथैवपूर्वसमुद्रादिचिन्हितमर्पितंतथैवस्थापकायप्रतिदेयंप्रत्यर्पणीयम् ६७ प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह
तमुपनिधिंराज्ञा दैवेनोदकादिनातस्करैर्वापहृतंनष्टंददाप्योसौ यस्मिन्नुपहितंधनिनएवतत्द्रव्यंनष्टंयदिजिह्मकारितंनभवति यथाहना
रदः ग्रहीतुःसहितोयोर्थैननष्टोनष्टःसदायिनः देवराजकृतेतद्वद्वेत्तज्जिह्मकारितमिति अस्यापवादः स्वामिनामार्गितेयाचितेयदिनद
दाति तदुत्तरकालंयद्यपिराजादिभिर्नाशोनाशः संजातस्तथापितद्रव्यंमूल्यकल्पनयाधनिनेग्रहीतादाप्योराज्ञेचतत्समंदंडम् ६८ भोक्ता
रंप्रत्याह यःस्वेच्छयास्वाम्यनुज्ञयोपहितंद्रव्यमाजीवत्युपभुंक्ते व्यवहरतिवाप्रयोगादिनालाभार्थमसावुपभोगानुसारेणलाभानुसारेणचदंड्य

वासनस्थमनाख्यायहस्तेन्यस्ययदर्प्यते द्रव्यंतदौपनिधिकंप्रतिदेयंतथैवतु ६७
नदाप्योपहृतंतंतुराजदैविकतस्करैः भ्रेषश्चेन्मार्गितेदत्तेदाप्योदंडंचतत्समम् ६८
आजीवन्स्वेच्छयादंड्योदाप्यस्तंचापिसोदयम् याचितान्वाहितन्याससनिक्षेपादिष्वयंविधिः ६९

स्तंचोपधिंसोदयमुपभोगेसवृद्धिकेव्यवहारेसलाभंधनिनेदाप्यः वृद्धिप्रमाणंचकात्यायनेनोक्तम् निक्षेपंवृद्धिशेषंचक्रयंविक्रयमेवच याच्य
मानंनचेद्दद्याद्वर्द्धतेपंचकंशतमिति एतच्चभक्षितेद्रष्टव्यम् उपेक्षाज्ञाननष्टेतुनेनैवविशेषोदर्शितः भक्षितंसोदयंदाप्यःसमंदाप्यउपेक्षितं -
किंचिन्न्यूनंप्रदाप्यःस्यात्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति किंचिन्न्यूनमितिचतुर्थांशहीनं उपनिधेर्धमान् याचितादिष्वतिदिशति विवाहाद्युत्सवेषु
वस्त्रालंकारादियाचित्वानीतं यदेकस्यहस्तेनिहितंद्रव्यंतेनाप्यनुपश्चादन्यहस्तेस्वामिनेदेहीतिनिहितंतदन्वाहितं न्यासोनामगृहस्वामिनो

दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कट-
कादिनिर्माणायन्यस्तस्य सुवर्णादेः प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षया त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यत इति न्यस्तस्य ग्रहणम्
यथाह नारदः एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेयः
प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः इति निक्षेपप्रकरणम् प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमित्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता सांप्रतं
साक्षिस्वरूपं निरूप्यते साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति यथाह मनुः समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति स च द्विविधः कृतोऽकृ
तश्चेति साक्षित्वेन निरूपितः कृतः तत्र कृतः पंचविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः यथाह नारदः एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषि
भिः कृतः पंचविधो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यत इति तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च गूढश्चोत्तरसाक्षी च सा
क्षी पंचविधः स्मृत इति लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तं अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते स साक्षी लिखितो नाम स्मारि-
तः पत्रकादृत इति स्मारितः पत्रकादृत इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम् यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारि
त इहोच्यत इति यस्तु यदृच्छयागतः साक्षी क्रियते स यदृच्छाभिज्ञः अनयोः पत्रारूढत्वेपि भेदस्तेनैव दर्शितः प्रयोजनार्थमानीतः प्रसंगा-
दागतश्च यः द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति तथा अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् यः श्रावितः स्थितो गूढो गूढ-
साक्षी स उच्यत इति तथा साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति षड्विधस्याप्यकृतस्य भे
दो नारदेन दर्शितः ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्ते

पिसाक्षिणइति प्राड्विवाकग्रहणंलेखकसभ्योपलक्षणार्थं लेखकः प्राड्विवाकश्चसभ्याश्चैवानुपूर्वशः नृपेपश्यतितत्कार्यंसाक्षिणः समुदा
हृतनाइति ६९ तेपिसाक्षिणः कीदृशाः कियंतश्चभवंतीत्यत आह तपस्विनस्तपः शीलाः दानशीलादाननिरताः कुलीनामहाकुलप्रसू
ताः सत्यवादिनः सत्यवादनशीलाः धर्मप्रधानानार्थकामप्रधानाः ऋजवोऽकुटिलाः पुत्रवंतोविद्यमानपुत्राः धनान्वितावहुसुवर्णादिधनयु
क्ताः श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः एवंभूताः पुरुषाः त्र्यवराः साक्षिणोभवंति त्रयः अवराः अन्यूनायेषांतेत्र्यवराः त्रिभ्यो
र्थ्वमप्येभवंति परतस्तुयथाकामंभवंतीत्यर्थः जातिमनतिक्रम्ययथाजाति जातयोमूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च तत्र मूर्द्धावसिक्ता

तपस्विनोदानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः धर्मप्रधानाऋजवः पुत्रवंतोधनान्विताः ७०
त्र्यवराः साक्षिणोज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः यथाजातियथावर्णंसर्वेसर्वेषुवास्मृताः ७१

नांमूर्धावसिक्ताः साक्षिणोभवंति एवमंबष्ठादिष्वपिद्रष्टव्यम् वर्णमनतिक्रम्ययथावर्णं वर्णाब्राह्मणादयः तत्रब्राह्मणानांब्राह्मणाएवोक्तलक्षणाउ
क्तसंख्याकाः साक्षिणोभवंति एवंक्षत्रियादिष्वपिद्रष्टव्यम् यथास्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियएवकुर्युः यथाहमनुः स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियःकुर्युरिति सजाति
सवर्णासंभवेसर्वेमूर्द्धावसिक्तादयोब्राह्मणादयश्चसर्वेषुमूर्द्धावसिक्तादिषुब्राह्मणादिषुचयथासंभवंसाक्षिणोभवंति उक्तलक्षणानां
साक्षिणामसंभवेप्रतिषेधरहितानामन्येषामपिसाक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणोद्रष्टव्याः तेचपंचविधानारदेनदर्शिताः असाक्ष्यपिहिशास्त्रे
षुदृष्टःपंचविधोबुधैः वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तोमृतांतरइति केपुनर्वचनादसाक्षिणइत्यतआह श्रोत्रियास्तापसावृद्धायेचप्रव्रजितादृ

यः असाक्षिणस्तेवचनान्नात्रहेतुरुदाहृतइति तापसावानप्रस्थाः आदिशब्देनपित्राविवदमानादीनांग्रहणम् यथाह शंखः पित्राविव दमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थानिर्ग्रंथाश्चासाक्षिणइति दोषादसाक्षिणोदर्शिताः स्तेनाः साहसिकाश्चंडाः कितवावंचकाः तथा असाक्षिणस्तेदुष्टत्वात्तेषुसत्यंनविद्यतइति चंडाः कोपनाः कितवाद्यूतकृतः भेदादसाक्षिणांचस्वरूपंतेनैवदर्शितम् साक्षिणांलिखिता नांचनिर्दिष्टानांचवादिना तेषामेकोन्यथावादीभेदात्सर्वेनसाक्षिणइति यथास्वयमुक्तिस्वरूपंचोक्तम् स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य- योवदेत् सूचीत्युक्तःसशास्त्रेषुनससाक्षित्वमर्हतीति मृतांतरस्यापिलक्षणमुक्तम् योर्थः श्रावयितव्यःस्यात्तस्मिन्नसतिचार्थिनि कृत

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः रंगावतारिपाखंडिकूटकृद्विकलेंद्रियाः ७२
पतितासार्थसंबंधिसहायरिपुतस्कराः साहसीदृष्टदोषश्चनिर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ७३

द्दतुसाक्षित्वमित्यसाक्षीमृतांतरइति येनार्थिनाप्रत्यर्थिनावासाक्षिणांयोर्थः श्रावयितव्योभवेत् यूयमत्रार्थेसाक्षिणइति तस्मिन्नर्थि निप्रत्यर्थिनिवाअसतिमृतेर्थेचानिवेदितेसाक्षित्वंकस्मिन्नर्थेकस्यवाकृतेसाक्ष्यंवदत्विति मृतांतरः साक्षीनभवति यत्र तुमुमूर्षुणा स्वस्थेनवापित्रापुत्रादयः श्राविताअस्मिन्नर्थेमीसाक्षिणइति तत्रमृतांतरोपिसाक्षी यथाहनारदः मृतांतरोर्थिनिप्रेतेमुमूर्षुश्राविता दृते यथा श्रावितोनातुरेणापियस्त्वर्थोधर्मसंहितः मृतेपितत्रसाक्षीस्यात्षट्सुचान्वाहितादिष्विति ७० ७१ तानेतानसाक्षिणो दर्शयति स्त्रीप्रसिद्धा बालोप्राप्तव्यवहारः वृद्धोशीतिकावरः वृद्धग्रहणंवचननिषिद्धानामन्येषामपिश्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थं कितवोक्षदे

वीमत्तः पानादिनाउन्मत्तोग्रहाविष्टः अभिशस्तोभियुक्तोब्रह्महत्यादिना रंगावतारीचारणः पाखंडिनीनिर्ग्रंथप्रभृतयः कूटकृत्कपट
लेख्यादिकारी विकलेंद्रियःश्रोत्रादिरहितः पतितोब्रह्महादिः आप्तःसुहृत् अर्थसंबंधीविप्रतिपद्यमानार्थसंबंधीसहायएककार्यःरिपुःश
त्रुःतस्करःस्तेनःसाहसीस्वबलावष्टंभकारी दृष्टदोषोदृष्टवितथवचनः निर्धूतोबंधुभिस्त्यक्तः आद्यशब्दादन्येषामपिस्मृत्यंतरोक्तानांदोषाद
साक्षिणांभेदादसाक्षिणांस्वयमुक्तेर्मृतांतरस्यचग्रहणम् एतेस्त्रीबालादयःसाक्षिणोनभवंति ७२ ७३ त्र्यवराःसाक्षिणोज्ञेयाइत्य
स्यापवादमाह ज्ञानपूर्वकंनित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायीधर्मवित् सएकोप्युभयानुमतश्चेत्साक्षीभवति अपिशब्दाद्द्वावपि यद्यपिश्रौत-

उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्मवित् सर्वःसाक्षीसंग्रहणेचौर्यपारुष्यसाहसे ७४

स्मार्तक्रियापराइतित्र्यवराणामपिधर्मवित्त्वंसमानं तथापितेषामुभयानुमत्यभावेपिसाक्षित्वंभवत्येकस्यद्वयोर्वोभयानुमत्यैवसाक्षित्वंभव
तीत्यर्थवत् त्र्यवरग्रहणंतपस्विनोदानशीलाइत्यस्यापवादमाह संग्रहणादीनिवक्ष्यमाणलक्षणानि तेषुसर्वेवचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणर-
हिताश्चसाक्षिणोभवंति दोषादसाक्षिणोभेदादसाक्षिणःस्वयमुक्तेश्चात्रापिसाक्षिणोनभवंति सत्याभावादितिहेतोरत्रापिविद्यमानत्वात् मनुष्य
मारणंचौर्यंपरदाराभिमर्शनम् पारुष्यमुभयंचेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधमितिवचनाद्यद्यपिस्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणांसाहसत्वंतथापितेषां
स्वबलावष्टंभेनजनसमक्षंक्रियमाणानांसाहसत्वं रहसिक्रियमाणानांतुसंग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमितितेषांसाहसात्पृथगुपादानम् ७४

साक्षिश्रावणमाह अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौसाक्षिणः समवेतान् नासमवेताः पृष्टाप्रब्रूयुरितिगौतमवचनात् वक्ष्यमाणंश्रावयेत् तत्रापिकात्याय
नेनविशेषोदर्शितः सभांतः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ प्राड्विवाकोनियुंजीतविधिनानेनसांत्वयन् देवब्राह्मणसान्निध्येसाक्ष्यंपृच्छे
दृतंद्विजान् उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वापूर्वाह्णेवैशुचिः शुचीन् आहूयसाक्षिणः पृच्छेन्नियम्यशपथैर्भृशम् समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथ
ग्पृथगिति तथाब्राह्मणादिषुश्रावणेमनुनानियमोदर्शितः सत्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः गोबीजकांचनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरि
ति ब्राह्मणमन्यथाब्रुवतः सत्यंतेनश्यतीतिशापयेत् क्षत्रियंवाहनायुधानितवविफलानीति गोबीजकांचनादीनितवविफलानिभविष्यंतीति

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् येपातककृतांलोकामहापातकिनांतथा ७५ अग्निदानांचयेलोकायेचस्त्री
बालघातिनां सतान्सर्वानवाप्नोतियः साक्ष्यमनृतंवदेत् ७६ सुकृतंयत्त्वयाकिंचिज्जन्मांतरशतैः कृतं तत्सर्वंतस्यजानीहियं
पराजयसेमृषा ७७ वैश्यं शूद्रमन्यथाब्रुवतस्तवसर्वाण्णिपातकानिभविष्यंतीतिशापयेत् अत्रचापवादस्तेनैवदर्शितः गोरक्षकान्वाणिज-
कांस्तथाकारुकुशीलकान् प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैवविप्रान्शूद्रवदाचरेदिति विप्रग्रहणंक्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थम् कुशीलकागायकाः प्रतिवादिना
साक्षिदूषणेदत्तेप्रत्यक्षयोग्यदूषणेषुबाल्यादिषुतथैवनिर्णयः अयोग्येषुतुतद्वचनाल्लोकतश्चनिर्णयोनसाक्ष्यंतरेणेतिनानवस्था यदिसाक्षिदोषमु
द्भाव्यसाधयितुंनशक्नोतिप्रतिवादीतदासौदोषानुसारेणदंड्यः अथसाधयतितदानसाक्षिणः यथाह अभावयन्दमंदाप्योदूषणंसाक्षिणांस्फुटं
भाविते साक्षिणोवर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताइति उद्दिष्टेषुचसर्वेषुसाक्षिषुदुष्टेष्वर्थीयदाक्रियांतरनिरपेक्षस्तदापराजितोभवति जितः सविनयंदा

दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्वेव्यवस्थितइतिस्मरणात् साकांक्षश्चेत्क्रियांतरमवलंबेतेत्यभिप्रायः कथंश्रावये
दित्यतआह पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानांस्त्रीबालघातिनांचयेलोकास्तान्सर्वान्सावाप्नोति यः साक्ष्यमनृतंवदति यथा
जन्मांतरशतैर्यत्सुकृतंकृतं तत्सर्वंतस्यभवति यस्तेनानृतवदनेनपराजितोभवतीतिश्रावयेदितिसंबंधः एतच्चशूद्रविषयंद्रष्टव्यं शूद्रं
सर्वैस्तुपातकैरितिशूद्रेसर्वपातकश्रावणस्यविहितत्वात् गोरक्षकादिद्विजातिविषयंच गोरक्षकान्वाणिजकानित्युक्तत्वात् अन्यानेकजन्मा
र्जितसुकृतसंक्रमणस्यमहापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसंत्रासार्थमिदमुच्यते यथाहनारदः पुराणैर्धर्मवचनैः स
त्यमाहात्म्यकीर्तनैः अनृतस्यापवादैश्चभृशमुत्त्रासयेदिमानिति ७५ ७६ ७७ यदातुश्राविताः साक्षिणः कथंचिन्नब्रूयुस्तदाकिं

अब्रुवन्हिनरः साक्ष्यमृणंसदशबंधकम् राज्ञासर्वंप्रदाप्यःस्यात्षट्चत्वारिंशकेहनि ७८

कर्तव्यमित्यतआह यःसाक्ष्यमंगीकृत्यश्रावितःसन्कथंचिन्नवदति सराज्ञासर्वंसवृद्धिकमृणंधनिनेदाप्यः सदशबंधकंदशमांशसहितं दशमां-
शश्चराज्ञोभवति राज्ञाधमर्णिकोदाप्यः साधितादृशकंशतमित्युक्तत्वात् एतच्चषट्चत्वारिंशकेहनिप्राप्तेवेदितव्यम् ततोर्वाग्वदन्नदाप्यः इदंच-
व्याध्याद्युपप्लवरहितस्य यथाहमनुः त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषुनरोगदः तदृणंप्राप्नुयात्सर्वंदशबंधंचसर्वशइति अगदइतिराजदैवोपप्ल
वविरहोपलक्षणम् ७८ यस्तुजानन्नपिसाक्ष्यमेवनांगीकरोतिदौरात्म्यात्तंप्रत्याह यः पुनर्नराधमोविप्रतिपन्नमर्थंविशेषतोजानन्नपिसा
क्ष्यंनददाति नांगीकरोति सकूटसाक्षिणांतुल्यःपापैः कृत्वादंडेनच कूटसाक्षिणांचदंडंवक्ष्यति कूटसाक्षिणश्चदंडयित्वापुनर्व्यवहारः नप्रवर्त

नीयः कृतेपिकौटसाक्ष्येविदितेनिवर्तनीयः यथाहमनुः यस्मिन्यस्मिन्विवादेतुकौटसाक्ष्यंकृतंभवेत् तत्तत्कार्यंनिवर्तेतकृतंचाप्यकृतंभवेदिति ७९ साक्षिविप्रतिपत्तौकथंनिर्णयइत्यतआह साक्षिणांद्वैधेविप्रतिपत्तौबहूनांवचनंग्राह्यम् समेषुसमसंख्येषुद्वैधेयेगुणिनस्तेषांवचनंप्रमाणं यदापुनर्गुणिनांविप्रतिपत्तिस्तदायेगुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषांवचनंग्राह्यं यत्रतुगुणिनःकतिपयेइतरेबहवस्तत्रापिगुणिनामेववचनंग्राह्यं उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्मविदिति गुणातिशयस्यमुख्यत्वात् यत्तुभेदादसाक्षिणइत्युक्तंत

नददातिहियःसाक्ष्यंजानन्नपिनराधमः सकूटसाक्षिणांपापैस्तुल्योदंडेनचैवहि ७९
द्वैधेबहूनांवचनंसमेषुगुणिनांतथा गुणिद्वैधेतुवचनंग्राह्यंयेगुणवत्तमाः ८०
यस्योचुःसाक्षिणःसत्यांप्रतिज्ञांसजयीभवेत् अन्यथावादिनोयस्यध्रुवस्तस्यपराजयः ८१

त्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ८० साक्षिभिश्चकथमुक्तेजयःकथंवापराजयइत्यतआह यस्यवादिनःप्रतिज्ञांद्रव्यजाति-संख्यादिविशिष्टांसाक्षिणःसत्यांवदंति सत्यमेवंजानीमोवयमिति सजयीभवति यस्यपुनर्वादिनःप्रतिज्ञामन्यथावैपरीत्येनमिथ्येतदितिवदंति तस्यपराजयोध्रुवोनिश्चितः यत्रतुप्रतिज्ञातार्थस्यविस्मरणादिनाभावाभावौसाक्षिणोनप्रतिपादयंति तत्रप्रमाणांतरेणनिर्णयःकार्यः नचराज्ञासाक्षिणःपुनःपुनःप्रष्टव्याः स्वभावोक्तमेववचनंग्राह्यम् यथास्वभावोक्तंवचस्तेषांग्राह्यंयद्दोषवर्जितम् उक्तेतुसा-क्षिणोराज्ञानप्रष्टव्याःपुनःपुनरिति ८१ ७ ७ ७ ७

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते य-
द्यन्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः नन्वेतदनुपपन्नं
अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैस्तैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदे दत्ते प्रमाणांतरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसंगात् निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाण-
मफलं भवेत् लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः निर्णिक्तं व्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति ना
रदवचनाच्च उच्यते यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेन प्रमाणममन्यमानः -
साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणांतरान्वेषणं केन वार्यते उक्तं च यस्य दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति यदा च-

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः

क्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षो
पदेशाच्च साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति कात्यायनेनाप्युक्तं यदा शुद्धक्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनं शुद्धाच्च वाक्याद्यः
शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिरिति क्रिया साक्षिलक्षणा नार्थसंबंधिनो नाप्ता इति न्यायाद्यदा शुद्धा न तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्त-
व्यम् वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन सत्येन शुध्यते वाक्यमिति स्मरणात् एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शु
द्धस्तथाभूत इति स्थितिरीदृशी मर्यादा न्यायविदाम् कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृताः सा

क्षिणोतिक्रम्यकस्यंक्रियांतरंप्रमाणीक्रियते नैषदोषः यतः क्रियांबलवतींमुक्त्वादुर्बलांयोवलंबते सजयेवधृतेसभ्यैःपुनस्तांनाप्नुयात्क्रि-
यामिति कात्यायनेनजयावधारणोत्तरकालंक्रियांतरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारणात्प्राक्क्रियांतरपरिग्रहोदर्शितः नारदेनापि निर्णिक्तेव्यव-
हारेतुप्रमाणमफलंभवेदितिवदताजयावधारणोत्तरकालमेवप्रमाणांतरंनिषिद्धंनप्रागपि तस्मादुक्तेपिसाक्षिभिःसाक्ष्येअपरितुष्यताक्रि-
यांतरमंगीकर्तव्यमितिस्थितम् एवंस्थितेयद्यभिहितवचनेभ्यःसाक्षिभ्योगुणवत्तमाः द्विगुणावापूर्वनिर्दिष्टाअसन्निहिताःसाक्षिणःसं-
तितदातएवप्रमाणीकर्तव्याः स्वभावेनैवयद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यंव्यावहारिकमिति अस्यसर्वव्यवहारशेषत्वात् निर्णिक्तेव्यवहारेतुप्रमाणमफलंभवे-
त् लिखितंसाक्षिणोवापिपूर्वमावेदितंनचेदितिनारदवचनाच्च पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवेत्वनिर्दिष्टा अपितथाविधाएवसाक्षिणोग्राह्या नदिव्यं

द्विगुणावान्यथाब्रूयुः कूटाःस्युःपूर्वसाक्षिणः ८२

संभवेसाक्षिणांप्राज्ञोवर्जयेद्दैविकींक्रियामितिस्मरणात् तेषामसंभवेदिव्यंप्रमाणंकर्तव्यम् अतःपरमपरितुष्यताप्यर्थिनानप्रमाणांतरम-
न्वेषणीयम् मनुवचनादितिपरिसमापनीयोव्यवहारः यत्रतु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेनसाक्षिवचनस्याप्रामाण्यंमन्यमानस्यसा-
क्षिषुदोषारोपणेपरितोषस्तत्रप्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्सप्ताहावधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेनसाक्षिपरीक्षणंकर्तव्यम् त-
त्रचदोषावधारणेसाक्षिणोविवादास्पदीभूतमृणंदाप्याः सारानुसारेणदंडनीयाश्च अथदोषानवधारणंतदाप्रत्यर्थिनातावतासंतोष्टव्यम्
यथाहमनुः यस्यदृश्येतसप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः रोगाग्निर्ज्ञातिमरणमृणंदाप्योधनंचसइति एतच्चयस्योचुःसाक्षिणःसत्यांप्रति

ज्ञांसजयी भवेदित्यस्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेपवादोद्रष्टव्यः केचिदुक्तेपिसाक्षिभिः साक्ष्येइत्येतद्वचनमर्थिनानिर्दिष्टेषुसाक्षिष्वर्थ्यनुकूलमभि
हितवत्सुयदिप्रत्यर्थीगुणवत्तमान्द्विगुणान्वासाक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतंवादयतितदापूर्ववादिनः साक्षिणः कूटाइतिव्याचक्षते तदसत् प्र-
त्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः तथाहि अर्थीनामसाध्यस्यार्थस्यनिर्देष्टातत्प्रतिपक्षः तदभाववादीप्रत्यर्थी तत्राभावस्यभावसिद्धिसापेक्षत्वाद्भा
वस्यचाभावनिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैवसाध्यत्वंयुक्तं अभावस्वरूपेणसाक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् अतश्चार्थिनएवक्रियायुक्ता अपिचोत्तरा-
नुसारेणसर्वत्रैवक्रियानियतास्मर्यते प्राङ्न्यायकरणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम् मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेदिति नचैकस्मि
न्व्यवहारद्वयोः क्रिया नचैकस्मिन्विवादेतत्क्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोरितिस्मरणात् तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणावान्यथाब्रूयुरि-
त्यनुपपन्नं अथमतं यत्रद्वावपिभावप्रतिज्ञावादिनौमदीयमिदंदायादप्राप्तमिति पूर्वापरभागविभागानाकालेतमेववदतस्तत्रद्वयोः साक्षिषुसत्सुकस्य
साक्षिणोग्राह्याइत्याकांक्षायांद्वयोर्विवदतोरर्थेद्वयोः सत्सुचसाक्षिषु पूर्वपक्षोभवेद्यस्यभवेयुस्तस्यसाक्षिणइति वचनेनयः पूर्वंनिवेदयतित
स्यसाक्षिणोग्राह्याइतिस्थितेतस्यायमपवादः उक्तेपिसाक्षिभिः साक्ष्येइति अतश्चपूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषुसमगुणेषुसाक्षिषुसत्सुपूर्ववादिन
एवसाक्षिणः प्रष्टव्याः यदातुउत्तरवादिनः साक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणावातदाप्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः एवंचनाभ्यावस्यसाध्यताउभयोरपिभाव
वादित्वाच्चतुर्विधोत्तरलक्षणत्वाच्चप्रकृतोदाहरणेनक्रियाव्यवस्था एकस्मिन्व्यवहारेयथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयंपरमतेतथावादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वये
प्यविरोधइति तदप्याचार्योनानुमन्यते उक्तेपिसाक्षिभिः साक्ष्येइति अतः शब्दादर्थात्प्रकरणाद्वार्थस्यानवगमादित्यलंप्रसंगेन ८२ कूटसाक्षिणो
दर्शितास्तेषांदंडमाह योधनदानादिनाकूटान्साक्षिणः करोतिसकूटकृत् साक्षिणश्चेतितथाकूटास्तेविवादात्पराजयेयोदंडस्तत्रोक्तः तंदंडंद्विगुणंपृ-

थक्पृथगेकैकशोदंडनीयाः ब्राह्मणस्तुविवास्योराष्ट्रान्निर्वास्योनदंडनीयः एतच्चलोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेअनभ्यासेद्रष्टव्यम् लोभा
दिकारणविशेषपरिज्ञानेअभ्यासेचमनुनोक्तम् लोभात्सहस्रंदंड्यः स्यान्मोहात्पूर्वंतुसाहसम् भयाद्वौमध्यमौदंडौमैत्र्यात्पूर्वंचतुर्गुणम् का
माद्दशगुणंपूर्वंक्रोधात्तुत्रिगुणंपरम् अज्ञानाद्द्वेशतेपूर्णेबालिश्याच्छतमेवत्विति तत्रलोभार्थलिप्सा मोहोविपर्ययज्ञानं भयंसंत्रासः मैत्री
स्नेहातिशयः कामः स्त्रीव्यतिरेकाभिलाषः क्रोधोमर्षःअज्ञानमस्फुटज्ञानम् बालिश्यंज्ञानानुत्पादः सहस्रादिषुताम्रिकाःपणागृह्यंते
तथाकूटसाक्ष्यंतुकुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोनृपः प्रवासयेद्दंडयित्वाब्राह्मणंतुविवासयेदिति एतच्चाभ्यासविषयं कुर्वाणानितिवर्तमान
निर्देशात्त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन्पूर्वोक्तंदंडंदंडयित्वाप्रवासयेत् मारयेत् अर्थशास्त्रेप्रवासशब्दस्यमारणेप्रयोगात् अस्यचार्थशास्त्रस्य

पृथक्पृथग्दंडनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा विवादाद्द्विगुणंदंडंविवास्योब्राह्मणःस्मृतः ८३

रूपत्वात् तत्रापिप्रवासनमोष्ठच्छेदनंजिह्वाच्छेदनंप्राणवियोजनंचकौटसाक्ष्यविषयानुसारेणद्रष्टव्यम् ब्राह्मणंतुदंडयित्वाविवासयेत् स्व
राष्ट्रान्निष्कासयेत् यद्वाविवासयेत् वाससोविगतोविवासाः विवाससंकरोतीतिणिचिकृतेणाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिटिलोपेरूपम् नग्नी
कुर्यादित्यर्थः अथवावसत्यस्मिन्नितिवासोगृहंविवासयेत् भग्नगृहंकुर्यादिति ब्राह्मणस्यापिलोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेअ-
नभ्यासेचतत्रतत्रोक्तोदंडएव अभ्यासेत्वर्थदंडोविवासनंच तत्रापिजातिद्रव्यानुबंधाद्यपेक्षयाविवासनंनग्नीकरणंगृहभंगोदेशा
न्निर्वासनंचेतिव्यवस्थाद्रष्टव्या लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेअनभ्यासेचाल्पविषयेकौटसाक्ष्येब्राह्मणस्यापिक्षत्रियादिवदर्थदंडएव

महाविषयेतु देशान्निर्वासनमेव अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् नच ब्राह्मणस्यार्थदंडो नास्तीति मंतव्यम् अर्थदंडाभावे श
रीरदंडे च निषिद्धे स्वल्पेप्यपराधे नग्नीकरणगृहभंगांककरणविप्रवासनदंडाभावो वा प्रसज्येत चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्
शरीरं धनसंयुक्तं दंडं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति स्मरणाच्च तथा सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्निति स्मरणात् यत्तु शंखवचनं त्रयाणां व-
र्णानां धनापहारवधबंधक्रियाविवासनांककरणं ब्राह्मणस्येति तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् शारीरस्त्ववरोधा-
दिर्जीवितांतः प्रकीर्तितः काकिण्यादिस्त्वर्थदंडः सर्वस्वांतस्तथैव चेति वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् यदप्युक्तम् राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्स
मग्रधनमक्षतमिति तत्प्रथमकृतसाहसविषयम् नसर्वविषयम् शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति नजातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्व

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्हुते तत्तमोवृतः सदाप्योऽष्टगुणं दंडं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ८४

पि स्थितमिति सामान्येन मनुस्मरणात् तथा न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिंतयेदिति ८३
अपि च यः स्तु साक्षित्वमंगीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदकाले तमोवृतो रागाद्याक्रांतचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो नि
न्हुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दंडस्तं दंडमष्टगुणं दाप्यः ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यंदंडदानासमर्थं विवासयेत् विवास
नं च नग्नीकरणगृहभंगदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदंडासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबंधन
कारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् एतच्च पूर्वश्लोकेप्यनुसर्तव्यं यदा सर्वे साक्ष्यं निन्हुवते तदा सर्वे समानदोषाः यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदंति

तदानुबंधाद्यपेक्षयादंड्याः यथाह कात्यायनः उक्तान्यथाब्रुवाणाश्च दंड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः इति नचान्येनोक्ताः साक्षिणोन्येन रहस्यनु
सर्तव्याः यथाह नारदः नपरेणसमुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणंनरः भेदयेन्नैवचान्येन हीयेतैवंसमाचरन्निति ८४ साक्षिणामवचनमस
त्यवचनंच सर्वत्रप्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह यत्रवर्णिनांशूद्रविट्क्षत्रविप्राणांसत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्रसाक्ष्यनृतंवदेत् सत्यंनवदेत् अ-
नेनच सत्यवचनप्रतिषेधेनसाक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनंचाभ्यनुज्ञायते यत्रशंकाभियोगादौसत्यवचनेवर्णिनोवधोऽनृतवचनेन
कस्यापिवधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते यत्रतुसत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यवधोऽसत्यवचनेचान्यतरस्यवधस्तत्र तूष्णींभावाभ्यनुज्ञा
राजायद्यनुमन्यते अथराजाकथमप्यकथनेनमुंचति तदाभेदादसाक्षित्वं कर्तव्यम् तस्याप्यसंभवेसत्यमेववेदितव्यमसत्यवचनेन वर्णिवधदोषो

वर्णिनांहिवधोयत्रतत्रसाक्ष्यनृतंवदेत् तत्पावनायनिर्वाप्यश्चरुःसारस्वतोद्विजैः ८५

ऽसत्यवचनदोषश्च सत्यवचनेतुवर्णिवधदोषएव तत्रचयथाशास्त्रंप्रायश्चित्तंकर्तव्यम् तदर्थसत्यवचने तूष्णींभावेच शास्त्राभ्यनुज्ञानात्प्र
त्यवायाभावइत्यतआह तत्पावनायअनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहारायसारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशोनिर्वाप्यः कर्तव्यः सरस्वतीदे
वताअस्येतिसारस्वतः अनवस्त्रावितांतरूष्मपक्वओदनेचरुःशब्दः प्रसिद्धः इहायमभिसंधिः साक्षिणामनृतवचनमवचनंच यन्निषिद्धं त
दिहाभ्यनुज्ञातम् यत्तुनानृतंवदेदब्रुवन्विब्रुवन्वापिनरोभवतिकिल्बिषीतिचसामान्येनानृतवचनमवचनंचनिषिद्धम् तदतिक्रमनिमित्तमि
दंप्रायश्चित्तम् नचमतव्यम् साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेपिसाधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्यतादव

स्थ्या दवचनाभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति यतः साक्षिणामसत्यवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमयोर्भूयान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनाव-
चनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनं यद्यपिभूयसः प्रत्यवायस्येतिनिवृत्त्या आनुषंगिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्यनिवृत्तिरन्यत्र तथा
पीहाप्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्चभूयसोनिवृत्त्याल्पीयानप्यानुषंगिकोपिप्रत्यवायोननिवर्त्ततइतिगम्यते एतदेवान्यत्र प्रश्नेषुवर्णिवधा
शंकायांपांथादीनामनृतवचनाभ्यनुज्ञानंवेदितव्यम् नचतत्रप्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधांतराभावात् निमित्तांतरेणकालांतरेर्थतत्वावगमेपिसा
क्षिणामन्येषांचदंडाभावोऽस्मादेववचनादवगम्यतइति इतिसाक्षिप्रकरणम् ८५ भुक्तिसाक्षिणौनिरूपितौ सांप्रतंलेख्यंनिरूप्य
ते तत्रलेख्यंद्विविधम् शासनंजानपदंचेति शासनंनिरूपितंजानपदमभिधीयते तच्चद्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति तत्रस्वहस्तकृत

यः कश्चिदर्थोनिष्णातः स्वरुच्यातुपरस्परम् लेख्यंतु साक्षिमत्कार्यंतस्मिन्धनिकपूर्वकम् ८६

मसाक्षिकं अन्यकृतंससाक्षिकं अनयोश्चदेशाचारानुसारेणप्रामाण्यम् यथाहनारदः लेख्यंतुद्विविधंज्ञेयंस्वहस्तान्यकृतंतथा असाक्षिम-
त्साक्षिमच्चसिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति तत्रान्यकृतमाह धनिकाधमर्णयोर्योर्थोहिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्याइयताकालेनैतावद्देयमियतीप्र
तिमासंवृद्धिरितिनिष्णातोव्यवस्थितः तस्मिन्नर्थेकालांतरेविप्रतिपत्तौवस्तुतत्वनिर्णयार्थंलेख्यंसाक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तंधनिकपूर्व
कं धनिकः पूर्वोयस्मिंस्तद्धनिकपूर्वं धनिकनामलेखनपूर्वकमितियावत् कार्यंकर्तव्यम् उक्तलक्षणाः साक्षिणोवाकर्तव्याः कर्तातुयत्कृ
तंकार्यंसिद्ध्यर्थंतस्यसाक्षिणः प्रवर्ततेविवादेषुस्वकृतंवाथलेख्यकमितिस्मरणात् ८६ ७ ७ ७

अपिच समासंवत्सरः मासश्चैत्रादिः तदर्धंपक्षः शुक्लः कृष्णोवा अहस्तिथिः नामधनिकाधमर्णयोः जातिर्ब्राह्मणादिः स्वगोत्रंवासिष्ठादि गोत्रम् एतैःसमादिभिश्चिन्हितम् तथासब्रह्मचारिकंबह्वृचादिशाखाप्रयुक्तंगुणनामबह्वृचः कठइति आत्मीयपितृनामधनिकर्णिकपितृनाम आदिशब्दात्द्रव्यजातिसंख्यावाराद्ग्रहणम् एतैश्चचिन्हितंलेख्यंकार्यमितिगतेनसंबंधः ८७ किंच धनिकाधमर्णयो-र्योर्थःस्वरुच्याव्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थेसमाप्तेलेखितेऋणी अधमर्णोनामात्मीयंस्वहस्तेलेख्ये यदुपरिलेखितंतन्ममामुकपुत्रकस्यमतम भिप्रेतमितिनिवेशयेत्पत्रेलिखेत् ८८ तथा तस्मिल्लेख्येयेसाक्षिणोलिखितास्तेप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेहममुको

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम् ८७
समाप्तेतुऋणीनामस्वहस्तेननिवेशयेत् मतंमेऽमुकपत्रस्ययदत्रोपरिलेखितम् ८८ साक्षि
णश्चस्वहस्तेनपितृनामकपूर्वकम् अत्राहममुकःसाक्षीलिखेयुरितितेसमाः ८९

देवदत्तःसाक्षीतिस्वहस्तेनैकैकशोलिखेयुः तेचसमाः संख्यातोगुणतश्चकर्तव्याः यद्यधमर्णः साक्षीवालिपिज्ञोनभवति तदाधमर्णोन्ये-नसाक्षीचसाक्ष्यंतरेणसर्वसाक्षिसन्निधौस्वमतंलेखयेत् यथाहनारदः अलिपिज्ञऋणीयःस्यात्स्वमतंतुसलेखयेत् साक्षीवासाक्षिणान्येनसर्वसाक्षिसमीपतइति ८९ किंच ततोलेखकोधनिकाधमर्णिकाभ्यांउभाभ्यांप्रार्थितेनमयामुकेनदेवदत्तेनविष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यंलिखितमित्यंतेलिखेत् ९० सांप्रतंस्वकृतंलेख्यमाह यल्लेख्यंस्वहस्तेनलिखितमधमर्णेनतत्साक्षिभिर्विनापिप्रमाणं

स्मृतंमन्वादिभिः बलोपाधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपाधिनालोभक्रोधभयमदादिलक्षणेनयत्कृतं तस्माद्विनानारदोप्याह मत्ता-
भियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतंचयत् तदप्रमाणलिखितंभयोपाधिकृतंतथेति तच्चतत्स्वहस्तकृतंपरकृतंचलेख्यं देशाचारानुसारेणस-
बंधकव्यवहारैः बंधकव्यवहारेचयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेनलिप्यक्षरापरिलोपेनचलेख्यमित्येतावन्नपुनःसाधुशब्दैरेवप्रातिस्विकदेशभाष-
यापिलेखनीयम् यथाहनारदः देशाचाराविरुद्धंयद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् तत्प्रमाणंस्मृतंलेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति विधानंविधिः आ

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाह्यमुकसूनुना लिखितंह्यमुकेनेतिलेखकोंततोलिखेत् ९० विनातुसाक्षिभि
र्लेख्यंस्वहस्तलिखितंतुयत् तत्प्रमाणंस्मृतंलेख्यंबलोपाधिकृतादृते ९१ ऋणंलेख्यकृतंदेयंपुरुषैस्त्रिभिरे
वतु आधिस्तुभुज्यतेतावद्यावत्तन्नप्रदीयते ९२ धेर्विधिराधीकरणं तस्यलक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादित-

द्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणं अर्थानांक्रमः क्रमश्चाक्षराणिचक्रमाक्षराणि अविलुप्तानिक्रमाक्षराणियस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्ष
राणि अविलुप्तानिक्रमाक्षराणियस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरंतदेवंभूतंलेख्यंप्रमाणं राजशासनवन्नसाधुशब्दनियमोत्रेत्यभिप्रायः ९१
लेख्यप्रसंगेनलेख्यारूढमप्यृणंत्रिभिरेवदेयमित्याह यथासाक्ष्यादिकृतमृणंत्रिभिरेवदेयं तथालेख्यकृतमप्याहर्तृतत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभि
रेवदेयं नचतुर्थादिभिरितिनियम्यते ननुपुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमित्यविशेषेणऋणमात्रंत्रिभिरेवदेयमितिनियतमेव बाढं अस्यैवोत्सर्गस्य
पत्रारूढर्णविषयेस्मृत्यंतरप्रभवामपवादशंकामपनेतुमिदंवचनमारब्धं तथाहि पत्रलक्षणमभिधायकात्यायनेनाभिहितम् एवंकालमति

क्रांतंपितॄणांदाप्यते ऋणमिति इत्थंपत्रारूढमृणमतिक्रांतकालमपिपितॄणांसंबंधीदाप्यते अत्रपितॄणामितिबहुवचननिर्देशात्कालमति-
क्रांतमिति वचनाच्चचतुर्थादिदाप्यइतिप्रतीयते यथाहारीतेनापि लेख्यंयस्यभवेद्धस्तेलाभंतस्यविनिर्दिशेदिति अत्रापियस्यहस्तेलेख्य
मस्तितस्यर्णलाभइतिसामान्येनचतुर्थादिभ्योप्यृणलाभोस्तिइतिप्रतीयते ततश्चैतदाशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम् वचनद्वयंचयोगी
श्वरवचनानुसारेणयोजनीयम् अस्यापवादमाह सबंधकेपिपित्रारूढेऋणेत्रिभिरेवदेयमितिनियमाद्दणापाकरणानधिकारेणापहरणेप्य
नधिकारप्राप्ताविदमुच्यते यावच्चतुर्थेनपंचमेनवाऋणंनदीयते तावदेवाधिर्भुज्यते इतिवदतासंबंधकर्णापाकरणेचतुर्थादेरप्यधिकारोद
र्शितः नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्योननश्यतीति सत्यम् तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचनेपुरुषत्रयविषयमेवस्यादितिसर्वमनवद्यम् ९२

देशांतरस्थेदुर्लेख्येनष्टोन्मृष्टेहृतेतथा भिन्नेदग्धेथवाछिन्नेलेख्यमन्यत्तुकारयेत् ९३

प्रासंगिकंपरिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति व्यवहाराक्षमेपत्रेपत्रांतरंकुर्यादितिविधीयते व्यवहाराक्षमत्वंचात्यंतव्यवहितदेशांतरस्थेपत्रेदुर्लेख्ये
दुष्टानिसंदिह्यमानान्यथावाचकानिवालेख्यानिलिप्यक्षराणिपदानिवायस्मिंस्तत् दुर्लेख्यंतस्मिन्दुर्लेख्ये नष्टेकालवशेनोन्मृष्टेमषीदौर्बल्यादिना
मृदितलिप्यक्षरे हृतेतस्करादिना भिन्नेविदलिते दग्धेप्रज्वलिते छिन्नेद्विधाभूतेसतिभवति एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौसत्यां वि-
मत्यांतु व्यवहारप्राप्तिदेशांतरस्थपत्रानयनायदुर्गाध्वापेक्षयाकालोदातव्यः दुर्गदेशावस्थितेनष्टेवापत्रे साक्षिभिरेवव्यवहारनिर्णयः कार्यः
यथाहनारदः लेख्येदेशांतरन्यस्तेशीर्णेदुर्लिखितेहृते सतस्तत्कालकरणमसतोद्रष्टृदर्शनमिति सतोविद्यमानस्यपत्रस्यदेशांतरस्थस्या

नयनायकालकरणंकालावधिर्दातव्यः असतः पुनरविद्यमानस्यपूर्वंयेद्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनंव्यवहारेपरिसमापनंकार्यम् यदातुसाक्षि
णोनसंतितदादिव्येननिर्णयःकार्यः अलेख्यसाक्षिकेदैवींव्यवहारेविनिर्दिशेदितिस्मरणात् एतच्चजानपदंव्यवस्थामात्रं राजकीयमपिव्य
वस्थापत्रमीदृशमेवभवति इयांस्तुविशेषः राज्ञःस्वहस्तसंयुक्तंस्वमुद्राचिन्हितंतथा राजकीयंस्मृतंलेख्यंसर्वेष्वर्थेषुसाक्षिमदिति यथान्य
दपिराजकीयंजयपत्रकंवृद्धवसिष्ठेनोक्तम् यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तंसोत्तरक्रियम् सावधारणकंचैवजयपत्रकमिष्यते प्राड्विवाका-
दिहस्तांकंमुद्रितंराजमुद्रया सिद्धेऽर्थेवादिनेदद्याज्जयिनेजयपत्रकमिति तथा सभासदोपिदत्तंमेमुकपुत्रस्येतिस्वहस्तंदद्युः सभासद
श्चयेनत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः यथालेख्यविधौतद्वत्स्वहस्तंदद्युरेवतेइतिस्मरणात् सभासदांचपरस्परानुमतिव्यतिव्यतिरेकेणनव्य

संदिग्धलेख्यशुद्धिःस्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः युक्तिप्राप्तिक्रियाचिन्हसंबंधागमहेतुभिः ९४

वहारेणनिःशल्योभवति यथाहनारदः यत्रसभ्योजनःसर्वःसाध्वेतदितिमन्यते सनिःशल्योविवादःस्यात्सशल्यस्त्वन्यथाभवेदिति एत
च्चतुष्पाद्व्यवहारएव साधयेत्साध्यमर्थंयच्चतुष्पादान्वितंचयत् राजमुद्रांकितंचैवजयपत्रकमिष्यतइतिस्मरणात् यत्रतुहीनतायथा अन्य
वादिक्रियाद्वेषीनोपस्थातानिरुत्तरः आहूतप्रपलापीचहीनःपंचविधःस्मृतइति तत्रनजयपत्रकमस्ति अपितुहीनपत्रकमेव तच्चकालां
तरेदंडप्राप्त्यर्थं जयपत्रंतुप्राड्न्यायविधिसिद्धार्थमितिशेषः ९३ लेख्यसंदेहेनिर्णयनिमित्तान्याह शुद्धमशुद्धंवेतिसंदिग्धलेख्यस्य
शुद्धिःस्वहस्तलिखितादिभिःस्यात् स्वहस्तेनलिखितंयल्लेख्यांतरंतेनशुद्धिः यदिसदृशान्यक्षराणिभवंतितदाशुद्धिःस्यादित्यर्थः आदि-

शब्दात्साक्षिलेखकस्यहस्तोलिखितांतरसंवादात्तच्छुद्धिरिति युक्त्याप्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः देशकालपुरुषाणांद्रव्येणसहसंबंधः प्राप्तिः अस्मिन्देशेऽ
स्मिन्कालेऽस्यपुरुषस्येदंद्रव्यंघटतइतियुक्तिः क्रियातत्साक्ष्युपन्यासः चिन्हमसाधारणंश्रीकारादिःसंबंधः अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपिपरस्पर
विश्वासेनदानग्रहणादिसंबंधः आगमस्येतावतोर्थस्यसंभावितः प्राप्त्युपायः एतेहेतवः एभिर्हेतुभिःसंदिग्धलेख्यशुद्धिःस्यादित्यन्वयः
यदातुलेख्यसंदेहेनिर्णयोनजायते तदासाक्षिभिर्निर्णयःकार्यः यथाहकात्यायनः दूषकेपत्रकेवादीतदारूढांस्तुनिर्दिशेदिति साक्षिसं
भवविषयमिदं साक्ष्यसंभवविषयमिदंतुहारीतवचनं नमयैतत्कृतंपत्रंकूटमेतेनकारितं अधरीकृत्यतत्सत्रमर्थोदिव्येननिर्णयइति ९४

लेख्यस्यपृष्ठेभिलिखेद्दत्वादत्वर्णिकोधनम् धनीवोपगतंदद्यात्स्वहस्तपरिचिन्हितम् ९५
दत्वर्णंपाटयेल्लेख्यंशुद्ध्यैवान्यत्तुकारयेत् साक्षिमच्चभवेद्यद्वातद्दातव्यंससाक्षिकम् ९६

एवंशोधितेपत्रेऋणेचदातव्येप्राप्तेयदाकृत्स्नमेवदातुमृणमसमर्थस्तदाकिंकर्तव्यमित्यतआह यदाधमर्णिकः सकलमृणंदातुमसमर्थस्तदा-
शक्त्यनुसारेणदत्वादत्वापूर्वकृतस्यलेख्यस्यपृष्ठेभिलिखेत् एतावन्मयादत्तमितिउत्तमर्णोवाउपगतंप्राप्तंधनंतस्यैवलेख्यस्यपृष्ठेदद्यादभिलि
खेत् एतावन्मयालब्धमितिकथंस्वहस्तपरिचिन्हितंस्वहस्तलिखिताक्षरचिन्हितंयद्वोपगतंप्रवेशपत्रंस्वहस्तलिखितचिन्हितमधमर्णायो
त्तमर्णोदद्यात् ९५ ऋणेतुकृत्स्नेदत्तेकिंकर्तव्यमित्यतआह क्रमेणसकृदेववाकृत्स्नमृणंदत्वापूर्वकृतंलेख्यंपाटयेत् यदातुदुर्गदे
शावस्थितंलेख्यंनष्टंवातदाशुद्ध्यै अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यंकारयेदुत्तमर्णम् अधमर्णपूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णोविशुद्धिपत्रमधमर्णा

यदद्यादित्यर्थः ससाक्षिकेऋणेकृत्स्नेदातव्येकिंकर्तव्यमित्यतआह यत्तुससाक्षिकमृणंतत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेवदद्यात् इतिलेख्यप्रक
रणम् ९६ लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणंत्रिविधंमानुषंप्रमाणमुक्तम् अथावसरप्राप्तंदिव्यंप्रमाणमभिधारयन् तुलाग्न्यापइत्यादिभि॰
राद्यैः पंचभिःश्लोकैः दिव्यमातृकांकथयति तत्रतावद्दिव्यान्युद्दिशति तुलादीनिकोशांतानिपंचदिव्यानीहधर्मशास्त्रेविशुद्धयेसंदिग्धस्यार्थ-
स्यसंदिग्धनिवृत्तयेदातव्यानीति अन्यत्रान्यान्यपितंदुलादीनिद्रव्याणिसंति घटोग्निरुदकंचैवविषंकोशस्तथैवच तंदुलाश्चैवदिव्यानिसप्त॰
मस्तप्तमाषकइतिपितामहस्मरणात् अतःकथमेतावंत्येवेत्यतआह एतेनमहाभियोगेष्वेवनान्यत्रेतिनियम्यते नपुनरिमान्येव दिव्यानी-

तुलाग्न्यापोविषंकोशोदिव्यानीहविशुद्धये महाभियोगेष्वेतानिशीर्षकस्थेभियोक्तरि ९७

ति महत्वावधिंचवक्ष्यति नत्वल्पाभियोगेपिकोशइष्यते कोशमल्पेपिदापयेदितिस्मरणात् सत्यंकोशस्यतुलादिषुपाठोनमहाभियोगेष्वेवेति
नियमार्थम् किंतुसावष्टंभाभियोगेपिप्राप्त्यर्थः अन्यथाशंकाभियोगएवस्यात् अवष्टंभाभियुक्तानांघटादीनिविनिर्दिशेत् तंदुलाश्चैवको
शश्चशंकास्वेवनसंशयइतिस्मरणात् महाभियोगेषुशंकितेषुसावष्टंभेषुचाविशेषेणप्राप्तावपवादमाह एतानितुलादीन्यभियोक्तरिशीर्ष
कस्थेपियुक्तस्यभवंति शीर्षकंशिरः व्यवहारस्यचतुर्थःपादोजयपराजयलक्षणस्तेनचदंडोलक्ष्यते तत्रतिष्ठतीतिशीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदंड
भागित्यर्थः ९७ ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमितिभावप्रतिज्ञावादिनएवक्रियाव्यवस्थादर्शिता तदपवादार्थमाह रु
च्याभियोक्त्रभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्यान्यतरोभियुक्तोवादिव्यंकुर्यादितरोभियुक्तः शिरःशारीरमर्थदंडंवाव[illegible]येदंगीकुर्यात् अयमभि

संधिः नमानुषप्रमाणवद्दिव्यंप्रमाणंभावैकगोचरं अपितुभावाभावविशेषेणगोचरयति अतश्चमिथ्योत्तरेप्रत्यवस्कंधेप्राड्न्यायेवार्थिप्रत्य
र्थिनोरन्यतरेच्छयादिव्यंभवतीति अल्पाभियोगेमहाभियोगेशंकासावष्टंभयोरप्यविशेषेणकोशोभवतीत्युक्तं तुलादीनिविषांतानितुमहा-
भियोगेष्वेवसावष्टंभेष्वेतिचनियमोदर्शितः तत्रावष्टंभाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह राजद्रोहातिशंकायांब्रह्महत्यादिपातकाभिशंकायां
चशिरस्थायिनाविनापितुलादीनिकुर्यात् महाचौर्याभिशंकायांच यथा राजभिः शंकितानांचनिर्दिष्टानांचदस्युभिः आत्मशुद्धिपराणां-
चदिव्यंदेयंशिरोविनेति तंदुलाः पुनरल्पचौर्यशंकायामेव चौर्येतुतंदुलादेयानान्यत्रेतिविनिश्चयइतिपितामहवचनात् तप्तमाषस्तुम
हाचौर्याभिशंकायांचौर्यशंकाभियुक्तानांतप्तमाषोविधीयतइतिस्मरणात् अन्येपुनःशपथाअल्पार्थविषये सत्यवाहनशस्त्राणिगोबीज

रुच्यावान्यतरः कुर्यादितरोवर्तयेच्छिरः विनापिशीर्षकान्कुर्यान्नृपद्रोहेथपातके ९८

कनकानिच स्पृशेच्छिरांसिपुत्राणांदाराणांसुहृदांतथा अभियोगेषुसत्येषुकोशयानमथापिवा इत्येतेशपथाःप्रोक्तामनुनास्वल्पका
रणाइतिनारदादिस्मरणात् यद्यपिमानुषेप्रमाणनिर्णयस्यनिर्णायकंयत्तद्दिव्यमितिलोकप्रसिद्ध्याशपथानामपिदिव्यत्वंतथापिकालांतर
निर्णयनिमित्तत्वेभ्योधटादिभ्योदिव्येभ्योभेदत्वव्यपदेशोब्राह्मणपरिव्राजकवत् कोशस्यतुशपथत्वेपिधटादिषुपाठोमहाभियोगविषय-
त्वेनावष्टंभाभियोगविषयत्वेनचधटादिसाम्यान्नतुसमनंतरनिर्णयनिमित्तत्वेन तंदुलानांतप्तमाषस्यसमनंतरनिर्णयनिमित्तत्वेप्यल्पविष
यत्वेनाशंकाविषयत्वेनचधटादिवैलक्षण्यान्नेष्वपाठइतिसंतोष्टव्यम् एतानिचदिव्यानिशपथाश्चयथासंभवमृणादिषुविवादेषुप्रयोक्तव्या

नि यत्तुपितामहवचनं स्थावरेषुविवादेषुदिव्यानिपरिवर्जयेदिति तदपिलिखितसामंतादिसद्भावे दिव्यानिपरिवर्जयेदितिव्याख्येयम् ननुविवादांतरेष्वपिप्रमाणांतरसंभवेदिव्यानामनवकाशएव सत्यम् ऋणादिषुविवादेषुउक्तलक्षणसाक्ष्युपन्यासे अर्थिनाकृतेपि प्रत्यर्थीयदिदंडाभ्युपगमावष्टंभेनदिव्यमवलंबते तदादिव्यमपिभवति साक्षिणामाशयदोषसंभवाद्दिव्यस्यचनिर्दोषत्वेन वस्तुतत्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्चधर्मस्य यथाहनारदः तत्रसत्येस्थितोधर्मोव्यवहारस्तुसाक्षिणि दैवसाध्येपौरुषेयीनलेख्यंवा प्रयोजयेदिति स्थावरेषुविवादेषुप्रत्यर्थिनादंडावष्टंभेनदिव्यावलंबनेकृतेपिसामंतादिष्टप्रमाणसद्भावेनदिव्यंग्राह्यमितिविकल्पनिराकरणार्थंस्थावरेषुविवादेष्वित्यादिपितामहवचनम् नात्यंतिकदिव्यनिराकरणार्थंलिखितसामंताद्यभावेस्थावरविवादेष्वनिर्णयप्रसंगात् ९८ किंच पूर्वेद्युरुपोषितमुदितेसूर्येसचैलंस्नानं दिव्यग्राहिण

सचैलंस्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् कारयेत्सर्वदिव्यानिनृपब्राह्मणसन्निधौ ९९

माहूयनृपस्यसभ्यानांचब्राह्मणानांसन्निधौ सर्वाणिदिव्यानिकारयेत्प्राड्विवाकः त्रिरात्रोपोषितायस्युरेकरात्रोषितायथवा नित्यंदिव्यानिदेयानिशुचयेचार्द्रवाससइति उपवासविकल्पः पितामहेनोक्तोबलवदबलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितोद्रष्टव्यः उपवासनियमश्चकारयितुः प्राड्विवाकस्यापि दिव्येषुसर्वकार्याणिप्राड्विवाकःसमाचरेत् अध्वरेषुयथाध्वर्युः सोपवासोनृपाज्ञयेतिपितामहवचनात् अत्रच यद्यपिसूर्योदयइत्यविशेषेणोक्तम् तथापिशिष्टसमाचाराद्वारानुवारेदिव्यानिदेयानि तत्रापिपूर्वाह्णेग्निपरीक्षास्यात्पूर्वाह्णेचघटोभवेत् मध्याह्नेतुजलंदेयंधर्मतत्वमभीप्सता दिवसस्यतुपूर्वाह्णेकोशसिद्धिर्विधीयते रात्रौतुपश्चिमेयामेविषंदेयंसुशीतलइति पितामहोक्तोविशेषोद्रष्ट

व्यः अनुक्तकालविशेषाणांतंदुलतप्तमाषप्रभृतीनांपूर्वाह्ण एवप्रदानं पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानांप्रदानंपरिकीर्तितमितिसामान्येननारदस्मरणात् अ
हनित्रिधाविभक्तेपूर्वोभागः पूर्वाण्हो मध्योमध्यान्हः उत्तरोपराह्णः तत्रापरोपिकालविशेषोविधिप्रतिषेधमुखेनदर्शितः विधिमुखस्तावत्
अग्नेः शिशिरहेमंतौ वर्षाश्चैवप्रकीर्तिताः सरिद्ग्रीष्मेषुसलिलं हेमंते शिशिरेविषम् चैत्रोमार्गशिराश्चैववैशाखश्चतथैवच एतेसाधा
रणामासादिव्यानामविरोधिनः कोशस्तुसर्वदादेयस्तुलास्यात्सार्वकालिकीति कोशग्रहणंसर्वशपथानामुपलक्षणं तंदुलानांपुनर्विशेषो
नभिधानात्सार्वकालिकत्वम् प्रतिषेधमुखोपि नशीतेतोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेग्निशोधनम् नप्रावृषिविषंदद्यात्प्रवातेनतुलांतथा नाप
राह्णेनसंध्यायांनमध्यान्हेकदाचनेति नशीतेतोयसिद्धिः स्यादित्यत्रशीतशब्देनहेमंतशिशिरवर्षाणांग्रहणम् नोष्णकालेग्निशोधनमि

तुलास्त्रीबालवृद्धांधपंगुब्राह्मणरोगिणाम्

त्यत्रोष्णकालशब्देनच ग्रीष्मशरदोः विधानलब्धस्यापिपुनर्निषेध आदरार्थः प्रयोजनंतुवक्ष्यते ११ अधिकारिव्यवस्थामाह स्त्रीस्त्री
मात्रंजातिवयोवस्थाविशेषानादरेण बालआषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण वृद्धोशीतिकावरः अंधोनेत्रविकलः पंगुः पादविकलः ब्रा
ह्मणोजातिमात्रम् रोगीव्याधितः एतेषांशोधनार्थंतुलैवेतिनियम्यते अग्निः फालस्तप्तमाषश्चक्षत्रियस्य जलमेववैश्यस्य गाशब्दोऽवधार
णे विषस्ययवाउक्तपरिमाणाः सप्तैवशूद्रस्यशोधनार्थंभवंति ब्राह्मणस्यतुलाविधानात् शूद्रस्ययवाः सप्तविषस्यैवेति विषविधानादग्नि
र्जलंवेतिक्षत्रियवैश्यविषयम् युक्तं एतदेवस्पष्टीकृतंपितामहेन ब्राह्मणस्यधटोदेयः क्षत्रियस्य हुताशनः वैश्यस्यसलिलंप्रोक्तंविषंशू-

द्रस्यदापयेदिति यत्तुस्त्र्यादीनांदिव्याभावस्मरणं सव्रतानांभृशार्तानांव्याधितानांतपस्विनाम् स्त्रीणांचनभवेद्दिव्यंयदिधर्मस्त्वपेक्षितइ
ति तद्गुर्व्यावान्यतरः कुर्यादितिविकल्पनिवृत्त्यर्थं एतदुक्तंभवति अवष्टंभाभियोगेषुस्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वेभियोज्यानामेवदिव्यमेतेषां-
अभियोज्यत्वेप्यभियोक्तॄणामेवदिव्यम् परस्पराभियोगेतुविकल्पएव तत्रापितुलैवेत्यनेनवचनेननियम्यते तथामहापातकादिशंकाभियो
गेस्त्र्यादीनांतुलैवेति एतच्चवचनंसर्वदिव्यसाधारणेषुमार्गशिरचैत्रवैशाखेषुस्त्र्यादीनांसर्वदिव्यसमवधानेनियामकतयार्थवत् नचसार्व
कालंस्त्रीणांतुलेवेति स्त्रीणांचनविषंप्रोक्तंनचापिसलिलंस्मृतम् धटकोशादिभिस्तासामंतस्तत्वंविचारयेदितिविषसलिलव्यतिरिक्तधटको-
शाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् एवंबालादिष्वपियोजनीयम् तथाब्राह्मणादीनामपिनसार्वकालिकस्तुलादिनियमः सर्वेषामेववर्णानांकोश-

अग्निर्जलंवाशूद्रस्ययवाः सप्तविषस्यवा १००

शुद्धिर्विधीयते सर्वाण्येतानिसर्वेषांब्राह्मणस्यविषंविनेतिपितामहवचनात् तस्मात्साधारणेकाले बहुदिव्यसमवधानेतुलादिनियमार्थमे
वेदंवचनं कालांतरेतुतत्तत्कालविहितंसर्वेषां तथाहि वर्षास्वग्निरेवसर्वेषां हेमंतशिशिरयोस्तुक्षत्रियाणामग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्यत्वग्नि
रेव नकदाचिद्विषंब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्यविषंविनेतिप्रतिषेधात् ग्रीष्मशरदोस्तुसलिलमेव येषांतुव्याधिविशेषाग्न्यादिनिषेधः कुष्ठिनांवर्ज
येदग्निंसलिलंश्वासकासिनाम् पित्त लेष्मवतांनित्यंविषंतुपरिवर्जयेदिति तेषामग्न्यादिकालेपिसाधारणंतुलाद्येवदिव्यंभवति तथा तोय
मग्निर्विषंचैवदातव्यंबलिनांनृणामितिवचनाद्दुर्बलानामपिसर्वथापिविधिप्रतिषेधादृतकालानतिक्रमेणजातिवयोवस्थानाश्रितानिदिव्या

निदेयानि ॥ १०० ॥ महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्ष्यं महत्त्वं तदिदानीमाह पणसहस्त्रादूर्ध्वं फालं विषं तुलां वा न कारयेत् म-
ध्यवर्तिजलमपि यथोक्तम् तुलादीनि विषांतानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति अत्र कोशस्याग्रहणम् कोशमल्पेपि दापयेदित्यल्पाभियोगेपि तस्य-
स्मरणात् एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्त्रादूर्ध्वमेव भवंतीति नार्वागित्यर्थः नन्ववर्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि सहस्त्रे तु धटं दद्या
त्सहस्त्रार्धे तथायसम् अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतमिति सत्यम् तत्रेत्थं व्यवस्था यद्द्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामह
वचनमितरत् द्रव्यविषयं योगीश्वर वचनमिति. एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् अपन्हवे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन दत्तस्यापन्हवो य
त्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेप्यर्थे प्रदापयेत् सर्वद्रव्यप्रमाणं तत् ज्ञात्वा दिव्यं प्रकल्पयेत् हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियो

नासहस्त्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयेः सदा ॥ १०१ ॥

जयेत् ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याद्वै हुताशनम् षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् त्रिंशद्द
श विनाशे तु कोशपानं विधीयते पंचाधिकस्य वा नाशे ततोर्द्धार्द्धस्य तंडुलाः ततोर्द्धार्द्ध विनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ततोर्द्धार्द्ध विनाशे तु-
लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः एवं विचारयन्राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः षोडशमाषाः सुवर्ण इत्यु
क्त परिमाणवचनः नाशशब्दश्चात्रापन्हववचनः नासहस्त्रादित्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्त्रं बोद्धव्यम् ननु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्ता
नि तत्कथम् नासहस्त्राद्धरेत्फालमित्यत्राह नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैतानि दिव्यानि कुर्युरुपवासादिना शुच

यः संतः तथादेशविशेषोपिनारदेनोक्तः सभाराजकुलद्वारेदेवायतनचत्वरे निधेयोनिश्चलःपूज्योधूम्रमाल्यानुलेपनैरिति निधेयोधटः व्यवस्था-
चकात्यायनेनोक्ता इंद्रस्थानेभिशस्तानांमहापातकिनांनृणाम् नृपद्रोहेप्रवृत्तानांराजद्वारेप्रयोजयेत् प्रातिलोम्यप्रसूतानांदिव्यंदेयंचतुष्पथे-
अतोन्येषुतुकार्येषुसभामध्येविदुर्बुधाः अस्पृश्याधमदासानांम्लेच्छानांपापकारिणाम् प्रातिलोम्यप्रसूतानांनिश्चयोनतुराजनि तत्प्रसिद्धा-
निदिव्यानिसंश्रयेतेषुनिर्दिशेदिति इतिदिव्यमातृका १०१ एवंसर्वदिव्योपयोगिनींव्यवहारमातृकामभिधायेदानींधटादिदिव्यानांप्रयो
गमाह तुलायाधारणंतोलनंयेविदंतिसुवर्णकारप्रभृतयः तैःप्रतिमानेनमृदादिनासमीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोधिरूढोनियुक्तोभियो
क्तावादिव्यकारीलेखांकृत्वायेनसन्निवेशेनप्रतिमानसमीकरणदशायांशिक्यतलेवस्थितस्तस्मिन्पांडुलेख्येनांकयित्वावतारितस्तुलामभिमं

तुलाधारणविद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः प्रतिमानसमीभूतोरेखांकृत्वावतारितः १०२

त्रयेत प्रार्थयेतानेनमंत्रेण हेतुलेत्वंसत्यस्यस्थानमसि पुराआदिसृष्टौदेवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितोत्पादिता तत्तस्मात्सत्यंसंदिग्धस्या
र्थस्यस्वरूपंवदद्दर्शय कल्याणिशोभने अस्मात्संशयान्मांविमोचय हेमातः यद्यहंपापकृदसत्यवाद्यस्मिततोमांत्वमधोनय अथशुद्धः सत्यवाद्य-
स्मि ततोमामूर्ध्वंनयेति प्राड्विवाकस्यतुलाभिमंत्रणमंत्रः स्मृत्यंतरोक्तः अयंतुदिव्यकारिणः जयपराजयलक्षणंतुमंत्रलिंगादेवावगम्यते इति-
नपृथगुक्तम् धटनिर्माणंपुनरारोहाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिःस्पष्टीकृतम् तद्यथा छित्वातुयज्ञियंवृक्षंयूपवन्मंत्रपूर्वकम् प्रण-
म्यलोकपालेभ्यस्तुलाकार्यामनीषिभिः मंत्रःसौम्योवानस्पत्यश्छेदनेजप्यएव चतुरस्त्रातुलाकार्यादृढारज्वीतथैवच कटकानिचदेयानित्रि

षुस्थानेषुचार्थवत् चतुर्हस्तातुलाकार्यापादौचोपरितत्समौ प्रांतरंतुतयोर्हस्तोभवेदध्यर्द्ध एववा हस्तद्वयनिखेयंतुपादयोरुभयोरपि तोरणेचतथा-
कार्येपार्श्वयोरुभयोरपि धटादुच्चतरेस्यातांनित्यंदशभिरंगुलैः अवलंबौचकर्तव्यौतोरणाभ्यामधोमुखौ मृन्मयौसूत्रसंबद्धौघटमस्तकचुंबिनौ प्राङ्मुखोनिश्चलःकार्यः
शुचौदेशेधटस्तथा शिक्यद्वयेसमासज्यपार्श्वयोरुभयोरपि प्राङ्मुखान्कल्पयेद्भागान्शिक्ययोरुभयोरपि पश्चिमेतोलयेत्कृत्नन्यस्मिन्मृत्तिकाशुभाम्
पिटकंपूरयेत्तस्मिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः अत्रचमृत्तिकाग्रावपांसूनांविकल्पः परीक्षकानियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः वणिजोहेमकाराश्च
कांस्यकारास्तथैवच कार्यःपरीक्षकैर्नित्यमवलंबसमोधटः उदकंचप्रदातव्यंधटस्योपरिपंडितैः यस्मिन्नप्लवतेतोयंसविज्ञेयःसमोधटः तोल
यित्वानरंपूर्वंपश्चात्तमवतार्यतु धटंतुकारयेन्नित्यंपताकाध्वजशोभितम् ततआवाहयेद्देवान्विधिनानेनमंत्रवित् वादित्रतूर्यघोषैश्चगंधमा

त्वंतुलेसत्यधामासिपुरादेवैर्विनिर्मिता तत्सत्यंवदकल्याणिसंशयान्मांविमोचय १०३

ल्यानुलेपनैः प्राङ्मुखःप्रांजलिर्भूत्वाप्राड्विवाकस्ततोवदेत् एह्येहिभगवन्धर्मत्यस्मिन्दिव्येसमाविश सहितोलोकपालैश्चवस्वादित्यमरुद्गणैः
आवाह्यतुधटेधर्मंपश्चादंगानिविन्यसेत् इंद्रंपूर्वेतुसंस्थाप्यप्रेतेशंदक्षिणेतथा वरुणंपश्चिमेभागेकुबेरंचोत्तरेतथा अग्न्यादिलोकपालां
श्चकोणभागेषुविन्यसेत् इंद्रःपीतोयमःश्यामोवरुणःस्फटिकप्रभः कुबेरस्तुसुवर्णाभोवन्हिश्चापिसुवर्णभः तथैवनिर्ऋतिःश्या
मोवायुर्धूम्रःप्रशस्यते ईशानस्तुभवेद्रक्तःएवंध्यायेत्क्रमादिमान् इंद्रस्यदक्षिणेपार्श्वेवसूनाराधयेद्बुधः धरोध्रुवस्तथासोमआप
श्चैवानिलोऽनलः प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः देवेशेशानयोर्मध्येआदित्यानांतथायनम् धातार्यमाचमित्रश्चवरुणेशोभग

स्तथा इंद्रोविवस्वान्पूषाच पर्जन्योदशमःस्मृतः ततस्त्वष्टाततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः इत्येतेद्वादशादित्या नामभिःपरिकीर्तिताः-
अग्नेःपश्चिमभागेतु रुद्राणामयनंविदुः वीरभद्रश्चशंभुश्चगिरिशश्चमहायशाः अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचापराजितः भुवनाधीश्वर
श्चैवकपालीचविशांपतिः स्थाणुर्भवश्चभगवान्रुद्रास्त्वेकादशस्मृताः प्रेतेशरक्षोमध्येतुमातृस्थानंप्रकल्पयेत् ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमा-
रीवैष्णवीतथा वाराहीचैवमाहेंद्रीचामुंडागणसंयुता निर्ऋतेरुत्तरेभागेगणेशायतनंविदुः वरुणस्योत्तरेभागेमरुतांस्थानमुच्यते प-
वनःस्पर्शनोवायुरनिलोमारुतस्तथा प्राणःप्राणेशजीवौचमरुतोष्टौप्रकीर्तिताः धटस्योत्तरभागेतुदुर्गामावाहयेद्बुधः एतासांदेवतानां
तुस्वनाम्नापूजनंविदुः पूजावसानंधर्मायदत्वाचार्घादिकंक्रमात् अर्घादिपश्चादंगानांभूषांतमुपकल्पयेत् गंधादिकांनिवेद्यांतांपरिच-

यद्यस्मिन्पापकृन्मातस्ततोमांत्वमधोनय शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वंमांतुलामित्यभिमंत्रयेत् १०४

र्यांप्रकल्पयेदिति अत्रचतुलांपताकाध्वजालंकृतांविधायतस्यामेत्येहीतिमंत्रेणधर्ममावाह्य धर्मायार्घंकल्पयामिनमइत्यादिनाप्रयोगेणार्घ्यपा
द्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषांतंदत्वाइंद्रादीनांदुर्गांतानांप्रणवाद्यैःस्वनामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नमों
तैरर्घ्यादिभूषांतंपदार्थानुसमयोगंदत्वाधर्मायगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनिदत्वाइंद्रादीनांगंधादीनिपूर्ववद्दद्यात् गंधपुष्पाणिचधटपूजार्थार
क्तानिकार्याणि यथाहनारदः रक्तैर्गंधैश्चमाल्यैश्चदद्याद्धूपाक्षतादिभिः अर्चयेत्तुधटंपूर्वंततःशिष्टांस्तुपूजयेदिति इंद्रादीनांतुविशेषानभि
धानाद्यथालाभंरक्तैरन्यैर्वापूजनमिति पूजार्थंक्रमः एतच्चसर्वंप्राड्विवाकःकुर्यात् यथोक्तम् प्राड्विवाकस्ततोविप्रोवेदवेदांगपारगः श्रुतर

त्तोपसंपन्नः शांतचित्तोविमत्सरः सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणहितेरतः उपोषितः शुद्धवासाः कृतदंतानुधावनः सर्वासांदेवतानांच पूजांकुर्याद्य
थाविधि तथा ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषुदिक्षुलौकिकाग्नौहोमःकार्यः यथाह चतुर्दिक्षुतथाहोमः कर्तव्योवेदपारगैः आज्येनहविषाचै
वसमिद्भिर्होमसाधनैः सावित्र्याप्रणवेनाथस्वाहांतेनैवहोमयेत् प्रणवादिकांगायत्रीमुच्चार्यपुनःस्वाहाकारांतंप्रणवमुच्चार्यसमिदाज्यचरू
न्प्रत्येकमष्टोत्तरशतंजुहुयादित्यर्थः एवंहवनांतांदेवपूजांविधायानंतरमभियुक्तमर्थंवक्ष्यमाणमंत्रसहितंपत्रेलिखित्वातसत्रंशोध्यगिरो
गतंकुर्यात् यथाह यंचार्थमभियुक्तःस्यात्लिखित्वातंतुपत्रके मंत्रेणानेनसहितंतत्कार्यंतुशिरोगतम् मंत्रश्चायम् आदित्यचंद्रावनिलो-
नलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति एतच्चधर्मावाहनादिशिरसिपत्रारोपणांतमनु
ष्ठानकांडंसर्वदिव्यसाधारणं यथोक्तम् इमंमंत्रविधिंकृत्स्नंसर्वदिव्येषुयोजयेत् आवाहनंचदेवानांतथैवपरिकल्पयेदिति अनंतरंप्राड्विवा
कोधटमामंत्रयते धटमामंत्रयेच्चैवविधिनानेनशास्त्रविदितिस्मरणात् मंत्राश्चदर्शिताः त्वंधटब्रह्मणासृष्टपरीक्षार्थंदुरात्मनाम् धकाराद्ध
र्ममूर्तिस्त्वंटकारात्कुटिलंनरम् धृतोभावयसेयस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे त्वंवेत्सिसर्वजंजूनांपापानिसुकृतानिच त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्या-
निमानवाः व्यवहाराभिशस्तोयंमानुषःशुद्धिमिच्छति तदेनंसंशयादस्माद्धर्मशस्त्रातुमर्हसीति शोध्यतु त्वंतुलेत्यादिमापूर्वोक्तेनमंत्रेण
तुलामामंत्रयते अनंतरंप्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकंशोध्ययथास्थानंनिवेश्यचधटमारोपयति पुनरारोपयेत्तस्मिन्स्थित्वावस्थितपत्रकमि
तिस्मरणात् आरोपितंचविनाडीपंचकंयावत्तथैवावस्थापयेत् तत्कालपरीक्षांचज्योतिःशास्त्राभिज्ञःकुर्यात् ज्योतिर्विद्ब्राह्मणःश्रेष्ठः-
कुर्यात्कालपरीक्षणम् विनाड्यःपंचविज्ञेयाःपरीक्ष्याःकालकोविदैरितिस्मरणात् दक्षगुर्वोच्चारणकालःप्राणः षट्प्राणाविनाडी उक्तंच

दशगुरुवर्णः प्राणः षट्प्राणाःस्याद्विनाडिकातासाम् षष्ट्याघटीघटीनांषष्ट्याहोरात्रउक्तश्च स्वाग्निभिर्दिनैर्मासइति तस्मिंश्चकालेशुद्ध्यशुद्धिपरीक्ष-
णार्थंशुचयःपुरुषाराज्ञानियोक्तव्याः तेचशुद्ध्यशुद्धीकथयंति यथोक्तंपितामहेन साक्षिणोब्राह्मणाःश्रेष्ठायथादृष्टार्थवादिनः ज्ञानिनःशुच-
योऽलुब्धानियोक्तव्यानृपेणतु शंसंतिसाक्षिणःसर्वेशुद्ध्यशुद्धीनृपेतदेति शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयकारणंचोक्तं तुलितोयदिवर्द्धेतसशुद्धःस्यान्नसं-
शयः समोवाहीयमानोवा नसशुद्धोभवेन्नरइति यत्तुपितामहवचनम् अल्पदोषःसमोज्ञेयोबहुदोषस्तुहीयतइति तत्रयद्यभियुक्तस्यार्थ-
स्याल्पत्वंबहुत्वंचनदिव्येनावधारयितुंशक्यते तथापिसकृदमतिपूर्वत्वेनन्चमहत्त्वमितिदंडप्रायश्चित्तात्पत्वमहत्त्वमवधार्यते यदाचानुपलक्ष्यमा-
णदृष्टकारणएवकक्ष्यादीनांछेदोभंगोवाभवति तदाप्यशुद्धिरेव कक्षच्छेदेतुलाभंगेधटकर्कटयोस्तथा रज्जुच्छेदेऽक्षभंगेवातथैवाशुद्धिमादिशेदि-
तिस्मरणात् कक्ष्यंशिक्यतलं कर्कटौतुलांतयोः शिक्याधारा वीषहुक्त्रावायसकीलकोकर्कटश्रृंगसन्निभौ अक्षःपादस्तंभयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधा-
रपादः यदातुदृश्यमानकारणएषांभंगस्तदापुनरारोपयेत् शिक्यादिछेदभंगेषुपुनरारोपयेन्नरमितिस्मरणात् ततश्च ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्
दक्षिणाभिश्चतोषयेत् एवंकारयितताराजाभुक्त्वाभोगान्मनोरमान् महतींकीर्तिमाप्नोतिब्रह्मभूयायकल्पते यदातूक्तलक्षणंधटंतथैवस्थापयि-
तुमिच्छति तदावायसाद्युपघातनिरासार्थंकपाटादिसहितांशालांकुर्यात् विशालामुन्नतांशुभ्रांधटशालांतुकारयेत् यत्रस्थोनोपहन्येतश्व-
भिश्चांडालवायसैः तत्रैवलोकपालादीन्सर्वदिक्षुनिवेशयेत् त्रिसंध्यंपूजयेच्चैनान्गंधमाल्यानुलेपनैः कपाटबीजसंयुक्तांपरिचारकरक्षिताम्
मृत्सानीयाग्निसंयुक्तामशून्यांकारयेन्नृपइतिस्मरणात् बीजानियवव्रीह्यादीनाम् इतिधटविधिः १०२ १०३ १०४ इदानींक्रमप्राप्त-
समग्निविधिमाह दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषुसत्सु तुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणांतेचविद्यांते सत्ययमग्निविधौविशेषः वि

मृदितव्रीहेर्विमृद्दि ताविघर्षिताव्रीहयः कराभ्यांयेनासौविमृदितव्रीहिस्तस्यकरौक्षालयित्वा तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेषलकरसादिनांकथ
यित्वा यथाहनारदः हस्तक्षतेषुसर्वेषुकुर्याद्रंसपदानिलिति अनंतरंसप्ताश्वत्थस्यपर्णानिहस्तयोरंजलीकृतयोर्न्यसेत् पत्रैरंजलिमापूर्यआ
श्वत्थैः सप्तभिः समैरितिस्मरणात् तानिचहस्तसहितानिसूत्रेणतावद्वेष्टयेत् यावंत्यश्वत्थपर्णानिसप्तकृत्वोवेष्टयेदित्यर्थः सूत्राणिचसप्तशु-
क्लानिभवंति वेष्टयीतसितैर्हस्तौसप्तभिः सूत्रतंतुभिरितिनारदवचनात् तथासप्तशमीपत्राणिसप्तैवदूर्वापर्णानिचाक्षतांश्चदध्यक्तानक्षतांश्चाश्व
त्थपत्राणामुपरिविन्यसेत् सप्तपिप्पलपत्राणिशमीपत्राण्यथाक्षतान् दूर्वायाः सप्तपत्राणिदध्यक्तांश्चाक्षतान्न्यसेत् इतिस्मरणात् कुसुमानिच

करौविमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वाततोन्यसेत् सप्ताश्वत्थस्यपत्राणितावत्सूत्राणिवेष्टयेत् १०५
त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिपावक साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहिसत्यंकवेमम १०६

विन्यसेत् सप्तपिप्पलपत्राणिअक्षतंसुमनोदधि हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्रसूत्रेणावेष्टनंतथेतिपितामहवचनात् सुमनसः पुष्पाणियदपिस्मरणम् अयस्त
संतुपाणिभ्यामर्कपत्रैस्तुसप्तभिः अंतर्हितंरहः शुद्धमदग्धः सप्तमेपदइति तदप्यश्वत्थपत्राभावेअर्कपत्रविषयंवेदितव्यम् अश्वत्थपत्राणांपितामह-
प्रशंसावचनेनमुख्यत्वावगमात् पिप्पलाज्जायतेवह्निः पिप्पलोवृक्षराट्स्मृतः अतस्तस्यतुपत्राणिहस्तयोर्विन्यसेद्बुधइति १०५ कर्तुरग्न्यभि-
मंत्रणमाह अग्नेत्वंसर्वभूतानांजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानामंतःशरीराभ्यंतरेच्चरसि उपयुक्तान्नपानादीनांपातकत्वेनवर्तसे पावकशुद्धिहे
तोकवेक्रांतदर्शिन् साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यंब्रूहि पुण्यपापेभ्यइतिल्यब्लोपेपंचमी पुण्यपापान्यवेक्ष्यसत्यंब्रूहि दर्शयेदित्यर्थः अयः पिंडेत्रिभि

स्तापैः संतप्ते संदंशेन पुरत आनीते कर्ता पश्चिममंडले प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अनेन मंत्रेणाग्निं मंत्रयते यथाह नारदः अग्निवर्णमयःपिंडं सस्फुलिंगं सुरंजितम्
तापे तृतीये संताप्य ब्रूयात्सत्य पुरस्कृतमिति अस्यार्थः लोहशुद्ध्यर्थं संतप्तलोहपिंडमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य सं
दंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमंत्रं कर्ता ब्रूयादिति प्राड्विवाकस्तु मंडलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौ
किकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् शांत्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतमिति स्मरणात् हुत्वा च
तस्मिन्नग्नावयःपिंडं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादि हवनांतं पूर्वोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिंडमग्निमेभिर्मंत्रैरभिमंत्रयते
त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मा

तस्येत्युक्तवतो लोहं पंचाशत्पलिकं समम् अग्निवर्णं न्यसेत्पिंडं हस्तयोरुभयोरपि १०७

त्पावक उच्यसे पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन त्वमग्ने सर्वदेवानामंतश्चरसि साक्षिवत् त्वमेव देव जा
नीषे न विदुर्यानि मानवाः व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति १०६ अपि च तस्य कर्तुरित्यु
क्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्याद्यभिमंत्रणं कृतवतो लोहं लोहविकारपिंडं पंचाशत्पलिकं पंचाशत्पलमस्मिन्समममस्त्रिरहितम् सर्वतश्च समं वृत्तं
श्लक्ष्णं च तथाष्टांगुलायामं अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टांगुलायाममयोमयम् पिंडं तु तापयेदग्नौ पंचाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् अ
ग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्रदधिदूर्वाद्यंतरितयोर्न्यसेत् निक्षिपेत्प्राड्विवाकः १०७ ५ ५

ततः किंकुर्यादित्यतआह सपुरुषस्तत्संलोहपिंडं अंजलिनागृहीत्वा सप्तमंडलानिशनैर्व्रजेत् एवंकारेणमंडलेष्वेव पदन्यासंमंडलानतिक्रमणंदर्श
यति यथाह पितामहः नमंडलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक्स्थापयेत्पदमिति सप्तैवमंडलानिशनैर्व्रजेदित्युक्तम् तत्रैकैकंमंडलंकिंप्रमाणंमंडयोरंतरंच
कियत्प्रमाणकमित्यतआह षोडशअंगुलानियस्यतत् षोडशांगुलकं षोडशांगुलप्रमाणंमंडलंबोद्धव्यम् मंडलयोरंतरंमध्यंचतावदेव षोडशांगुल
मेवसप्तमंडलानिव्रजेदितिवदता प्रथममेकमेवस्थानंमंडलयुक्तं अतश्चाष्टमंडलानिषोडशांगुलकानिमंडलांतराणितुसप्ततावत्प्रमाणानि एतदे
वनारदेनपरिसंख्यायोक्तम् द्वात्रिंशदंगुलंप्राहुर्मंडलान्मंडलांतरम् अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानांशतद्वयम् चत्वारिंशत्समधिकंभूमेरंगुलमा
नतइति अयमर्थः अवस्थानमंडलात् षोडशांगुलान्मंडलांतरमन्यन्मंडलम् द्वितीयाद्येकमेकद्वात्रिंशदंगुलंसांतरालंतदेवमनवस्थानमंडलं

सतमादायसप्तैवमंडलानिशनैर्व्रजेत् षोडशांगुलकंज्ञेयंमंडलंतावदंतरम् १०८

षोडशांगुलं गंतव्यानिचसप्तमंडलानिसांतरालानिद्वात्रिंशदंगुलान्येवमष्टाभिर्मंडलैश्चत्वारिंशदधिकंशतद्वयंभूमेरंगुलमानतोंगुलमानमिति सार्व
विभक्तिकस्तसिः अस्मिंस्तुपक्षेवस्थानमंडलंषोडशांगुलंनिधाय द्वात्रिंशदंगुलप्रमाणानांसप्तानांसांतरालमंडलभूभागानामेकंभूभागंद्विधाविभ
ज्यांतरालभूभागान् षोडशांगुलप्रमाणान्विहायमंडलभूभागेषुषोडशांगुलप्रमाणेषुगंतृपदप्रमाणानिसप्तमंडलानिकार्याणि यथातेनैवोक्तम् मं
डलस्यप्रमाणंतुकुर्यात्तत्पदसंमितमिति यत्तुपितामहेनोक्तम् कारयेन्मंडलान्यष्टौपुरस्तान्नवमंतथा आग्नेयंमंडलंचाद्यंद्वितीयंवारुणंस्मृ
तम् तृतीयंवायुदैवत्यंचतुर्थंयमदैवतम् पंचमंत्विंद्रदैवत्यंषष्ठंकौबेरमुच्यते सप्तमंसोमदैवत्यंसावित्रंत्वष्टमंतथा आग्नेयंमंडलंचाद्यं-

द्वितीयंवारुणंस्मृतम् तृतीयंवायुदैवत्यंचतुर्थंयमदैवतम् पंचमंलिंद्रदैवत्यंषष्ठंकौबेरमुच्यते सप्तमंसोमदैवत्यंसावित्रंत्वष्टमंतथा नवमंसर्वदैवत्यं
मितिदिव्यविदोविदुः द्वात्रिंशदंगुलंप्राहुर्मंडलान्मंडलांतरम् अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानांशतद्वयम् षट्पंचाशत्समधिकंभूमेस्तुपरिकल्पना कर्तुः
पदसमंकार्यंमंडलंतुप्रमाणतः मंडलेमंडलेदेयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताइति तन्नवमंसर्वदैवत्यमपरिमितांगुलप्रमाणंमंडलंविहायाष्टाभिर्मंडलैर
ष्टाभिश्चांतरालैः प्रत्येकंषोडशांगुलप्रमाणैरंगुलानांषट्पंचाशदधिकंशतद्वयंसंपद्यते तत्रापिगंतव्यानिसप्तैवमंडलानि यतः प्रथमेतिष्ठति नवमे-
क्षिपतीतिनविरुध्यते अंगुलप्रमाणंच तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वावाव्रीहयस्त्रयः प्रमाणमंगुलस्योक्तंवितस्तिर्द्वादशांगुलः हस्तोवितस्तिद्वितयंदं-
डोहस्तचतुष्टयम् तत्सहस्रद्वयंक्रोशोयोजनंतच्चतुष्टयमितिबोद्धव्यम् १०८ सप्तमंडलानिगत्वाकिंकर्तव्यमित्यतआह अष्टमेमंडलेस्थित्वा

मुक्ताग्निंमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् अंतरापतितेपिंडेसंदेहेवापुनर्हरेत् १०९

नवमेमंडलेअग्नितप्तमयः पिंडंत्यक्ताकराभ्यांव्रीहीन्मर्दयित्वाअदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् दग्धहस्तश्चेदशुद्धइत्यर्थसिद्धम् यस्तुसंत्रासात्प्रस्ख
लन्हस्ताभ्यामन्यत्रदह्यते तथाप्यशुद्धोनभवति यथाहकात्यायनः प्रस्खलन्नभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्रदह्यते अदग्धंतंविदुर्देवास्तस्यभूयोपिदा
पयेदिति यदागच्छतोंतराष्टमंडलादर्वागेवपिंडः पततिदग्धादग्धत्वेवासंशयस्तदापुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम् तत्रचायमनुष्ठानक्रमः पूर्वेद्युर्भू-
शुद्धिंविधायपरेद्युर्मंडलानियथाशास्त्रंनिर्मायमंडलाधिदेवताश्चतत्रसंपूज्याग्निमुपसमाधायशांतिहोमंनिर्वर्त्याग्नावयः पिंडंनिधायधर्मावाहना
दिसर्वदेवतांपूजांहवनांतांनिर्वर्त्य उपोषितस्यस्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिमेमंडलेतिष्ठतोव्रीहिमर्दनादिकंकरसंस्कारंविधायप्रतिज्ञापत्रंसमंत्रकं

कर्तुः शिरसिबध्वाप्राड्विवाकस्तृतीयेनापेऽग्निमभिमंत्र्यतप्तमयः पिंडंसंदशनेगृहीत्वाकर्त्रभिमंत्रितंतस्यांजलौनिदध्यात् सोपिमंडलानिसप्तग
त्वानवमेमंडलेप्रक्षिप्यादग्धः शुद्धोभवतीति इत्यग्निविधिः १०९ संप्रत्युदकविधिमाह हेवरुणसत्येनमामभिरक्षत्वमित्यनेनमंत्रेणकमु
दकमभिशाप्याभिमंत्र्य नाभिदग्धोदकस्थस्यनाभिप्रणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरूगृहीत्वाशोध्योजलंप्रविशेत् जलेनिमज्जेत् एतच्चवरुणपूजा
यांसत्यांगंधमाल्यैःसुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः वरुणायप्रकुर्वीतपूजामादौसमाहितनारदस्मरणात् यथासाधारणेषुधर्मेषुधर्मावाहनादि
सकलदेवतापूजाहोमसमंत्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनांतेषुसत्सुच तथा तोयत्वंप्राणिनांप्राणसृष्टेराद्यंतुनिर्मितम् शुद्धेश्चकारणंप्रोक्तंद्र-
व्यानांदेहिनांतथा अतस्त्वंदर्शयात्मानशुभाशुभपरीक्षणमिति प्राड्विवाकेनोदकाभिमंत्रणेकृतेशोध्यः सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्युदकंप्रार्थय

सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्यभिशाप्यकम् नाभिदग्धोदकस्थस्यगृहीत्वोरूजलंविशेत् ११०

ते उदकस्थानानिचनारदेनोक्तानि नदीषुतन्तुवेगासुसागरेषुवनेषुच ह्रदेषुदेवखातेषुतटागेषुसरःसुचेति तथापितामहेनापि स्थिरतोयेनिम
ज्जेत्तुनग्राहिणिनचाल्पके तृणशैवालरहितेजलौकामत्स्यवर्जिते देवखातेषुयत्तोयंतस्मिन्कुर्याद्धिशोधनम् आहार्यंवर्जयेन्नित्यंशीघ्रगासुन
दीषुच आविशेत्सलिलेनित्यंतृणपंकविवर्जितेइति आहार्यंतडागादिभ्यआहृतंताम्रकटाहादिक्षिप्तंजलम् 'भाभिप्रमाणोदकस्थश्चयज्ञि
यवृक्षोद्भवांधर्मस्थूणामवष्टभ्यप्राङ्मुखवस्तिष्ठेत् उदकेप्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणांप्रगृह्यचेतिस्मरणात् ११० ततःकिंकर्तव्यमित्यत
आह निमज्जनसमकालंगतेस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषेअन्योजवीशरपातस्थानस्थितः पूर्वमुक्तमिषुमानीयजलेनिमग्नांगंयदिपश्यति

तदासशुद्धोभवति एतदुक्तंभवति त्रिषुशरीरेषुमुक्तेष्वेकोवेगवान् मध्यमेशरपातस्थानंगत्वातमादायतत्रैवतिष्ठति अन्यस्तुपुरुषोवेगवान् शर
मोक्षस्थानेतिष्ठति एवंस्थितयोस्तयोस्तृतीयस्यांकरतालिकायांशोध्योनिमज्जति तत्समकालमेवतोरणमूलस्थितोपिद्रुततरंमध्यमशरपातस्था
नंगच्छति शरग्राहीचतस्मिन्प्रासेद्रुततरंतोरणमूलंप्राप्यातर्जलगतंयदिनपश्यतितदाशुद्धोभवतीति एतदेवस्पष्टीकृतंपितामहेन गंतुश्चापिचक
र्तुश्चसमंगमनमज्जनम् गच्छतोरणमूलात्तुलक्ष्यस्थानंजवीनरः तस्मिन्गतेद्वितीयोपिवेगादादायसायकम् गच्छेत्तोरणमूलंतुयतःसपुरुषोगतः
आगतस्तुशरग्राहीनपश्यतियदाजले अंतर्जलगतंसम्यक्तदाशुद्धिंविनिर्दिशेदिति जविनोश्वपुरुषयोर्निर्धारणंकृतंनारदेन पंचाशतोधावकानांयौ
स्यातामधिकौजवे तौचनत्रनियोक्तव्यौशरानयनकारणादिति तोरणंचनिमज्जनसमीपस्थानेसमेशाध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितंकार्यम् गत्वातुतज्जल

समकालमिषुंमुक्तमानीयान्योजवीनरः गतेतस्मिन्निमग्नांगंपश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् १११

स्थानतटेतोरणमुच्छ्रितम् कुर्वीतकर्णमात्रंतुभूमिभागेसमेशुचाविति नारदस्मरणात् शरत्रयंवैणवंचधनुर्मंगलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमंसंपूज
येत् शरान्संपूजयेत्पूर्वंवैणवंचधनुस्तथा मंगलैर्धूपपुष्पैश्चततःकर्मसमाचरेदितिपितामहवचनात् धनुषःप्रमाणंलक्ष्यस्थानंचनारदेनोक्तम् क्रूरं
धनुःसप्तशतंमध्यमंषट्शतंस्मृतम् मंदंपंचशतंज्ञेयमेषज्ञेयोधनुर्विधिः मध्यमेनतुचापेनप्रक्षिपेच्चशरत्रयम् हस्तानांतुशतेसार्द्धेलक्ष्यंकृत्वाविच
क्षणः न्यूनाधिकेतुदोषःस्यात्क्षिपतःसायकांस्तथेति अंगुलानांसप्ताधिकंशतंसप्तशतंक्रूरंधनुः एवंषट्शतंपंचशतंच एवंचैकादशांगुलाधिकं
हस्तचतुष्टयंक्रूरस्यधनुषःप्रमाणम् मध्यमस्यदशांगुलाधिकं मंदस्यनवांगुलाधिकमित्युक्तंभवति शराश्चानायसाग्रावैणवाःकार्याः शरांश्चानाय

साग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये वेणुकांडमयांश्चैव क्षेप्तातु सुदृढं क्षिपेदिति स्मरणात् क्षेप्तातु क्षत्रियस्त द्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः यदाह
क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोपि वा अक्रूरस्तदयः शांतः सोपवासस्तथा क्षिपेदिति त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ग्राह्यः तेषांच प्रेषितानांच शरा
णां शास्त्रचोदनात् मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसेति वचनात् तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु-
विवर्जयेत् सर्पन्सर्पन्शरो यायाद्दूराद्दूरतरं यतइति वचनात् वातेन्द्रवायति विषमादिदेशेच शरमोक्षो न कार्यः इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते चातिवा
यति विषमे भूप्रदेशेच वृक्षस्थाणुसमाकुले तृणगुल्मलतावल्लीपंकपाषाणसंयुत इति पितामहवचनात् निमग्नांगं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयादिति वदता
उन्मज्जितांगस्याशुद्धिर्दर्शिता स्थानांतरगमने चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता अन्यस्थानविशुद्धिः स्यादेकांगस्यापि दर्शनादिति स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्य-
स्मिन्पूर्वं निवेशित इति एकांगस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तदपि निर्दि
शेदिति विशेषाभिधानात् अयमत्र प्रयोगक्रमः उक्तलक्षणजलाशयसन्निधौ उक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ स
शरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान् हवनांतमिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमं
त्रयते तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मंत्रेण अथ शोध्यः सत्येनेत्यादिना मंत्रेण जलमभिमंत्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीय
सः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले
स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जनमथ शरानयनमिति इत्युदकविधिः ॥१॥ इदानीं विषविधिमाह त्वं विषेत्यादिमंत्रेण-
विषमभिमंत्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शृंगप्रभवं भक्षयेत् तच्च भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति विषवेगो नाम धातोर्धात्वंतरप्राप्तिः धा

तोर्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेगइतिस्मृतइतिवचनात् धातवश्चत्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणीतिसप्त एवंचसप्तैवविषवेगाभवंति तेषांचलक्षणा-
निपृथगेवविषतंत्रेकथितानि वेगोरोमांचमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वः स्तत्परौ द्वावुरसिजनयतोवर्णभेदप्रवेपौ योवेगः पं
चमोसौनमनविवशतांकंठभंगंचहिक्कांषष्ठोनिश्वासमोहौवितरतिचमृतिंसप्तमोभक्षकस्येति अत्रचमहादेवस्यपूजाकर्तव्या यथाहनारदः द
द्याद्विषंसोपवासेदेवब्राह्मणसन्निधौ धूपोपहारमंत्रैश्चपूजयित्वामहेश्वरमिति प्राड्विवाकः कृतोपवासोमहादेवंपूजयित्वातस्यपुरतोविषंव्यव
स्थाप्यधर्मादिपूजांहवनांतांविधायप्रतिज्ञापत्रंशोध्यास्यशिरसिनिधायविषमभिमंत्रयते त्वंविषब्रह्मणासृष्टंपरीक्षार्थंदुरात्मनाम् पापानांदर्शया
त्मानंशुद्धानाममृतंभव मृत्युमूर्तेविषत्वंहिब्रह्मणापरिनिर्मितम् त्रायस्वैनंनरंपापात्सत्येनास्यामृतंभवेति एवमभिमंत्र्यदक्षिणाभिमुखायस्थि

त्वंविषब्रह्मणःपुत्रः सत्यधर्मेव्यवस्थितः त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येनभवमेमृतम् ११२

तायदद्यात् नारदवचनात् द्विजानांसन्निधावेवदक्षिणाभिमुखेस्थिते उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवाविषंदद्यात्समाहितइति विषंचवत्सनाभादि
ग्राह्यम् शृंगिणोवत्सनाभस्यहैमजस्यविषस्यवेतिपितामहवचनात् वर्ज्यानिचतथैवोक्तानि चारितानिचजीर्णानिकृत्रिमाणितथैवच भूमि
जानिचसर्वाणिविषाणिपरिवर्जयेदिति नारदेनापि भूष्टंचचारितंचैवधूपितंमिश्रितंतथा कालकूटमलांबुंचविषंयत्नेनवर्जयेदिति कालश्च
नारदेनोक्तः तोलयित्वेप्सितंकालेदेयंतद्धिहिमागमे नापराह्णेनमध्याह्नेनसंध्यायांतुधर्मविदिति कालांतरेतूक्तप्रमाणादल्पंदेयम् वर्षेचतु-
र्थवामात्राग्रीष्मेपंचयवाःस्मृता हेमंतेसासप्तयवाशरद्यल्पाततोपिहीतिस्मरणात् अल्पेतिषडयवेत्यर्थः हेमंतग्रहणेनशिशिरस्यापिग्रहणम्

हेमंतशिशिरयोः सामासेनेतिश्रुतेः वसंतस्यसर्वदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापिसप्तयवा विषंचघृतप्लुतंदेयम् नारदवचनात् विषस्यपलषट्भागाद्वा
गोविंशतिमस्तुयः तमष्टभागहीनंतुशोध्येद्द्याद्घृतप्लुतमिति पलंचात्रचतुःसुवर्णिकम् तस्यषष्ठोभागोदशमाषाः पंचदशयवाश्चभवंति त्रियवं
त्वेवचकृष्णलंपंचकृष्णलकोमाषः इत्येकोमाषः पंचदशयवोभवति एवंदशानांमाषाणांयवाः सार्द्धशतंभवंति पूर्वेचदशयवाइतिषष्ट्यधिकंशतं य
वाःपलस्यषष्ठोभागस्तस्माद्विंशतितमोभागोष्टौयवास्तस्याष्टमंभागंहीनः एकयवहीनः तंविंशतिमंभागंसप्तयवंघृतप्लुतंदद्यात् घृतंचविषा
त्रिंशद्गुणंग्राह्यम् पूर्वाह्णेशीतलेदेशेविषंदेयंतुदेहिनाम् घृतेनियोजितंश्लक्ष्णंपिष्टंत्रिंशद्गुणान्वितमितिकात्यायनवचनात् त्रिंशद्गुणेनघृते
नान्वितंविषम् शोध्यश्चकुहकादिभ्योरक्षणीयः त्रिरात्रंपंचरात्रंवापुरुषैःस्वैरधिष्ठितम् कुहकादिभयाद्राजाधारयेद्दिव्यकारिणम् औषधीर्मं

एवमुक्तांविषंशार्ङ्गंभक्षयेद्धिमशैलजम् यस्यवेगैर्विनाजीर्येच्छुद्धिंतस्यविनिर्दिशेत् ११२

त्रयोगांश्चमणीनर्थविषापहान् कर्तुःशरीरसंस्थांतुगूढोसन्नान्परीक्षयेदितिपितामहस्मरणात् यथाविषमपिरक्षणीयम् शार्ङ्गंहैमवतंशस्तं-
गंधवर्णरसान्वितम् अकृत्रिमसमंमूढममंत्रोपहतंचयदितिनारदस्मरणात् तथाविषेपीतेयावत्करतालिकाशतपंचकंतावत्प्रतीक्षणीयोनंतरं-
चिकित्सनीयः यथाहनारदः पंचतालिशतंकालंनिर्विकारोयदाभवेत् तदाभवतिसंशुद्धस्ततःकुर्याच्चिकित्सितमिति पितामहेनतुदिनांतोऽवधि
रुक्तोल्पमात्राविषयः भक्षितेतुयदास्वस्थोमूर्च्छाछर्दिविवर्जितः निर्विकारोदिनस्यांतेशुद्धंतमपिनिर्दिशेदिति अत्रचप्राड्विवाकः सोपवासोमहा
देवंसंपूज्यतत्पुरतोविषंस्थापयित्वाधर्मादीनिष्ट्वाशोध्यस्यशिरसिप्रतिज्ञापत्रंनिधायविषमभिमंत्र्यदक्षिणाभिमुखायस्थितायविषंप्रयच्छति

सच्चशोध्योविषमभिमंत्र्यभक्षयतीतिक्रमः इतिविषविधानम् ११२ ११३ अथकोशविधिमाह उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन्समभ्यर्च्यगंध
पुष्पादिभिःपूजयित्वासंस्नाप्यतत्स्नानोदकमाहरेत् आहत्यच तोयत्वंप्राणिनांप्राणइत्यादिना तत्तोयंप्राड्विवाकः संश्राव्यशोध्येनच तत्तोयंपात्रां
तरेकृत्वा सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्यनेनाभिमंत्र्यपाययेत्प्रसृतित्रयम् एतच्चसाधारणधर्मेषुधर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमंत्रकप्र
तिज्ञापत्रशिरोनिवेशनांतेषुसत्सुच अत्रचस्नाप्यदेवनियमः कार्यनियमोधिकारिनियमश्चपितामहादिभिरुक्तः भक्तोयोयस्यदेवस्यपाययेत्त
स्यतज्जलम् समभावेतुदेवानामादित्यस्यतुदापयेत् दुर्गायाःपाययेच्चौरान्येचशस्त्रोपजीविनः भास्करस्यतुयत्तोयंब्राह्मणंतन्नपाययेत् दुर्गा
यःस्नापयेच्छूलमादित्यस्यतुमंडलम् अन्येषामपिदेवानांस्नापयेदायुधानित्वितिदेवतानियमः विस्रंभेसर्वशंकासुसंधिकार्येतथैवच एषुको

देवानुग्रान्समभ्यर्च्यतत्स्नानोदकमाहरेत् संश्राव्यपाययेत्तस्माज्जलात्सप्रसृतित्रयम् ११४

शः प्रदातव्योनित्यंचित्तविशुद्धयेइतिकार्यनियमः पूर्वाण्हेसोपवासस्यस्नातस्यार्द्रपटस्यच सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानंविधीयते सशूकआ-
स्तिकः मद्यपस्त्रीव्यसनिनांकितवानांतथैवच कोशःप्राज्ञैर्नदातव्योयेचनास्तिकवृत्तयः महापराधेनिर्धर्मेकृतघ्नेक्लीबकुत्सिते नास्तिकव्रात्यदा
सेषुकोशपानंविवर्जयेदिति महापराधोमहापातकं निर्धर्मोवर्णाश्रमधर्मरहितः पाखंडीकुत्सितः प्रतिलोमजः दाशाःकैवर्ताः इत्यधिकारिनिय
मः तथा गोमयस्यमंडलंकृत्वातत्रशोध्यमादित्याभिमुखंस्थापयित्वापाययेदिति नारदवचनादवगंतव्यम् यथाह तमाहूयाभिशस्तंतुमंड-
लाभ्यंतरेस्थितम् आदित्याभिमुखंकृत्वापाययेत्प्रसृतित्रयमिति ११४ ७ ७ ७

ननुतुलादिषुविषांतेषुसमनंतरमेवशुद्ध्यशुद्धिभावनाकोशेतु कथमित्यत आह चतुर्दशादन्हः पूर्वं यस्यराजिकंराजनिमित्तंदैविकंदेवप्रभवंव्यसनं
दुःखंघोरंमहत् नोनैवप्रजायते अल्पस्यदेहिनामपरिहार्यत्वात्सशुद्धोवेदितव्यः ऊर्ध्वंपुनरवधेर्नदोषः यथाहनारदः ऊर्ध्वंयस्यद्विसप्ताहाहैकृतंतु
महद्भवेत् नाभियोज्यः सविदुषाकृतकालव्यतिक्रमादित्यर्थसिद्धमेवोक्तम् अर्वाक्चतुर्दशादन्ह इत्येतन्महाभियोगविषयम् महाभियोगेष्वेतानितिप्र
स्तुत्याभिधानात् अवध्यंतराणिपितामहेनोक्तानि अल्पविषयाणि कोशमल्पेपिदापयेदितिस्मरणात् तानिच त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्व्यहाद्दशांहाद्वि
सप्तकात् वैकृतंयस्यदृश्येतपापकृत्सउदाहृतइतिमहाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनंद्रव्यंत्रिधाविभज्यत्रिरात्राद्यपिपक्षत्रयंव्यवस्थापनीयं इतिको
शविधिः तुलादीनिकोशांतानि पंचमहादिव्यानि यथोद्देशंयोगीश्वरेणव्याख्यातानिस्मृत्यंतरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यानिदिव्यानिकथितानि

अर्वाक्चतुर्दशादन्होयस्यनोराजदैविकम् व्यसनंजायतेघोरंसशुद्धःस्यान्नसंशयः ११५

यथाहपितामहः तंदुलानांप्रवक्ष्यामिविधिंभक्षणनोदितम् चौरेतुतंदुलादेयानान्यस्येतिविनिश्चयः तंदुलान्कारयेच्छुक्लान् छलेर्नोन्यस्यक-
स्यचित् मृन्मयेभाजनेकृत्वा आदित्यस्याग्रतःशुचिः स्नानोदकेनसंमिश्रान्रात्रौतत्रैववासयेत् प्राङ्मुखोवापिसंस्नातंशिरोरोपितपत्रकम् तं
डुलान्भक्षयित्वातु पत्रेनिष्ठीवयेत्ततः पिप्पलस्यतुनान्यस्यअभावेभूर्जएवतु लोहितंयस्यदृश्येत हनुस्तालुचशीर्यति गात्रंचकंपयेद्यस्यतम
शुद्धिंविनिर्दिशेदिति शिरोरोपितपत्रकतंडुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राड्विवाकः भक्षयेदितिण्यतात्सिचिरूपंसर्वदिव्यसाधारणंचधर्मावा
हनादिपूर्ववदिहापिकर्तव्यम् इतितंडुलविधिः तप्तमाषविधिः पितामहेनोक्तः तथाहि सौवर्णंराजतंचापिताम्रंवाषोडशांगुलम् चतुरंगुल

खातं तु मृन्मयं वाथ मंडलम् वर्तुलमित्यर्थः पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्यास्तु पलैस्तु तत् सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः अंगुष्ठांगुलियो
गेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकरांगुलिः उद्धरेदिति वचनात्पात्राद्दुत्क्षेपणमा
त्रं न बहिः प्रक्षेपणमादरणीयम् अपरकल्पः सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेपि वा गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः सौवर्णीं राजतीं ता
म्रीमायसीं वा सुशोभिताम् सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्ताम्रमुद्रिकाम् भ्रमद्वीचितरंगाढ्ये सनखस्पर्शगोचरे परीक्षेतार्द्रार्कपर्णे चुरुकारं सुघोष
कम् ततश्चानेन मंत्रेण सकृत्तदभिमंत्रयेत् परं पवित्रममृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचो भव उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवा
ससमागतम् ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोसावन्यथाशुचिरिति
अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यम् धृतानुमंत्रणं प्राड्विवाकस्य त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शोध्यस्याग्न्यभिमंत्रणमंत्रः प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति व
चनात् xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् इति तप्तमाषविधिः धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः तथा च
अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् हंतृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् हंतृणामिति साहसाभियोगेषु याचमानानामिति अ
र्थाभियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति पक्षांत
रमाह लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ अभ्युक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः समर्चयेत् सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोसितपुष्पधृक् एवं वि-
धायोपलिख्य पिंडयोस्तौ निधापयेत् गोमयेन मृदा वापि पिंडौ कार्यौ समंततः मृद्भांडकेनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्रा
ह्मणसन्निधौ आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वायातु मे करइति

अभिशस्तोभिमंत्रयते अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतावलंबितः धर्मेगृहीते शुद्धः स्याद्धर्मेतु सहीयते एवंसमासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्
इति इतिधर्माधर्मदिव्यविधिः अन्येचशपथाद्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषयाजातिविशेषविषयाश्चमन्वादिभिरुक्ताः यथा निष्केतुसत्यवचनं द्विनिष्के-
पादलंभनम् त्रिकादर्वाक्तुपुण्यंस्यात्कोशपानमतःपरम् सत्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः गोबीजकांचनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरित्यादयः
अत्रचशुद्धिविभावनामनुनोक्ता नचार्तिर्मूर्च्छतिक्षिप्रंसज्ञेयःशपथेशुचिरिति आर्तिरपियस्यनोराजदैविकंव्यसनंजायतेघोरमित्युक्तेः काला
लनियमश्चत्रिरात्रप्रभृतिः कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनयाद्रष्टव्यः एवंदिव्यैर्जयपराजयावधारणेदंडविशेषोपिदर्शितः कात्यायनेन शतार्धंदा
पयेच्छुद्धमशुद्धोदंडभाग्भवेदिति तंदंडमाह विषेतोयेहुताशेचतुलाकोशेचतंडुले सप्तमाषकदिव्येचक्रमाद्दंडंप्रकल्पयेत् सहस्रंषट्शतंचैवत-
थापंचशतानिच चतुस्त्रिद्व्येकमेवंचहीनंहीनेषुकल्पयेदिति निन्हवेभावितोदद्यादित्युक्तदंडेनायंदिव्यनिबंधनोदंडः समुच्चीयते इतिदिव्यप्र
करणम् ११५ तत्रदायशब्देनयद्धनंस्वामिसंबंधादेवनिमित्तादन्यस्यस्वंभवतितदुच्यते सचद्विविधः अप्रतिबंधः सप्रतिबंधश्च तत्रपुत्रा
णांपौत्राणांचपुत्रत्वेनपौत्रत्वेनचपितृधनंपितामहधनंचस्वंभवतीत्यप्रतिबंधोदायः पितृव्यभ्रात्रादीनांतुपुत्राभावेस्वाम्यभावेचस्वंभवतीति-
पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्चप्रतिबंधस्तदभावे पितृव्यत्वेनचभ्रातृत्वेनचस्वंभवतीतिसप्रतिबंधोदायः एवंतत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः विभागोनाम
द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानांतदेकदेशेषुद्रव्यस्यव्यवस्थापनं एतदेवाभिप्रेत्योक्तंनारदेन विभागोर्थस्यपैत्र्यस्यतनयैर्यत्रकल्प्यते दाय-
भागइतिप्रोक्तंदायभागपदंबुधैरिति पैत्र्यस्येतिस्वत्वनिमित्तसंबंधोपलक्षणम् तनयैरित्यपिप्रत्यासन्नोपलक्षणं इदमहनिरूपणीयम् कस्मि
न्कालेकस्यकथंकैश्चविभागः कर्तव्यइति तत्रकस्मिन्कालेकथंकैश्चेतितत्रतत्रश्लोकव्याख्यानएववक्ष्यते कस्यविभागइतिएतदिहचिंत्यते किं

विभागात्स्वमुतस्वस्य सतो विभाग इति तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणांतरसमधिगम्यमिति तत्र शास्त्रै-
कसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वै-
श्यशूद्रयोरिति प्रमाणांतरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात् तथा योदत्तादायिनो हस्तात्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनाद्वापि यथा स्तेनस्तथै-
व स इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतां दंडविधानमुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वे अपिच लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमने-
नापहृतमिति न ब्रूयात् अपहर्तुरेव स्वत्वात् अन्यथा स्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वम् एवं तर्हि सुवर्णरजतादि स्वरूपवदस्य वास्य स्यवा स्वमि-
ति संशयो न स्यात् तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति अत्रोच्यते लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् आहवनीयादीनां

प्रमाणंमानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ११६

हि शास्त्रगम्यानां लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव नैतत् नहि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाध-
नत्वं किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्याग्न्यादिरूपेण इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रियादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वमेव नहि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्य-
र्थक्रियां साधयति अपिच प्रत्यंतवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात् किंच नियतोपायकं स्वत्वं लो-
कसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यंते तथाहि लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वादिति पूर्वपक्षा-
भावमाशंक्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लौकिकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भ-

वतीति यागएवन संवर्त्तेत प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमितिवदता तथा सिद्धांतोपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमं
गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् अतोनियमातिक्रमः पुरुषस्य नक्रतोरिति अस्यचार्थ एवं विवृतः यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा
नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण नक्रतुसिद्धिरिति नपुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे राद्धांते तु अ
र्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोषइति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्व
त्वमंगीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मंतव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारवि
संवादात् एवं प्रतिग्रहाद्युपायैकस्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शु
श्रूषादय इत्यदृष्टार्थनियमाः रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः तत्राप्रतिबंधोदायो रि-
क्थं क्रयः प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबंधोदायः प्रतिग्रहोनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः अधिगमोनिध्यादेः प्राप्तिः एतेषुनिमित्तेषु
सत्सु स्वामी भवति कृतेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं तदधिकर्मसाधारणं क्षत्रियस्य विजितमि
ति अधिकमित्यनुवर्तते क्षत्रियस्य विजयदंडादिलब्धमसाधारणम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते वैश्यस्य कृषिगो
रक्ष्यादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणं एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसि
द्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वान्निर्वेशो भृतिभोग
योरिति त्रिकांडीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् यद्यपि पत्नीदुहितरश्चेत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबंधितया बहुषु दायविभागितया

प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यं यदापि मम स्वमनेनापहृतमिति नब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्य
सत् स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः विचारप्रयोजनंतु यद्गर्हितेनार्जयंति कर्मणा ब्राह्मणाधनम् तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यंति जपेन त
पसैव चेति शास्त्रैकसमधिगम्यैः स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव यदातु लौकिकं
स्वत्वं तदासत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यंतीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्राणां तु दायत्वेन स्व-
त्वमितिनतेषां दोषसंबंधः सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्राह एवचेति मनुस्मरणात् इदानीमिदंसं-
दिह्यते किंच विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति तत्र विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् जातपुत्रस्याधानविधानात् यदिजन्मनैव स्वत्वंस्या
त्तदोत्पन्नस्यापि पुत्रस्य तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादोलब्धस्य विभागप्र
तिषेधोनोपपद्यते सर्वानुमत्यादत्तत्वाद्विभागप्राप्त्याभावात् यथाह शौर्यभार्याधनेचोभे यच्चविद्याधनंभवेत् त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो
यश्चपैतृकइति तथा भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृतइति प्रीतिदानवचनंनोपपद्यते तज्जन्म
नैव स्वत्वेनच स्थावरादृते यद्दत्तमिति संबंधी पुत्रकोऽव्यवहितयोजना प्रसंगात् यदापि मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिताप्रभुः स्थावरस्य तु सर्वस्य-
नपितानपितामहः तथा पितृप्रसादाद्भुज्यंते वस्त्राण्याभरणानिच स्थावरं तु नभुज्येत प्रसादे सति पैतृके इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधव
चनम् तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् अतीतेपितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव स्थावरं तु साधारणमित्यस्मा
देववचनादवगम्यते तस्मान्नजन्मनास्वत्वं किंतुस्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम् अतएव पितुरूर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वाद-

न्येनगृह्यमाणंननिवार्यइतिचोद्यस्यावकाशः तथैकपुत्रस्यापिपितृप्रयाणादेवपुत्रस्यस्वमितिनविभागमपेक्षतेइति अत्रोच्यते लोकप्रसिद्धमे
वस्वत्वमित्युक्तम् लोकेचपुत्रादीनांजन्मनैवस्वत्वंप्रसिद्धतरम् नापन्हवमर्हति विभागशब्दश्चबहुस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धोनान्यदीयविष
योनप्रहीणविषयः तं तथापत्न्यैवार्थस्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याइतिगौतमवचनात् मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनंचजन्मनास्वत्वपक्षएवो
पपद्यते नचपितामहोपात्तस्थावरविषयमितियुक्तम् नपितानपितामहइतिवचनात् पितामहस्यहिस्वार्जितमपिपुत्रेपौत्रेचसत्यदेयमि
तिवचनंजन्मनास्वत्वंगमयति यथापरमतेमणिमुक्तावस्त्राभरणादीनांपैतामहानामपिपितुरेवस्वत्वंवचनात् एवमस्मन्मतेपिपित्रार्जिता
नामप्येतेषांपितुर्दानाधिकारोवचनादित्यविशेषतः यत्तुभर्त्राप्रीतेनेत्यादिविष्णुवचनंस्थावरस्यप्रीतिदानज्ञापनंतत्स्वोपार्जितस्यापिपुत्राद्य-
भ्यनुज्ञयैवेतिव्याख्येयम् पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैवप्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् यदप्यर्थसाध्येषुवैदिकेषुकर्मस्व
नधिकारइतितत्रतद्विधानबलादेवाधिकारोगम्यते तस्मात्पैतृकपैतामहेचद्रव्येजन्मनैवस्वत्वम् तथापिपितुरावश्यकेषुधर्मकृत्येषुवाच
निकेषुप्रसाददानकुटुंबाभरणापद्विमोक्षादिषुचस्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगेस्वातंत्र्यमितिस्थितम् स्थावरेषुस्वार्जितेपित्रादिप्राप्तेच
पुत्रादिपारतंत्र्यमेव स्थावरंद्विपदंचैवयद्यपिस्वयमर्जितम् असंभूयसुतान्सर्वान्नदानंनचविक्रयः येजातायेप्यजाताश्चयेचगर्भेव्यवस्थि
ताः वृत्तिंचतेभिकांक्षंतिनदानंनचाविक्रयइत्यादिस्मरणात् अस्यापवादः एकोपिस्थावरेकुर्याद्दानाधमनविक्रयम् आपत्कालेकुटुंबार्थो
धर्मार्थेचविशेषतइति अस्यार्थः अप्राप्तव्यवहारेषुपुत्रेषुपौत्रेषुवा अनुज्ञादानादावसमर्थेषुभ्रातृषुवा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपिसकलकु
टुंबव्यापिन्यामापदितत्पोषणेवावश्यंकर्तव्येषुपितृश्राद्धादिषुस्थावरस्यदानाधमनविक्रयमेकोपिसमर्थः कुर्यादिति यत्तुवचनम् विभक्ताअ

विभक्तावासपिंडाः स्थावरे समाः एकोह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रय इति तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यगत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या विभक्तेषूत्तरकाले विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेना
तो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यतीत्येवेति व्याख्येयम् यदपि स्वग्रामज्ञातिसामंतदायादानुमतेन च हिरण्योदकदानेन
षड्भिर्गच्छति मेदिनीति तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषत इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते
न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः सामंतानुमतिस्तु सीताप्रतिपत्तिनिरासाय ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिरण्यो
दकदानेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति उभौ
तौ पुण्यकर्तारौ नियतौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसावचनाच्च क्रयेपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्य
र्थः पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेपि विशेषं भूयः पितामहोपात्तेत्यत्र वक्ष्यामः ११६ इदानीं यत्र च काले येन च यथा विभा
गः कर्तव्यस्तत्दर्शयन्नाह यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात्पुत्रपुत्रौ पुत्रान् इच्छया निरंकुशत्वा
दनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते श्रेष्ठादि
विभागश्च मनुनोक्तः ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ततोर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः
सर्वे वा स्युः समांशिन इति सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः पितृक्रमायाते तु समस्वा
म्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः अपरोपि जीवत्यपि पित

रिद्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणेमातरिचनिवृत्तरजस्कायांपितुरनिच्छायामपिपुत्रेच्छयैवविभागोभवति यथानारदेन अतऊर्ध्वंपितुःपुत्रा-
विभजेयुर्धनंसममिति पित्रोरूर्ध्वविभागप्रतिपाद्य मातुर्निवृत्तेरजसिप्रत्तासुभगिनीषुच्च निवृत्तेचापिरमणेपितर्युपरतस्पृह इतिदर्शितम् अ
त्रपुत्राधनंसमंविभजेयुरित्यनुषज्यते गौतमेनापि ऊर्ध्वंपितुःपुत्राऋक्थंभजेरन्निवृत्तेचापिरजसीतिद्वितीयः कालोदर्शितः जीव
तिचेच्छतीतितृतीयः तथासरजस्कायामपिमातर्यनिच्छत्यपिपितर्यधर्मवतिनिदीर्घरोगग्रस्तेचपुत्राणामिच्छयाभवतीतिविभागः यथा
हशंखः अकामेपितरिरिक्थविभागोवृद्धेविपरीतचेतसिरोगिणिचेति पितुरिच्छयाविभागोद्विधादर्शितः समोविषमश्च ११७ तत्रसम

विभागंचेत्पिताकुर्यादिच्छयाविभजेत्सुतान् ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनः ११७
यदिकुर्यात्समानंशान्पत्न्यःकार्याःसमांशिकाः नदत्तंस्त्रीधनंयासांभर्त्रावाश्वशुरेणवा ११८

विभागेविशेषमाह यदास्वेच्छयापितासर्वानेवसुतान्समविभागिनःकरोतितदापत्न्यश्चपुत्रसमांशभाजःकर्तव्याः यासांपत्नीनांभर्त्राश्वशुरे
णवास्त्रीधनंनदत्तं दत्तेतुस्त्रीधनेअर्द्धांशंवक्ष्यति दत्तेत्वर्द्धंप्रकल्पयेदिति यदातुश्रेष्ठभागादिनाज्येष्ठादीन्विभजतितदापत्न्यःश्रेष्ठादिभागान्न
लभंते किंतूद्धृतोद्धारात्समुदायात्समानेवांशान्लभंते स्वोद्धारंच यथाहापस्तंबः परीभांडंचगृहेअलंकारोभार्यायाइति ११८ ज्येष्ठं
वाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनइतिपक्षद्वयेप्यपवादमाह स्वयमेवद्रव्यार्जनसमर्थस्यपितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतोयत्किंचिद्सा
रमपिदत्वापृथक्क्रियाविभागःकार्यः पित्रातत्पुत्रादीनादायजिघृक्षामाभूदिति ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनेतिन्यूनाधिकविभागोदर्शितः तत्रशा

स्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभा
गो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः अन्यथा तु पितृकृतोपि निवर्तत इत्यभिप्रायः य
थाह नारदः व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति ११९ इदानीं विभागस्य कालांत
रं कर्त्रंतरं प्रकारनियममाह पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रयाणादिति कालो दर्शितः सुता इति कर्तारो दर्शिताः सममिति प्रकारनियमः सममेवेति
रिक्थमृणं च विभजेरन् न नूर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथेत्युक्तो

शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्वा पृथक्क्रियाम् न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ११९
विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वयः १२०

क्रमः ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ततोर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति सर्वस्माद्धनसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्ये
भ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् तदर्द्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् तदर्द्धमशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय
दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः तथा उद्धारेनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रो
ध्यर्द्धं ततोनुजः अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थित इति ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनंतरजातस्य सार्द्ध एको भागः ततोनुजानामेकैकोपि भाग इत्यु
द्धारव्यतिरेकेणापि विषमो भागो दर्शितः पित्रोरूर्ध्वं विभजतां जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति अतः सर्वे

स्मिन्नपिकालेविषमोविभागोस्तीतिकथंसममेवविभजेरन्निति नियम्यते अत्रोच्यते सत्यम् अयंविषमोभागः शास्त्रदृष्टस्तथापिलोकविद्विष्ट
त्वान्नानुष्ठेयः अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नत्विति निषेधात् यथा महोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेनापिलोकविद्विष्ट
त्वादननुष्ठानम् यथावामैत्रावरुणींगांवशामनुबंध्यामालभतइति गवालंभनंविधानेपिलोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् उक्तंच यथानियोगधर्मोनो
नानुबंध्यावधोपिवा तथोद्धारविभागोपिनैवसंप्रतिवर्ततइति आपस्तंबोपि जीवन्पुत्रेभ्योदायंविभजेत्सममिति समतामुक्त्वाज्येष्ठोदायादइति
एकइति कृत्स्नधनग्रहणंज्येष्ठस्यैकीयमते नोपन्यस्यदेशविशेषे सुवर्णंकृष्णागावः कृष्णंभौमंज्येष्ठस्यरथः पितुः परीभांडंचगृहेलंकारोभार्याया
ज्ञातिधनंचेत्येक इत्येकीयमतेनेवोद्धारविभागंदर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् तंचशास्त्रविप्रतिषेधंस्वयमेवदर्शयतिस्म
मनुः पुत्रेभ्योदायंव्यभजेदित्यविशेषेणश्रूयतेइति तस्माद्विषमोभागः शास्त्रदृष्टोपिलोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्चनानुष्ठेयइति सममेवविभ-
जेरन्निति नियम्यते मातापित्रोधनंसुताविभजेरन्नित्युक्तं तत्र मातृधनेपवादमाह मातुर्धनंदुहितरोविभजेरन् ऋणाच्छेषमातृकृतंऋणं
पुत्रैरेवापाकरणीयंनदुहितृभिः ऋणावशिष्टंतुधनंदुहितरोगृह्णीयुरित्युक्तंचेत् पुमान्पुंसोधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइति स्त्र्यवय
वानांदुहितृषुबाहुल्यात् स्त्रीधनंदुहितृगामि पितृधनंपुत्रगामि पित्र्यवयवानांपुत्रेषुबाहुल्यादिति तत्रचगौतमेनविशेषोदर्शितः स्त्रीधनं
दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांचेति अस्यार्थः प्रत्ताप्रत्तासमवायेप्रत्तानामेवस्त्रीधनं प्रत्तासुचाप्रतिष्ठितासमवायेप्रतिष्ठितानांचेति अ
प्रतिष्ठितानिर्धनाः दुहित्रभावेमातृधनमृणावशिष्टंकोगृह्णीयादित्यतआह ताभ्योदुहितृभ्योविनादुहितृणामभावेअन्वयः पुत्रादिर्गृ
ह्णीयात् एतच्चविभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यनेनैवसिद्धंस्पष्टार्थमुक्तम् १२० ७ ७

अविभाज्यमाह मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं औद्वाहिकं विवाहलब्धं दायादानां भ्रातॄणां तन्न भवेत्
क्रमात् पितृक्रमादायातं यत्किंचिद्द्रव्यं अन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तद्दायादेभ्यो भ्रा
त्रादिभ्यो न दद्यात् उद्धर्तैव गृह्णीयात् तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव यथाह शंखः पूर्वं नष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्
क्रमात् यथाभागं लभेरन्नन्ये दत्वांशं तु तुरीयकमिति क्रमादभ्यागतामिति शेषः तथा विद्यया वाचाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा य
ल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् अर्जक एव गृह्णीयात् अत्र च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किंचित्स्वयमर्जितमिति सर्वत्र शेषः अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् १२१
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च १२२

यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसं
बध्यते तथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रं आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धं यथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं तथा पितृद्रव्य
व्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं तत् सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्र-
तिग्रहलब्धमिति विभजनीयम् अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिना लब्धव्यम् अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादि-
लब्धं तस्याविभाज्यत्वाद्यन्मैत्रादिवचनमित्यर्थवदित्युच्यते तथा सति समाचारविरोधः विद्यालब्धे नारदवचनविरो

धश्च कुटुंबबिभृयाद्भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छति भागंविद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोपिसन्निति तथाविद्याधनस्याविभाज्यलक्षणमुक्तंका
त्यायनेन परभक्तोपयोगेनविद्याप्राप्तान्यतस्तुया तयालब्धंधनंयत्तुविद्याप्राप्तंतदुच्यतइति तथापितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्यभिन्नवाक्यत्वेप्र
तिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्यते एतदेवस्पष्टीकृतंमनुना अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जयेत् दायादेभ्योनतद्दद्याद्वि
द्ययालब्धमेवचेति श्रमेणसेवायुद्धादिना ननुपितृद्रव्याविरोधेनयन्मैत्राल्लब्धंद्रव्यंतदविभाज्यमितिनवक्तव्यं विभागप्राप्त्यभावात् यद्येनल
ब्धंतत्तस्यैवनान्यस्येतिप्रसिद्धतरम् प्राप्तिपूर्वकश्चप्रतिषेधः अत्रकश्चिदित्थंप्राप्तिमाह यत्किंचित्पितरिप्रेतेधनंज्येष्ठोधिगच्छति भागोय
वीयसांतत्रयदिविद्यानुपालिनइति ज्येष्ठोवाकनिष्ठोवामध्यमोवापितरिप्रेतेअप्रेतेवायवीयसांवर्षीयसांचेतिव्याख्यानेनपितरिसत्यसति
चमैत्रादीनांविभाज्यत्वंप्राप्तंत्वप्रतिषिध्यतेइति तदसत् नत्वत्रप्राप्तस्यप्रतिषेधः किंतुनिषिद्धस्यानुवादोयम् लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव
प्रायेणास्मिन्प्रकरणेवचनानि अथवा समवेतैस्तुयत्प्राप्तंसर्वैस्तत्रसमांशिनइतिप्राप्तस्यापवादइतिसंतुष्यतिभवान् अतश्चयत्किंचित्पित
रिप्रेतेइत्यस्मिन्वचनेज्येष्ठादिपदादिविवक्षयाप्राप्तिरितिव्यामोहमात्रं अतोमैत्रादिवचनैः पितुःप्रागूर्ध्वंवाविभज्यत्वेनोक्तस्ययत्किंचित्पित
रिप्रेतेइत्यपवादइतिव्याख्येयम् तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तंमनुना वस्त्रंपात्रमलंकारंकृतान्नमुदकंस्त्रियः योगक्षेमप्रचारंचनविभाज्यं
प्रचक्षतेइति धृतानामेववस्त्राणामविभाज्यत्वम् यद्येनधृतंतत्तस्यैव पितृधृतानितुपितुरूर्ध्वंविभजतांश्राद्धभोक्त्रेदातव्यानि यथाहबृह
स्पतिः वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकम् गंधमाल्यैःसमभ्यर्च्यश्राद्धभोक्त्रेसमर्पयेदिति अभिनवानितुवस्त्राणिविभज्यान्ये
व पत्रंवाहनमश्वशिबिकादि तदपियद्येनारूढंतत्तस्यैव पित्र्यंतुवस्त्रवदेव अश्वादीनांबहुत्वेतुतद्विक्रयोपजीविनांविभाज्यत्वमेव वैषम्ये

णाविभाज्यत्वेज्येष्ठस्य अजाविकंसैकशफंनजातुविषमंभजेत् अजाविकंसैकशफंज्येष्ठस्यैवविधीयतइतिमनुस्मरणात् अलंकारोपियोये
नधृतः सतस्यैवाधृतः साधारणोविभाज्यएव पत्यौजीवति यः स्त्रीभिरलंकारोधृतोभवेत् नतंभजेरन्दायादाभजमानाः पतंतितइति अलंका
रोधृतोभवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानांविभाज्यत्वंगम्यते कृतान्नंतंदुलमोदकादि तदप्यविभाज्यम् यथासंभवंभोक्तव्यम् उदकंउदका
धारः कूपादिः तच्चविषमंमूल्यद्वारेणनविभाज्यंपर्यायेणोपभोक्तव्यं स्त्रियश्चदास्योविषमानमूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेणकर्मकारयित
व्याः अवरुद्धास्तुपित्रास्वैरिण्याद्याः समाअपिपुत्रैर्नविभाज्याः स्त्रीषुचसंयुक्तास्वविभागइतिगौतमस्मरणात् योगश्चक्षेमश्चयोगक्षेमं
योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टंकर्मलक्ष्यते क्षेमशब्देनलब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि
पूर्तंकर्मलक्ष्यते तदुभयपैतृकमपिपितृद्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यं यथाहलौगाक्षिः क्षेमंपूर्तंयोगमिष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनः अविभाज्ये
चतेप्रोक्तेशयनासनमेवचेति योगक्षेमशब्देनयोगक्षेमकारिणोराजमंत्रिपुरोहितादयउच्यंतेइतिकेचित् छत्रचामरशास्त्रोपानत्प्रभृतयइत्य
न्ये प्रचारोगृहारामादिषुप्रवेशनिर्गममार्गः सोप्यविभाज्यः यत्तूशनसाक्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम् अविभाज्यंसगोत्राणामासहस्रकुलाद
पि याज्यंक्षेत्रंचपत्रंचकृतान्नमुदकंस्त्रियइति तद्ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम् नप्रतिग्रहभूर्देयाक्षत्रियादिसुतायवै यद्यप्येषांपिता
दद्यान्मृतेविप्रासुतोहरेदितिस्मरणात् याज्यंयाजनकर्मलब्धंपितृप्रसादलब्धंपितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वंवक्ष्यते नियमातिक्रमस्याविभा
ज्यत्वमनंतरमेवनिरासितम् १२१ १२२ पितृद्रव्यविरोधेनयदर्जिततद्विभजनीयमितिस्थितम् तत्रार्जकस्यभाग-
द्वयवचनात् येनचैषांस्वयमुपार्जितंस्यात्सद्व्यंशमेवलभेतेत्यस्यापवादमाह अविभक्तानांभ्रातृणांसाधारणस्यार्थस्यकृषि-

वाणिज्यादिना समुत्थाने सम्यग्वर्द्धने केनचित्कृते समएव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् पित्र्ये द्रव्ये तु पुत्राणां विभागो दर्शितः इदा
नीं पैतामहे पौत्राणां विभागविशेषमाह यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामहद्रव्य-
विभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया एतदुक्तं भवति यदा विभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टंगतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोपरस्य चत्वार इति
पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभते अन्ये त्रयोप्येकमंशं पित्र्यं चत्वारोप्येकमंशं पित्र्यं लभंत इति तथा केषुचित्पुत्रेषु म्रियमाणेषु केषु
चित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वयमेव न्यायो ध्रियमाणः स्वांशानेव लभंते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशाल्लभंत इति वाचनिकी व्यवस्था १२३

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना १२३
भूर्या पितामहोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव च तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि १२४

अधुनाविभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति म्रियमाणे पितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात् भवतु वा-
स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशंकितआह भूः शालिक्षेत्रादिका निबंधएकस्य पर्णभारकस्येयंति पर्णानि तथा एकस्य क्रमुकफलभार
कस्येयंति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लो
कप्रसिद्धमितिकृत्वा विभागोस्ति हि यस्मात्तत्सदृशसमानं तस्मान्न पितुरूर्ध्वयो विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् अतः स्वपितृतो भाग
कल्पनेत्यप्येतत्स्वाम्ये समेपि वाचनिकम् विभागं चेत्पिता कुर्यादित्येतत्स्वार्जितविषयं तथा द्वाविंशो प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते

त्येतदपिस्वार्जितविषयम् जीवतोरस्वतंत्रः स्याज्जरयापिसमन्वितइत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् तथा अनीशा
स्तेपिजीवतोरित्येतदपि तथाच सरजस्कायां मातरिसस्पृहेचपितरिविभागमनिच्छंत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागोभवति तथा
विभक्तेनपित्रापैतामहे द्रव्येदीयमाने विक्रीयमाणेवापौत्रस्यनिषेधेप्यधिकारः पित्रर्जितेतु ननिषेधाधिकारः तत्परतंत्रत्वात् अनुमति
स्तुकर्तव्या तथाहि पैतृके पैतामहेच स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैवतथापि पैतृके परतंत्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्राविनियुज्यमाने
स्वार्जितेद्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या पैतामहेतु द्वयोः साम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोप्यस्तीतिविशेषः मनुरपि पैतृकंतुपिताद्र-
व्यमनवाप्तंयदाप्नुयात् नतत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितमिति यत्पितामहार्जितंकेनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदिपितोद्धरतित

विभक्तेषुसुतोजातोसवर्णायांविभागभाक् दृश्याद्वातद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् १२५

त्स्वार्जितमिवपुत्रैः सार्द्धमकामः स्वयंनविभजेदितिवदन् पितामहार्जितमकामोपिपुत्रेच्छयापुत्रैः सहविभजेदितिदर्शयति १२४ वि
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य कथंभागकल्पनेत्यत आह विभक्तेषुपुत्रेषु पश्चात्सुवर्णायां भार्यायामुत्पन्नोविभागभाक् विभज्यतेइतिविभागः पि
त्रोर्विभागस्तं भजतीतिविभागभाक् पित्रोरूर्ध्वंतयोरंशंलभतइत्यर्थः मातृभागंचासत्यांदुहितरि मातुर्दुहितरः शेषमित्युक्तत्वात् असव
र्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेवपित्र्याल्लभते मातृकंतुसर्वमेव एतदेवमनुनोक्तम् ऊर्ध्वंविभागाज्जातस्तुपित्र्यमेवहरेद्धनमिति पित्रोरिदंपित्र्य
मितिव्याख्येयम् अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागेविभक्तजः इतिस्मरणात् मातापित्रोर्विभागेविभागात्पूर्वमुत्पन्नोनस्वामी विभक्तजश्च-

भ्रातुर्भोगेनास्तीत्यर्थः तथा विभागोत्तरकाले पित्रा यत्किंचिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव पुत्रैः सहविभक्तेन पित्रा यु त्वयमर्जितम् विभक्त
जस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजा इति स्मरणात् येच्च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टास्तैः सार्द्धं पितुरूर्ध्वं विभक्तजो विभजेत यथाह मनुः संसृष्टा
स्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सहेति पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं भागकल्पनेत्यत आह तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसम
ये ऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तु द्विभागः कुत इत्यत आह दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात् कीदृशात् आयव्य
यविशोधितात् आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते व्ययः पितृकृतर्णापाकरणम् ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्मात् उद्धृ
त्य तद्भागो दातव्यः स्यात् एतदुक्तं भवति प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः कि

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् १२६

चित्किंचिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति एतच्च विभागसमये भ्रातृभार्यायामप्रजस्यास्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्न-
स्यापि वेदितव्यम् स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं वीक्ष्य विभागः कर्तव्यः यथाह वसिष्ठः अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्र
लाभादिति गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् १२५ विभक्तजनः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभ
क्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह
मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलंकारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि सस्यद

दत्तं तत्तस्यैव तथासति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् जीवद्विभागे स्वपुत्रस
माशित्वं पत्नीनामुक्तम् यदि कुर्यात्समानंशानित्यादिना पितुरूर्ध्वं विभागोपि मातुः स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह पितुरूर्ध्वं पितुः प्रयाणा
दूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसमं अंशं हरेत् यदि स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते त्वर्द्धांशहारिणीति वक्ष्यते १२६ पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रात
रः संति तत्संस्कारे कोधिक्रियत इत्यत आह पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः असंस्कृतासु भ
गिनीषु विशेषमाह अस्यार्थः भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्वा अनेन दुहितरोपि पितुरू-
र्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते तच्च निजादंशादिति प्रत्येक परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इति अयमर्थो न भवति किंतु यज्जातीया-

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम् १२७

कन्या तज्जातीयपुत्रभागचतुर्थांशभागिनी कर्तव्या एतदुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतु
र्थांशस्तस्या भवतीति तद्यथा यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तथैकं भागं चतुर्धा
विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् अथ तु द्वौ पुत्रौ एका कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं-
कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां क
न्याभ्यां दत्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णात्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियकन्यैका तत्र

पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति यत्र तु द्वौ ब्रा
ह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनं एकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रिया
कन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम् न च
निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं दत्वेति व्याख्यानं युक्तम् मनुवचनविरोधाच्च येभ्योंशोभ्य
स्तु कन्यायाः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः इति अस्यार्थः ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृति-
भ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योंशेभ्यश्चतुरोंशान् हरेद्विप्र इत्यादि वक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशादात्मीयभागाच्चतुर्थभागं दद्युः
न चात्मीयभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते किंतु स्वजातिविहितादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकस्यै कन्यायै चतुर्थांशो देय इति जातिवैष
म्ये संख्यावैषम्ये च विभागक्लृप्तिरुक्तैव पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यदातव्यता प्रतीयते अत्रापि चतुर्भागवचन
मविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न स्मृतिद्वयेपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाद्दाने प्रत्यवायश्रव
णाच्चेति तदपि केश्चिदुच्यते अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायां बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनतामाप्नोतीति तदुक्तनीत्याप-
रिहृतमेव न ह्यत्रात्मीयाद्भागादुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् अतः समस्तसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुर
स्रम् न भारुचेः तस्मात्पितुरूर्ध्वं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चेद्यत्किंचित्पिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ए
वं विभागांश्चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबंधेन समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा च सह विभागक्लृप्तिरुक्ता

अधुनाभिन्नजातीयानां विभागमाह तिस्त्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्त्रः क्षत्रियस्य तिस्त्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिता स्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यंते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्भवेयुः एतदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँल्लभंते तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्रींस्त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेणोक्तलक्षणेन क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन्त्रीन् भागान् लभंते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकं विट्जाः वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः १२८

लभंते शूद्रायामेकमेकं शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यम् यतः स्मरति न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेदिति प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिना लब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव शूद्रापुत्रस्याविशेषप्रतिषेधाच्च शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते यत्पुनः ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्त

द्विषयं यदातुप्रसाददानंनास्तितदैकांशभागित्यविरुद्धम् १२८ सर्वविभागशेषंकिंचिदुच्यते परस्परापह्नतंसमुदायद्रव्यंविभागकालेवज्ञातं
विभक्तेपितृधनेयद्दृश्यतेतत्समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवंस्थितिः शास्त्रमर्यादा अत्रसमैरंशैरितिवदतासुद्धारविभागोनिषिद्धः विभजेरन्नि-
तिवदतायेनदृश्यतेतेनैवनग्राह्यमितिदर्शितम् एवंवचनस्यार्थवत्त्वान्नसमुदायद्रव्यस्यापहारेदोषाभावपरत्वम् ननुमनुनाज्येष्ठस्यैवस
मुदायद्रव्यापहारेदोषोदर्शितोनकनीयसाम् योज्येष्ठोविनिकुर्वीतलोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः सज्येष्ठःस्यादभागश्चनियंतव्यश्चराजभिरितिवचनात्
नैतत् यतःसंभावितस्वामित्वस्यपितृस्थानीयस्यज्येष्ठस्यापिदोषंवदताज्येष्ठपरतंत्राणांकनीयसांपुत्रस्थानीयानांदंडापूपेकनीत्यासुतरां-
दोषोदर्शितएव तथाचाविशेषेणदोषःश्रूयते योवैभागिनंभागान्नुदतेयंतेवैनंसयदिवैनंनचयतेथपुत्रमथपौत्रंचयतइति योभागिनं

अन्योन्यापह्नतंद्रव्यंविभक्तेयत्तुदृश्यते तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विभजेरन्नितिस्थितिः १२९

भागार्हंभागान्नुदते भागादपाकरोति भागंतस्मैनप्रयच्छति सभागान्नुन्नएनंनोत्तारंचयतेनाशयतिदोषिणंकरोति यदिननाशयतितदा
तस्यपुत्रंपौत्रंवानाशयतीतिज्येष्ठविशेषमंतरेणैवसाधारणद्रव्यापहारिणोदोषःश्रुतः अथसाधारणद्रव्यमात्मनोपिस्वंभवतीतिस्वबुद्ध्या
गृह्यमाणंनदोषमावहतीतिसमंतदसत् स्वबुद्ध्यागृहीतेप्यवर्जनीयतयापरस्वमपिगृहीतमेवेतिनिषेधानुपवेशाद्दोषमावहत्येव यथा मौद्ग
चरौविपन्नेसदृशतयामाषेषुगृह्यमाणेषु अयज्ञियामाषाइतिनिषेधोनप्रविशति मुद्गावयवबुद्ध्यागृह्यमाणत्वादितिपूर्वपक्षिणोक्ते मुद्गावय
वेषुगृह्यमाणेष्ववर्जनीयतयामाषावयवा अपिगृह्यंतएवेतिनिषेधःप्रविशत्येवेतिराद्धांतिनोक्तम् तस्माद्वचनतोन्यायतश्चसाधारणद्रव्याप

हारेदोषोस्त्येवेतिसिद्धम् ॥ १२९ ॥ द्यामुष्यायणस्य भागविशेषंदर्शयन् तस्यस्वरूपमाह अपुत्रांगुर्वनुज्ञातइत्युक्तंक्रविधिना अपुत्रेणदेवरा-
दिना परक्षेत्रेपरस्यभार्यायांगुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्रउभयोर्बीजिक्षेत्रिणोरसौरिक्थीरिक्थहारीपिंडदाताच धर्मतइत्यस्यार्थः यदासौ
नियुक्तोदेवरादिः स्वयमप्यपुत्रोपुत्रस्यक्षेत्रेस्य परपुत्रार्थंप्रवृत्तोयंजनयति सहिपितृकोद्यामुष्यायणोद्वयोरपिरिक्थहारीपिंडदाताच
यदातुनियुक्तःपुत्रवान् केवलंक्षेत्रिणः पुत्रार्थंप्रयतते तदातदुत्पन्नाःक्षेत्रिणएवपुत्राभवंतीति नबीजिनः सचनियमेनबीजिनोरिक्थ
हारीपिंडदोवेति तथोक्तंमनुना क्रियाभ्युपगमात्त्वेवबीजार्थंयत्प्रदीयते तस्येहभागिनौदृष्टौबीजीक्षेत्रिकएवचेति क्रियाभ्युपगमादिति
अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपिभवत्विति संविदंगीकरणाद्यत्क्षेत्रंक्षेत्रस्वामिनाबीजावपनार्थंबीजिनेदीयते तत्रतस्मिन्क्षेत्रेउत्पन्नस्या

अपुत्रेणपरक्षेत्रेनियोगोत्पादितःसुतः उभयोरप्यसौरिक्थीपिंडदाताचधर्मतः ॥ १३० ॥

पत्यस्यबीजिक्षेत्रिणौभागिनौस्वामिनौदृष्टौमहर्षिभिः तथाफलंत्वनभिसंधायक्षेत्रिणांवाजिनांतथा प्रत्यक्षंक्षेत्रिणामर्थोबीजाद्योनिर्ब-
लीयसीति फलंत्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्वित्येवमनभिसंधायपरक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यंक्षेत्रिणएव यतोबीजा
द्योनिर्बलीयसीतिगवाश्वादिषुतथादर्शनात् अत्रापिनियोगोवाग्दत्ताविषयएव इतरस्यनियोगस्यमनुनानिषिद्धत्वात् देवराद्वासपिंडाद्वास्त्रि
यासम्यङ्नियुक्तया प्रजेप्सिताधिगंतव्यासंतानस्यपरीक्षये विधवायांनियुक्तस्तुघृताक्तोवाग्यतोनिशि एकमुत्पादयेत्पुत्रंनद्वितीयंकथंचनेत्ये
वंनियोगमुत्पन्नस्यमनुःस्वयमेवनिषेधति नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याद्विजातिभिः अन्यस्मिन्हिनियुंजानाधर्मंहन्युःसनातनम् नोद्वा-

द्विकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति स महीमखिलां भुंजन्राजर्षिः प्रवरः पुरा वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हंते तं हि साधवइति नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पइति मंतव्यम् नियोक्तॄणां निंदाश्रवणात् स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् संयम्यप्रशस्तत्वाच्च यथा मनुरेव कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः नं तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति जीवनार्थं पुरुषांतराश्रयणं प्रतिषिध्यते आसीतामरणात्क्षांता नियता ब्रह्मचारिणी यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षंती तमनुत्तमम् अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता स्वर्गं गच्छत्यपु-

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः तामनेन विधानेन निजो विंदेत देवरः १३१

त्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते सेह निंदामवाप्नोति परलोकाच्च हीयतेइति पुत्रार्थमपि पुरुषांतराश्रयणं निषेधति तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पइति न युक्तम् १३० एवं विवाहसंस्कृता नियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोगइत्यतआह यस्मै वाग्दत्ता कन्या सा प्रतिग्रहमंत्रेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचनादवगम्यते तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विंदेत परिणयेत् यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन धृताभ्यंगवाङ्नियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथो रहस्या गर्भग्रहणात् प्रत्यृतौ सकृत्सकृद्वा रगच्छेत् अनेन विवाहो वाचनिको धृताभ्यंगादिनियमन्नियुक्ताभिगमनां गमिति न देवरस्य भा

र्यत्वमापादयति अतस्तदुत्पन्नमपत्यंक्षेत्रस्यांशिन एषभवति नदेवरस्य संविदात्तूभयोरपिसमानासमानजातीयपुत्राणांविभागक्लृप्तिकृ
क्ता १३१ १३२ अधुनामुख्यगौणपुत्राणांदायग्रहणव्यवस्थांदर्शयिष्यन् तेषांस्वरूपंतावदाह उरसोजात औरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः स
वर्णाधर्मविवाहोढाधर्मपत्नी तस्यांजातः औरसः पुत्रोमुख्यः तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः अतएवौ
रससमः यथाहवसिष्ठः अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृताम् अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदितीति अथवा पुत्रिकैवसुतः पुत्रिका
सुतः सोप्यौरससमएव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानांबाहुल्याच्च यथाहवसिष्ठः द्वितीयः पुत्रिकैवेति द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः ।

यथाविध्यभिगम्यैनांशुक्लवस्त्रांशुचिव्रताम् मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ १३२
औरसोधर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा १३३
गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतः स्मृतः कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः १३४

द्व्यामुष्यायणस्तुजनकस्यौरसादपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा इतरेणासपिंडेन देवरेणवोत्पन्नः पु
त्रः क्षैत्रजः १३३ गूढजः पुत्रोभर्तृगृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोहीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेणपुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेपिसवर्णजत्व
निश्चयेसतिबोद्धव्यः कानीनस्तुकन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्समातामहपुत्रः यद्यनूढासाभवेत्तथापिपितृगृहएवसंस्थिता अथतूढा
तथावोढुरेवपुत्रः यथाहमनुः पितृवेश्मनिकन्यातुयंपुत्रंजनयेद्रहः तंकानीनंवदेन्नाम्नावोढुः कन्यासमुद्भवमिति १३४

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भुवां सवर्णादुत्पन्नः मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णो यस्मै दीयते सत-
स्य दत्तकः पुत्रः यथाह मनुः माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुत इति आपद्ग्रहणादनापदि न
देयः दातुरयं प्रतिषेधः तथा एकपुत्रो न देयः न त्वेवैकं पुत्रं प्रतिगृह्णीयाद्दद्याद्वेति वसिष्ठस्मरणात् तथानेकपुत्रसद्भावेपि ज्येष्ठो न देयः ज्ये
ष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च पुत्रं प्रतिगृहीष्यन्बंधूनाहूय राजनि चावेद्य नि
वेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबांधवं बंधुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठेनोक्तः अदूरबांधवमित्यं यंच देशभाषाविप्रकृष्टस्य-

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् १३५
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भो विन्नः सहोढजः १३६

प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वयंदत्तं कृत्रिमेष्वपि योजनीयम् समानन्यायत्वात् १३५ क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पुत्रव
त् सचैकं ज्येष्ठं च पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्णा इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात् स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽ
सदृशोपि वेति तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् न जात्यासजातीयेष्वयं प्रोक्त इत्युपसंहारात् कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पु
त्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतो मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतंत्रत्वात् दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा त
वाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः सहोढजत्वमुपगतः सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्या परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः १३६

अपविद्धोमातापितृभ्यांमुत्सृष्टोयोगृह्यते सगृहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्णइत्येव एवंमुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्यैतेषांदायग्रहणेक्रममाह एते-
षांपूर्वोक्तानांपुत्राणांद्वादशानांपूर्वस्यपूर्वस्याभावे उत्तरः उत्तरः पिंडदः श्राद्धदोंशहरोवेदितव्यः औरसपौत्रिकेय्यसमवायेऔरसस्यैवधनग्रह
ग्रहणेप्राप्तेमनुरपवादमाह पुत्रिकायांकृतायांतु यदापुत्रोनजायते समस्तत्रविभागःस्यात्ज्येष्ठतानास्तिहिस्त्रियाइति अन्येषामपिपूर्वस्मि
न्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषांपुत्राणांचतुर्थांशभागित्वमुक्तंवसिष्ठेन यस्मिंश्चैत्प्रतिगृहीतेऔरसउत्पद्येतचतुर्भागभागीस्यात् दत्तकइति दत्तक
ग्रहणंक्रीतकृत्रिमादीनांप्रदर्शनार्थम् पुत्रीकरणाविशेषात् तथाच्चकात्यायनः उत्पन्नेत्वौरसेपुत्रेचतुर्थांशहराः सुताः सवर्णाअसवर्णास्तु
ग्रासाच्छादनभाजनाइति सवर्णादत्तकक्षेत्रजादयस्तेसत्यौरसेचतुर्थांशहराः असवर्णाकानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवास्तेत्वौरसेसति

उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः पिंडदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपरः १३७

नचतुर्थांशहराः किंतुग्रासाच्छादनभाजनाः यदपिविष्णुवचनम् अप्रशस्तास्तुकानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः पौनर्भवश्चनैवैतेपिंडरिक्थां
शभागिनइति तदप्यौरसेसतिचतुर्थांशनिषेधपरमेव औरसाद्यभावेतु कानीनादीनामपिसकलपित्र्यधनग्रहणमस्त्येव पूर्वाभावेपरःपर
इतिवचनात् यदपिमनुवचनम् एकएवौरसःपुत्रः पित्र्यस्यचवसुतःप्रभुः शेषाणामानृशंस्यार्थंप्रदद्यात्तुप्रजीवनमिति तदपिदत्तकादीना
मौरसप्रतिकूलत्वेनिर्गुणत्वेचवेदितव्यम् तत्रक्षेत्रजस्यैवविशेषोदर्शितस्तेनैव षष्ठंतुक्षेत्रजस्यांशंप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् औरसोविभजन्दायं
पित्र्यंपंचममेववेति प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चयेषष्ठमंशम् एकतरसद्भावेपंचममितिविवेक्तव्यं यदपिमनुनापुत्राणांषट्कद्वयमुपन्य-

स्य पूर्वषट्कस्य दायाद बांधवमुत्तरषट्कस्यादायाद बांधवत्वमुक्तम्‌ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एवच गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बांधवा
श्चषट्‌ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयंदत्तश्च पौत्रीचषडदायाद बांधवाइति तदपिस्वपितृसपिंडसमानोदकानां सन्नि-
हितरिक्थहरांतराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्यतु तन्नास्ति बांधवत्वंपुनः समानगोत्रत्वेनचोदकप्रदानादिकार्यकरत्वंवर्ग
द्वयस्यापिसममेवेति व्याख्येयम्‌ गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्रिमः सुतः गोत्ररिक्थानुगः पिंडोव्यपैति ददतः स्वधेत्यत्रदत्रिमग्रहण
स्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात्‌ पितृधनहारित्वंतु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टम्‌ नभ्रातरोनपितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरि
त्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात्‌ औरसस्यैक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्यवसुनः प्रभुरित्यनेनैव

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः जातोऽपिदास्यांशूद्रेण कामतोंशहरोभवेत्‌ १३८

रिक्थभाक्त्कस्योक्तत्वात्‌ दायादशब्दस्य दायादानपिदापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभाग्विषयत्वेप्रसिद्धत्वाच्च वसिष्ठादिषु वर्गद्व
येपिकस्यचिद्व्युत्क्रमेन पाठोगुणवदगुणवद्विषयोवेदितव्यः गौतमीयेतु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठोविजातीयविषयः तस्मात्स्थितमे
तत्पूर्वपूर्वाभावेपरः परोंशभागिति यत्तु भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्‌ सर्वेतेतेनपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदिति त
दपिभ्रातृपुत्रस्यपुत्रीकरणसंभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्‌ नपुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय तत्सुतोगोत्रजोबंधुरित्यनेनविरोधात्‌
१३७ इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेनतत्रैवनियममाह समानजातीयेष्वेवपुत्रेषु अयंपूर्वाभावेपरः परइत्युक्तोविधिः नभि-

न्नजातीयेषु तत्रचकानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाणांसवर्णत्वंजनकद्वारेणनस्वरूपेण तेषांवर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् त
थानुलोमजानांक्षत्रियादीनामौरसेष्वंतर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनांदायहरत्वंबोद्धव्यम् शूद्रापुत्रस्त्वौरसोपिकृत्स्नंभागम-
न्याभावेपिनलभंते यथाहमनुः यद्यपिस्यात्तुसत्पुत्रोयद्यपुत्रोपिवाभवेत् नाधिकंदशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्रायधर्मतइति यदिसत्पु-
त्रोविद्यमानद्विजातिपुत्रोयद्यपुत्रोऽविद्यमानद्विजातिपुत्रोवास्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वान्योवासपिंडः शूद्रापुत्रायतद्धनाद्दशमां
शादधिकंनदद्यादित्यस्मादेवक्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावेसकलधनग्रहणंगम्यते अधुनाशूद्रधनविभागेविशेषमाह शूद्रेण-
दास्यामुत्पन्नःपुत्रःकामतः पितुरिच्छयाभागंलभते पितुरूर्ध्वंतुयदिपरिणीताःपुत्राःसंति तेभ्रातरस्तंदासीपुत्रं अर्धभागिनंकुर्युः स्वभा
गादर्द्धंदद्युरित्यर्थः अथपरिणीतापुत्रानसंति तदाकृत्स्नंधनंदासीपुत्रोगृह्णीयात् यदिपरिणीतादुहितरस्तत्पुत्रावानसंति तत्सद्भावेत्व-
र्द्धभागिकएवदासीपुत्रः अत्रचशूद्रग्रहणाद्द्विजातिनादास्यामुत्पन्नःपितुरिच्छयाप्यंशंनलभते नाप्यर्द्धम् दूरतएवकृत्स्नं किंत्वनुकूलश्चे
ज्जीवनमात्रंलभते १३८ मुख्यागौणसुतादायंगृह्णंतीतिनिरूपितम् तेषामभावेसर्वेषांदायादक्रमउच्यते पूर्वोक्ताद्वादशपुत्रायस्य-
नसंति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्यस्वर्यातस्यपरलोकंगतस्यधनभाक् धनग्राही एषांपत्न्यादीनामनुक्रांतानांमध्येपूर्वस्याभावउत्तरउत्तरोध
नभागितिसंबंधः सर्वेषुमूर्द्धावसिक्तादिषुअनुलोमजेषुचवर्णेषुचब्राह्मणादिषु अयंदायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमोवेदितव्यः तत्रप्रथमं
पत्नीधनभाक् पत्नीविवाहसंस्कृता पत्युर्नोर्यज्ञसंयोगइतिस्मरणात् एकवचनंचजात्यभिप्रायेण अतश्चबह्व्यश्चेत्समानजातीयाविजा
तीयाश्चवांशंविभज्यधनंगृह्णंति वृद्धमनुरपि पत्न्याःसमग्रधनसंबंधंवक्ति अपुत्राशयनंभर्तुःपालयंतीव्रतेस्थिता पत्न्येवदद्यात्तंपिंडं

कृत्स्नमंशं लभेतचेति बृहद्विष्णुरपि अपुत्रधनंपत्न्यभिगामि तदभावेदुहितृगामि तदभावेपितृगामि तदभावेमातृगामीति कात्यायनोपि प
त्नीपत्युर्धनहारी यास्याद्व्यभिचारिणी तदभावेतुदुहितायद्यनूढाभवेत्तदेति तथा अपुत्रस्यार्यकुलजापत्नीदुहितरोपिवा तदभावेपिता
माताभ्रातापुत्राश्चकीर्तितइति बृहस्पतिरपि कुल्येषुविद्यमानेषुपितृभ्रातृसनाभिषु असुतस्य प्रमीतस्यपत्नीतद्भागहारिणी एतद्विरुद्धानी
ववाक्यानिलक्ष्यंते भ्रातृणामप्रजाःप्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत्तवा विभजेरन्धनंतस्यशेषास्तेस्त्रीधनंविना भरणंचास्यकुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवन
क्षयात् रक्षंतिशय्यांभर्तुश्चेदाच्छिंद्युरितरासुलिति पत्नीसद्भावेपिभ्रातृणांधनग्रहणम् पत्नीनांचभरणमात्रंनारदेनोक्तम् मनुनातु पिताहरेद

मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् अभ्रातृकोहरेत्सर्वंदुहितृणांसुताद्दले १३९
पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा तत्सुतागोत्रजाबंधुशिष्यसब्रह्मचारिणः १४०
एषामभावेपूर्वस्यधनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्यत्वपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिः १४१

पुत्रस्यरिक्थंभ्रातरएववेत्यपुत्रस्यधनंपितुर्भ्रातुर्वेतिदर्शितम् तथा अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवाप्नुयात् मातर्यपिचवृत्तायांपितुर्माता
हरेद्धनमितिमातुःपितामह्याश्चधनसंबंधोदर्शितः शंखेनापि स्वर्यातस्यत्वपुत्रस्यभ्रातृगामिद्रव्यंतदभावेपितरौहरेयातांज्येष्ठावापत्नीति
भ्रातृणांपित्रोर्ज्येष्ठायाश्चपत्न्याःक्रमेणधनसंबंधोदर्शितः कात्यायनेनापि विभक्तेसंस्थितेद्रव्यंपुत्राभावेपिताहरेत् भ्रातावाजननीवा-
थमातावातत्पितुःक्रमादित्येवमादीनांविरुद्धार्थानांवाक्यानांयोगीश्वरेणव्यवस्थादर्शिता पत्नीगृह्णीयादित्येतद्वचनजातंविभक्तभ्रातृ-

स्त्रीविषयम् साचयदिनियोगार्थिनीभवति कुतएनत् नियोगसत्वापेक्षायाः पत्न्याधनहरणंनस्वतंत्रायाइति पिताहरेदपुत्रस्येत्यादिव
चनात्तत्रव्यवस्थाकारणंवक्तव्यम् नान्यद्व्यवस्थाकारणमस्तीतिगौतमवचनाच्च पिंडगोत्रर्षिसंबंधारिक्थंभजेरन् स्त्रीवानपत्यस्यबीजंलि
प्सेतेति अस्यार्थः पिंडगोत्रर्षिसंबंधाअनपत्यस्यरिक्थंभजेरन्स्त्रीवारिक्थंभजेत यदिबीजंलिप्सेतेति मनुरपि धनंयोबिभृयाद्भ्रातुर्मृ
तस्यस्त्रियमेववा सोपत्यंभ्रातुरुत्पाद्यदद्यात्तस्यैवतद्धनमिति अनेनैतद्दर्शयति विभक्तधनेपिभ्रातर्युपरते पत्युद्वारेणैवधनसंबंधोना-
न्यथेति तथाविभक्तधनेपि कनीयान्ज्येष्ठभार्यायांपुत्रमुत्पादयेद्यदि समस्तत्रविभागःस्यादितिधर्मोव्यवस्थितइति तथावसिष्ठोपि
रिक्थलोभान्नास्तिनियोगइति रिक्थलोभान्नियोगंप्रतिषेधन् नियोगद्वारकएवपत्न्याधनसंबंधोनान्यथेतिदर्शयति नियोगाभावेतुपत्न्या
भरणमात्रमेव नारदवचनात् भरणंचास्यकुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति योगीश्वरेणापिकिलवक्ष्यते अपुत्रायोषितश्चैषांभर्तव्याःसा-
धुवृत्तयः निर्वास्याव्यभिचारिण्यःप्रतिकूलास्तथैवचेति अपिच द्विजातिधनस्ययज्ञार्थत्वात्स्त्रीणांचयज्ञेनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तम् त-
थाचकेनापिस्मृत यज्ञार्थेज्ञानमुत्पन्नंतत्रानधिकृतास्तुये अरिक्थभाजस्तेसर्वेग्रासाच्छादनभाजनाः यज्ञार्थंविहितंवित्तंतस्मात्तद्विनि
योजयेत् स्थानेषुधर्मजुष्टेषुनस्त्रीमूर्खविधर्मिषुइति तदनुपपन्नम् पत्नीदुहितरइत्यत्रविनियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च अपिच इदमत्र
वक्तव्यम् पत्नीधनग्रहणेनियोगोवानिमित्तं तदुत्पन्नमपत्यंवा तत्रनियोगस्यैवनिमित्तत्वेअनुत्पादितपुत्रायाअपिधनसंबंधःप्राप्नोति उत्पन्नस्य
पुत्रस्यधनसंबंधोनप्राप्नोति अथतदपत्यस्यैवनिमित्तत्वंतथासतिपुत्रस्यैवधनसंबंधात्पत्नीतिनारब्धव्यम् अथस्त्रीणांपतिद्वारकोधनसंबंधः
पुत्रद्वारकोवानान्यथेतिमंतव्यंतदप्यसत् अध्यग्न्यध्यावहनिकंदत्तंचप्रीतिकर्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतमित्यादिविरोधात्

किंच सर्वपुत्राभावे पत्नीदुहितरइत्यारब्धं तत्रनियुक्तायाधनसंबंधं वदता क्षेत्रजस्यैवधनसंबंध उक्तोभवति सचप्रागेवाभिहित इत्यपुत्र
प्रकरणेपत्नीतिनारब्धव्यम् अथपिंडगोत्रर्षिसंबंधारिक्थंभजेरन्स्त्रीवानपत्यस्यबीजंलिप्सेतेति गौतमवचनान्नियुक्तायाइति धनसंबंधइ
ति तदप्यसत् नहियदिबीजंलिप्सेत तदानपत्यस्य स्त्रीधनंगृह्णीयादित्ययमर्थोस्मात्प्रतीयते किंत्वनपत्यस्यधनंपिंडगोत्रर्षिसंबंधाभजेर
न्स्त्रीच सास्त्रीबीजंवालिप्सेतसंयतावाभवेदिति तस्याधर्मांतरोपदेशः वाशब्दस्यपक्षांतरवचनत्वेनयद्यर्थोप्रतीतेः अपिच संयतायाए
वधनग्रहणंयुक्तं नानियुक्तायाः स्मृतिलोकनिंदितायाः अपुत्राशयनंभर्तुः पालयंतीव्रतेस्थिता पत्न्येवदद्यात्तंपिंडंकृत्स्नमंशंलभेतचेति
संयतायाधनग्रहणमुक्तं तथानियोगश्चनिंदितोमनुना नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याद्विजातिभिः अन्यस्मिन्हिनियुंजानाधर्मंहन्युः
सनातनमिति यत्तुवसिष्ठवचनम् रिक्थलोभान्नास्तिनियोगइति तदविभक्ते संसृष्टिनिवाभर्तरिप्रेते तस्याधनसंबंधोनास्तीति स्वापत्य-
स्यधनसंबंधार्थंनियोगोनकर्तव्यइतिव्याख्येयम् यदपिनारदवचनम् भरणंचास्यकुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति तदपि संसृष्टानां
तुयोभागस्तेषामेवसइष्यतइति संसृष्टानांप्रस्तुतत्वात् तत्स्त्रीणामनपत्यानांभरणमात्रप्रतिपादनपरम् नचभ्रातॄणामप्रजः प्रेयाति
त्येतस्यसंसृष्टिविषयत्वेसंसृष्टानांतुयोभागइत्यनेनपौनरुक्त्यमाशंकनीयम् यतः पूर्वोक्तविवरणेनस्त्रीधनस्याविभाज्यत्वंतत्स्त्रीणांच
भरणमात्रंविधीयते यदप्यपुत्रायोषितश्चैषामित्यादिवचनंतत् क्लीबादिस्त्रीविषयमितिवक्ष्यते यत्तुद्विजातिधनस्ययज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां
चयज्ञेनधिकाराच्चधनग्रहणमयुक्तमितितदसत् सर्वस्यद्रव्यजातस्ययज्ञार्थत्वेदानहोमाद्यसिद्धेः अथयज्ञशब्दस्यधर्मोपलक्षणत्वात्
दानहोमादीनामपिधर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमितिमतं एवंतर्ह्यर्थकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेवस्यात् तथासति धर्ममर्थंचकामंचयथा

शक्तिं न हापयेत् तथा न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्तिधर्मार्थकामेभ्यः तथा न तथैतानि शक्यंते संनियंतुमसेव-
येत्यादि याज्ञवल्क्यगौतममनुवचनविरोधः अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिरण्यसाधारणस्य क्रत्वर्थतानिराकरणेन पु-
रुषार्थत्वमुक्तम् तदसत्युक्तं स्यात् किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्तकर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् यत्तु पारतंत्र्य
वचनं न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादि तदस्तु पारतंत्र्यं धनस्वीकारे तु कोऽविरोधः कथं तर्हि यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमित्यादिवचनम् उच्यते य
ज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रा-
दिष्वप्यविशेषात् यदपि कात्यायनेनोक्तम् अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकम् अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति
अदायिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तम् और्ध्वदेहिकं
धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामी भवतीति संबंधः अस्यापवादः श्रोत्रियद्रव्यं च योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकमपास्य श्रोत्रिया-
योपपादयेदिति एतदप्यविरुद्धं स्त्रीविषयम् योषिद्ग्रहणात् नारदवचनं च अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः तत्स्त्रीणां जीवनं दद्या
दोषदायविधिः स्मृत इत्यविरुद्धं स्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दश्रवणात् इह तु पत्नीशब्दादूढायाः संयताया धनग्रहणमविरुद्धम् तस्माद्विभक्ता
संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धो भवति विभागस्योक्तत्वात् संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् एतेनाल्पधनविषयत्वं
श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यं तथाह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तं यदि कुर्यात्समानं
शान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च तथासत्पुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नीभरणादतिरिक्तं न लभत इ

तिर्व्यामोहमात्रं अथ पत्न्यः कार्याः समांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतम् तदसत् अंशशब्द
स्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसंगात् त्वन्मते बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृण्हाति अल्पे तु पुत्रांशसममंशं गृण्हातीति तच्च न विधिवैषम्यप्रसंगात् तथा
हि पत्न्यः कार्याः समांशिका माताप्यंशं समं हरेदिति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यांतरमपेक्ष्य प्रतिपादयति अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपा
दयतीति तथा चातुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयंतीत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन वैश्वदेव उत्तरवेदिकमुपकिरंति न शुनासीरीय इत्यु
त्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राद्धांतैकदेशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किंतु पात्रे वपंतीति प्रा
करणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा पात्रे वपंतीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य प्राक्षिकी
मुत्तरवेदिं प्रापयति मध्यमयोस्तु निरपेक्ष्यमेव नित्यां च उत्तरवेदिं प्रतिपादयतीति विधिवैषम्यं दर्शितं राद्धांतेपि विधिवैषम्यतया प्रथमोत्तमयोः पर्व
णोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयंतीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनया पात्रे वपंतीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदि-
विधत्त इति दर्शितं यदपि मतं पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति मनुस्मरणात् तथा स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरे
यातां ज्येष्ठा वा पत्नीति शंखस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामीति प्राप्ते भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादित्यादिवचनाच्च भरणोपयु
क्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्याते भरणोपयुक्तं पत्नी गृण्हाति शेषं च भ्रातरो यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव
द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव गृण्हात्युत भ्रातरोपीति विरोधे पूर्वबलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धमिति तदप्यत्र भगवानाचा
र्यो न सहते यतः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति विकल्पस्मरणान्नेदं क्रमपरं वचनं पितुर्धनग्रहणे धिकारपरप्रदर्शनमात्रपरं तथा स-

त्यपि पत्न्यादिग्रहणे घटत इति व्याचक्षते शंखवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति अपिचाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वावगम्यते धन
भागुत्तरोत्तर इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति विषयद्वयेवाक्यांतरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वं पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं
तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत् यत्तु हारीतवचनं विधवायौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदेति तदपि शंकितव्य
भिचारायाः सकलधनग्रहणं निषेधपरं अस्मादेव वचनादनाशंकितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शंखेन ज्येष्ठा वा पत्नी
ति ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशंकितव्यभिचारा सा सकलधनं गृहीत्वान्या कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभ
क्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलं गृह्णातीति स्थितम् तदभावे दुहितरः दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानां
च समविषमांशप्राप्त्यर्थं तथा च कात्यायनः पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति बृहस्पतिरपि भर्तुर्धनह
री पत्नी तां विना दुहिता स्मृता अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति तत्र चोढानूढासमवाये नूढैव गृह्णा
ति तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति विशेषस्मरणात् तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता स्त्रीधनं दुहितॄणामप्र
त्तानामप्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेपि समानत्वात् न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मंतव्यं तत्समः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य
चौरससमत्वेन पुत्रकरणेभिधानात् चशब्दाद्दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् यथाह विष्णुः अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः पूर्वेषां तु स्वधाकारे
पौत्रा दौहित्रका मता इति मनुरपि अकृता वा कृता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति तदभावे स्य पितरौ पितरौ माता
पितरौ धनभाजौ यद्यपि युगपदधिकरणवचनता यां द्वंद्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये

मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबंधे पितृक्रमापेक्षा
यां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते किंच पिता पुत्रांतरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिश
यादनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् न च सपिंडेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोद
कादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति मातापित्रोर्मातुरेव च प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं यु
क्ततरं तदभावे पिता धनभाक् पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः तथा च मनुः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति यत्तु नधारेश्वरेणोक्तम् अ
नपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता-
पितामही धनं हरेन्न पिता यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव
गृह्णातीति एतदप्याचार्यो नानुमन्यते विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरित्यादिनेति यत्तु नरहार्यं ब्रा
ह्मणद्रव्यं राज्ञो नित्यमिति स्थितिरिति मनुस्मरणम् तन्नृपाभिप्रायं न तु पुत्राभिप्रायं भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिन्नोदराणां मा
त्राविप्रकर्षात् अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति स्मरणात् सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पि
तृक्रमेण धनभाजः भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् यदा त्वपुत्रे भ्रातरि
स्वर्याते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसंबंधे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतः तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृ-
णां विभज्य ग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः गोत्रजाः पितामही सपिंडाः समानोदकाश्च त

त्रपितामहीप्रथमंधनभाक् मातर्यपिचवृत्तायांपितुर्माताधनंहरेदितिमात्रनंतरंपितामह्याधनग्रहणेप्राप्तेपित्रादीनांभ्रातृसुतपर्यंता
नांवङ्क्रमलेनमध्येतुप्रवेशाभावात् पितुर्माताधनंहरेदित्यस्यवचनस्यधनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षेतत्सुतानंतरंपिताम
हीगृह्णातीत्यविरोधात् पितामह्याश्चाभावेसमानगोत्रजाः सपिंडाः पितामहादयोधनभाजः भिन्नगोत्राणांसपिंडानांबंधुशब्देनग्रहणा
त् तत्रचपितृसंतानाभावेपितामहः पितृव्यास्तत्सुताश्चक्रमेणधनभाजः पितामहसंतानाभावेप्रपितामही प्रपितामहस्तत्सुतास्त-
त्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात् समानगोत्राणांसपिंडानांधनग्रहणंवेदितव्यम् तेषामभावेसमानोदकानांधनसंबंधः तेचसपिंडानामुपरि-
सप्तवेदितव्याः जन्मनामज्ञानावधिकावा यथाहबृहन्मनुः सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्तते समानोदकभावस्तुनिवर्त्तेताचतुर्दशात्
जन्मनाम्नोःस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यतेइति गोत्रजाभावेबंधवोधनभाजः बंधवश्चत्रिविधाः आत्मबंधवः पितृबंधवोमातृबंधवश्चे
ति यथोक्तम् आत्मपितृष्वसुःपुत्रा आत्ममातृष्वसुःसुताः आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबांधवाः पितुःपितृष्वसुःपुत्राः पितुर्मा-
तृष्वसुःसुताः पितुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयाःपितृबांधवाः मातुःपितृष्वसुःपुत्रामातुर्मातृष्वसुःसुताः मातुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेया-
मातृबांधवाइति तत्रचांतरंगत्वात्प्रथममात्मबंधवोधनभाजस्तदभावेमातृबंधवइतिक्रमोवेदितव्यः बंधूनामभावेआचार्यः त
दभावेशिष्याः पुत्राभावेयः प्रत्यासन्नःसपिंडस्तदभावेआचार्याआचार्याभावेंतेवासीत्यापस्तंबस्मरणात् शिष्याभावेसब्रह्मचारी
धनभाक् येनसहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः सब्रह्मचारी तदभावेब्राह्मणद्रव्यंयःकश्चित्श्रोत्रियोगृह्णीयात्
श्रोत्रियाब्राह्मणस्यानपत्यस्यरिक्थंभजेरन्निति गौतमस्मरणात् तदभावेब्राह्मणमात्रंयथाहमनुः सर्वेषामप्यभावेतुब्राह्मणारिक्थ

भागिनः त्रैविद्याः शुचयोदांतास्तथाधर्मोनहीयतेइति नकदाचिदपिब्राह्मणद्रव्यंराजागृह्णीयात् अहार्यंब्राह्मणद्रव्यंराज्ञानित्यमि
तिस्थितिरितिमनुवचनात् नारदेनाप्युक्तं ब्राह्मणार्थस्यतन्नाशेदायादश्चेतिकश्चन ब्राह्मण्यैवदातव्यमेनस्वीस्यान्नृपोन्यथेति क्षत्रिया
दिधनसब्रह्मचारिपर्यंतानामभावेराजाहरेत् नब्राह्मणः यथाहमनुः इतरेषांतुवर्णानांसर्वाभावेहरेन्नृपइति १३९ १४० १४१
पुत्राःपौत्राश्चदायंगृह्णंतितदभावेपत्न्यादयइत्युक्तं इदानींतदुभयोरपवादमाह वानप्रस्थस्ययतेर्ब्रह्मचारिणश्चक्रमेणप्रतिलोमक्रमेणा
चार्यः सच्छिष्योधर्मभ्रात्रेकतीर्थीचरिक्थस्यधनस्यभागिनः ब्रह्मचारीनैष्ठिकः उपकुर्वाणस्यतुधनंमात्रादयएवगृह्णंति नैष्ठिकस्यतुधनं
तदपवादत्वेनाचार्योगृह्णातीत्युच्यते यतेस्तुधनंसच्छिष्योगृह्णातिसच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्या-

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणांरिक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः १४२

चार्यादेरपिभागानर्हत्वात् वानप्रस्थस्यधनंधर्मभ्रात्रेकतीर्थीगृह्णाति धर्मभ्रातात्प्रतिपन्नोभ्राता एकतीर्थीएकाश्रमी धर्मभ्राताचासा-
वेकतीर्थीचधर्मभ्रात्रेकतीर्थी एतेषामाचार्यादीनामभावेपुत्रादिषुसत्स्वप्येकतीर्थ्येवगृह्णाति नत्वन्यशास्त्राश्रमानरंगताः इतिवशिष्ठ
स्मरणादाश्रमांतरगतानांरिक्थसंबंधएवनास्तिकुतस्तद्विभागः नचनैष्ठिकस्यस्वार्जितधनसंबंधोयुक्तः प्रतिग्रहादिनिषेधात् अनिचयोभि
क्षुरितिगौतमस्मरणात् भिक्षोरपिनस्वार्जितधनसंबंधसंभवः उच्यते वानप्रस्थस्यतावत् अन्होमासस्यषण्णांवातथासंवत्सरस्यवा अ
र्थस्यनिचयंकुर्यात्कृतमाश्वयुजेत्यजेदितिवचनाद्धनसंबंधोस्त्येव यतेरपिकौपीनाच्छादनार्थंवा वासोपिबिभृयात्तथा योगसंभारभेदां

श्च गृह्णीयात्पादुकेनथेत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबंधोस्त्येव नैष्ठिकेपि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबंधोस्त्येववेति न द्विभागकथनं युक्तमेव १४२
इदानीं स्वर्यातस्यापुत्रस्य पत्न्याद्योधनभाज इत्यस्यापवादमाह विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी संसृष्टित्वं च न ये
न केनापि किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा यथाह बृहस्पतिः विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र वै स्थितः पितृव्येणाथ वै प्रीत्या स तत्संसृष्टमु-
च्यत इति तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् पुत्राभावे संसृष्टे
वापहरेत् गृह्णीयात् न पत्न्यादिः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं
सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य दद्यात् तदभावेपहरेदिति संबंधः पूर्ववत् एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदर संसृष्टिनो धनं सोदर एव गृ-

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च १४३

ह्णाति न भिन्नोदरः संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः १४३ इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः
सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुत्रः अन्योदर्यो धनं
हरेदसंसृष्टी अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते अतश्चासंसृ
ष्ट्यपि संसृष्टिनो धनमाददीत कोसावित्यत आह संसृष्ट इति संसृष्ट एकोदरः संसृष्टः सोदर इति यावत् अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्र
हणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते तत्र च संसृष्टीत्यर्थः नान्यमातृजः अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्

संसृष्टस्य त्वन्यमातृजएवसंसृष्टिनोधनंनाददीतेति एवंचासंसृष्टस्यपिवादद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् संसृष्टिनोनान्यमातृजएवेत्येवधारणनि-
षेधाद्संसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्यचविभज्यग्रहणंकर्तव्यमित्युक्तंभवति द्वयोरपिधनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् एतदेवस्प
ष्टीकृतमनुना विभक्ताःसहजीवंतोविभजेरन्पुनर्यदीति संसृष्टिविभागंप्रक्रम्य येषांज्येष्ठः कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानतः म्रियेतान्यत
रोवापितस्यभागोनलुप्यते सोदर्याविभजेयुस्तंसमेत्यसहिताःसमम् भ्रातरोयेचसंसृष्टाभगिन्यश्चसनाभयइतिवदता येषांभ्रातृणांसंसृ
ष्टिनांमध्येज्येष्ठः कनिष्ठोवामध्यमोवांशप्रदानतोंशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः विभागकालइतियावत् हीयते स्वांशाद्भ्रश्यते आश्रमांत

अन्योदर्यस्तु संसृष्टीनान्योदर्योधनंहरेत् असंसृष्टस्यपिवादद्यात्संसृष्टोनान्यमातृजः १४४
क्लीबोथपतितस्तज्जः पंगुरुन्मत्तकोजडः अंधोचिकित्स्यरोगाद्याभर्तव्याःस्युर्निरंशकाः १४५

रपरिग्रहेणब्रह्महत्यादिनावाम्रियेतवातस्यभागोनलुप्यते अतःपृथगुद्धरणीयोनसंसृष्टिनएवगृह्णीयुरित्यर्थः तस्योद्धृतस्यविनियोगमा
ह सोदर्याविभजेयुस्तमिति समुद्धृतभागंसोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशांतरगता अपिसमागम्यसहिताः संभूय समंनन्यूना
धिकभावेन येचभ्रातरोभिन्नोदराः संसृष्टास्तेचसनाभयोभगिन्यश्च समंविभजेयुः समंविभज्यगृह्णीयुरित्यर्थः १४४ पुत्रपत्न्या
दिसंसृष्टिनांयद्दायग्रहणमुक्तंतस्यापवादमाह क्लीबस्तृतीयाप्रकृतिः पतितोब्रह्महत्यादिना तज्जः पतितोत्पन्नः पंगुः पादविकलः उन्मत्त
कः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसन्निपातग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः जडोविकलांतःकरणः हिताहितावधारणाक्षमइतियावत्

अंधोनेत्रेंद्रियविकलः अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयक्षय्यादिरोगग्रस्तः आद्यशब्देनाश्रमांतरगतपितृद्वेष्युपपातकिबंधिरमूकनिरिं
द्रियाणांग्रहणं यथाहवसिष्ठः अनंशास्त्वाश्रमांतरगताइति नारदेनापि पितृद्विट्पतितः षंढोयश्चस्यादौपपातिकः औरसाअपिनैतेंशं
लभेरन्क्षेत्रजाः कुतइति मनुरपि अनंशौक्लीबपतितौजात्यंधपतितौतथा उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिंद्रियाइति निरिंद्रियोनिर्गत-
मिंद्रियंयस्माद्व्याध्यादिनासनिरिंद्रियः एतेक्लीबादयोऽनंशारिक्थभाजोनभवंति केवलमशनाच्छादनदानेनपोषणीयाभवेयुः अभरणेतु-
पतितत्वदोषः सर्वेषामपितुन्याय्यंदातुंशक्त्यामनीषिणाग्रासाच्छादनमत्यंतंपतितोह्यददद्भवेदितिमनुस्मरणात् अत्यंतंयावज्जीवमित्यर्थः

औरसक्षेत्रजास्त्वेषांनिर्दोषाभागहारिणः सुताश्चैषांप्रभर्तव्यायावद्वैभर्तृसात्कृताः १४६

एतेषांविभागात्प्रागेवदोषंप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं नपुनर्विभक्तस्यविभागोत्तरकालमप्यौषधादिनादोषनिर्हरणेभागप्राप्तिरस्त्येव विभक्तेषुसुतोजातः
सवर्णायांविभागभागित्यस्यसमानन्यायत्वात् पतितादिषुपुंल्लिंगत्वमविवक्षितम् अतश्चपत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशत्वंवेदि
तव्यम् १४५ क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वेप्राप्तेइदमाह एतेषांक्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजावापुत्रानिर्दोषाअंशग्रहणविरोधिक्लै-
ब्यादिदोषरहितांभागहारिणोंशग्राहिणोभवंति तत्रक्लीबस्यक्षेत्रजःपुत्रःसंभवत्यन्येषामौरसाअपि औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासा
र्थम् क्लीबादिदुहितॄणांविशेषमाह एषांक्लीबादीनांसुतादुहितरोयावद्विवाहसंस्कृताभवंति तावद्भरणीयाः चशब्दात्संस्कार्याश्च १४६

क्लीबादिपत्नीनांविशेषमाह एषांक्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्याः भरणीयाः व्यभिचारिण्यस्तुनिर्वास्याः प्रतिकूला
स्तथैवचनिर्वास्याः भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् नपुनःप्रातिकूल्यमात्रेणभरणमपिनकर्तव्यम् १४७ विभजेरन्सुताःपित्रोरित्यत्र
स्त्रीपुंसधनविभागंसंक्षेपेणाभिधायपुरुषधनविभागोविस्तरेणाभिहितः इदानींस्त्रीधनविभागंविस्तरेणविधास्यन् तत्स्वरूपंतावदाह पि-
त्रामात्रापत्याभ्रात्राचयद्दत्तंयच्चविवाहकालेग्नावधिकृत्यमातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकंअधिवेदननिमित्तंअधिविन्नस्त्रियैदद्यादित्यादि
वक्ष्यमाणं आद्यशब्देनरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमनप्राप्तमेतत् स्त्रीधनंमन्वादिभिरुक्तं स्त्रीधनशब्दश्च यौगिकोनपारिभाषि

अपुत्रायोषितश्चैषांभर्तव्याःसाधुवृत्तयः निर्वास्याव्यभिचारिण्यःप्रतिकूलास्तथैवच १४७
पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागमत् आधिवेदनिकाद्यंचस्त्रीधनंतत्प्रकीर्तितम् १४८

कः योगसंभवेपरिभाषायाअयुक्तत्वात् यत्पुनर्मनुनोक्तम् अध्यग्न्यध्यावहनिकंदत्तंचप्रीतिकर्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृत
मिति स्त्रीधनस्यषड्विधत्वं तन्न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थंनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय अध्यग्न्यादिस्वरूपंचकात्यायनेनाभिहितम् विवाहकालेयत्स्त्री
भ्योदीयतेवह्निसन्निधौ तदध्यग्निकृतंसद्भिः स्त्रीधनंपरिकीर्तितम् यत्पुनर्लभतेनारीनीयमानापितुर्गृहात् अध्यावहनिकंनामस्त्रीधनंतदु
दाहृतम् प्रीत्यादत्तंतुयत्किंचित्छ्वश्र्वावाश्वशुरेणवा पादवंदनिकंचैवप्रीतिदत्तंतदुच्यते ऊढयाकन्ययावापिपत्युःपितृगृहेपिवा भ्रातुःस
काशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतमिति १४८ ७ ७ ७ ७

किंच बंधुभिः कन्यया मातृबंधुभिः पितृबंधुभिश्च दत्तं शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते अन्वाधेयकं परिणयनादनुपश्चादाहितं दत्तं उक्तं च कात्यायनेन विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथेति स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति शतेनसंबंधः एवं स्त्रीधनमुक्त्वं तद्विभागमाह तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बांधवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णंति १४९ सामान्येन बांधवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिता इदानीं विवाहभेदेनाधिकारभेदमाह अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्तायाः अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानां भवति शेषेष्वासुर

बंधुदत्तं यथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च अतीतायामप्रजसि बांधवास्तदवाप्नुयुः १४९
अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मणादिचतुर्ष्वपि दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् १५०

गांधर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तं तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूता प्रसववती चेद्दुहितॄणां तद्धनं भवति अत्र दुहितृशब्दे न दुहितृदुहितर उच्यंते साक्षाद्दुहितॄणां यातुर्दुहितरः शेषमित्यत्रोक्तत्वात् अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णंति अत्र चोढानूढासमवाये ऽनूढा गृह्णंति तदभावे परिणीताः तत्रापि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये ऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता यथाह गौतमः स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति तत्र च शब्दात् प्रतिष्ठितानां च अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा एतच्च शुल्कव्यति

रेकेण शुल्कंसोदर्याणामेव भगिनीशुल्कः सोदर्याणामूर्ध्वंमातुरितिगौतमवचनात् सर्वासांदुहितॄणामभावेदुहितृदुहितरोगृह्णंति दुहितॄणांप्र
सूताचेदित्यस्माद्वचनात् तासांभिन्नमातृकाणांविषमाणांसमवायेमातृद्वारेणभागकल्पना प्रतिमातृवास्ववर्गेभागविशेषइतिगौतमस्मर
णात् दुहितृदौहित्रीणांसमवायेदौहित्रीणांकिंचिदेवदातव्यम् यथाहमनुः यास्तासांस्युर्दुहितरस्तासामपियथार्हतः मातामह्याधनात्किं
चित्प्रदेयंप्रीतिपूर्वकमिति दौहित्रीणामप्यभावेदौहित्राधनहारिणः यथाहनारदः मातुर्दुहितरोभावेदुहितॄणांतदन्वयइति तच्छब्देनसन्नि
हितदुहितृपरामर्शात् दौहित्राणामभावेपुत्रागृह्णंति ताभ्यऋतेन्वयइत्युक्तत्वात् मनुरपि दुहितॄणांचपुत्राणांचमातृधनसंबंधंदर्शयति ज
नन्यांसंस्थितायांतुसमंसर्वेसहोदराः भजेरन्मातृकंरिक्थंभगिन्यश्चसनाभयइति मातृकंरिक्थंसर्वेसहोदराः समंभजेरन् सनाभयोभ
गिन्यश्चसमंभजेरन्नितिसंबंधः नपुनः सहोदराभगिन्यश्चसंभूयभजेरन्निति इतरेतरयोगस्यद्वंद्वैकशेषाभावादप्रतीतेः विभागकर्तृत्वा
न्वयेनापिचशब्दोपपत्तेः यथादेवदत्तःकृषिंकुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थंसोदरग्रहणंभिन्नोदरनिवृत्त्यर्थं अनप-
त्यहीनजातिस्त्रीधनंतुभिन्नोदराप्युत्तमजातिसपत्नीदुहितागृह्णाति तदभावेतदपत्यं तथाचमनुः स्त्रियास्तुयद्भवेद्वित्तंपित्रादत्तंकथं
चन ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्यवाभवेदिति ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणं अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्यागृह्णाति पु
त्राणामभावेपौत्राः पितामहीधनहारिणः रिक्थभाजऋणंप्रतिकुर्युरितिगौतमस्मरणात् पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमितिपौत्राणामपिपितामहृणा
पाकरणेधिकारात् पौत्राणामप्यभावेपूर्वोक्तभर्त्रादयोबांधवाधनहारिणः १५० स्त्रीधनप्रसंगेनवाग्दत्ताविषयंकिंचिदाह कन्यांवा
चादत्वापहरन् द्रव्यानुबंधाद्यनुसारेणराज्ञादंडनीयः एतच्चापहरणकारणाभावे सतितुकारणेदत्तामपिहरेत्कन्यांश्रेयांश्चेद्वर आव्रजेदि

त्यपहारी राज्ञ्यनुज्ञानान्न दंड्यः यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबंधिनां कन्यासंबंधिनां चोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्या दाता वराय दद्यात् अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्काराप्राक् म्रियेत तदा किं कर्तव्यमित्यत आह यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमंगुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आददीत परिशोध्योभयव्ययं उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमाददीत यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमागतं तत्सहोदरभ्रातरो गृह्णीयुः रिक्थं कन्यायां मृतायां गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पि- बौधायनस्मरणात् १५१ मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तं इदानीं जीवत्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे क्वचिद्भर्तुरभ्यनु-

दत्वा कन्यां हरन्दंड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् १५१
दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति १५२

ज्ञामाह दुर्भिक्षे कुटुंबभरणार्थं धर्मकार्ये अवश्यकार्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके बंदिग्रहणनिग्रहादौ द्रव्यांतररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति प्रकारांतरेणापहरन्दद्यात् भर्तृव्यतिरेकेण जीवत्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न गृहीतव्यम् जीवतीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबांधवाः तांश्छिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दंडविधानात् तथा पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतंति- न इति दोषश्रवणाच्च १५२ आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना चासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं आधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते पुनः

स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्द्धं दद्यात् अर्द्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति अतश्च यावता तत्पूर्वं दत्तमाधिवेदनिकसमं भवति ता
वद्देयमित्यर्थः १५३ एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह विभागस्य निन्हवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृभिर्मातृभिः बंधुभिः
मातुलादिभिः साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रे अविभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्या तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च पृथक्कृ
ष्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पंचमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिंगमुक्तम् विभागधर्मसंदेहे दायादीनां विनिर्णयः ज्ञातिभिर्भागले
ख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति तथापराण्यपि विभागलिंगा-

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् १५३
विभागनिन्हवे ज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेखितैः विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः १५४

नि तेनैवोक्तानि साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचनेति इति रिक्थविभागप्रकरणम् १५४
अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते ग्रामद्वयसंबंधिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामांतर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामंतादयः स्थलांगा-
रादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिन्हितां नयेयुः निश्चिनुयुः सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा च चतुर्विधा जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षे
त्रसीमा गृहसीमा चेति सा च यथासंभवं पंचलक्षणा तदुक्तं नारदेन ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता राजशासननीता च सी
मा पंचविधा स्मृतेति ध्वजिनी वृक्षालिलक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् मत्सिनी सलिलवती मत्सशब्दस्य आधारजललक्ष

पत्वात् नैधानीनिखाततुषांगारादिमती तेषांनिखनत्वेननिधानतुल्यत्वात् भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता राजशा
सननीताज्ञातृचिन्हाभावेराजेच्छयानिर्मिता एवंभूतायांषोढाविवादः संभवति यथाहकात्यायनः आधिक्यंन्यूनताचांशेअस्तिनास्तित्वमेवच
अभोगभुक्तिःसीमाचषड्भूवादस्यहेतवइति तथाहि ममात्रपंचनिवर्तनायाभूमेरधिकाभूरस्तीति केनचिदुक्ते पंचनिवर्तनैवनाधिकेत्याधि
क्येविवादः पंचनिवर्तना मदीयाभूमिरित्युक्तेन ततोन्यूनैवेति न्यूनतायांपंचनिवर्तनोममांशइत्युक्तेअंशएवनास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः म
दीयाभूः प्रागविद्यमानभोगैवभुज्यतेइत्युक्तेनसंततांचिरंतन्येवभुक्तिरित्यभोगभुक्तौविवादः इयंमर्यादेयंवेतिसीमाविवादइतिषट्प्रकारए-

सीम्नोविवादेक्षेत्रस्यसामंताःस्थविरादयः गोपाःसीमाकृषाणाश्चसर्वेचवनगोचराः १५५
नयेयुरेनंसीमानांस्थलांगारतुषद्रुमैः सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितम् १५६

वविवादः संभवति षट्प्रकारेपिभूविवादेश्रुत्यर्थाभ्यांसीमायाअपिनिर्णीयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकारएतस्यांतर्भावः समंताद्भवाःसामंताःचत
सृषुदिक्ष्वनंतरग्रामादयस्तेचप्रतिसीमंव्यवस्थिताः ग्रामोग्रामस्यसामंतः क्षेत्रंक्षेत्रस्यकीर्तितम् गृहंगृहस्यनिर्दिष्टंसमंतात्परिरभ्यहीतिका
त्यायनवचनात् ग्रामादिशब्देनतत्स्थाःपुरुषालक्ष्यंते ग्रामःपलायितइति यथा सामंतग्रहणंचनत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थं उक्तंचकात्यायनेन
संसक्तकास्तुसामंतास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः संसक्तसक्तसंसक्ताःषट्प्रकाराःप्रकीर्तिताइति स्थविरावृद्धाः आदिग्रहणेनमौलोद्धृतयोर्ग्रहणम्
वृद्धादिलक्षणंचतेनैवोक्तम् निष्पाद्यमानंयैर्दृष्टंतत्कार्यंतद्गुणान्वितम् वृद्धावायदिवावृद्धास्तेतुवृद्धाःप्रकीर्तिताः येतत्रपूर्वंसामंताःपश्चाद्दे

शांतरंगताः तन्मूलत्वात्तुतेमौलाऋषिभिःपरिकीर्तिताः उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपचिन्हिताः उद्धरंतिपुनर्यस्मादुद्धृतास्तेततः स्मृताइति
गोपाः गोचारकाः सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः सर्वेचवनगोचराः धनेगोचराःवनचारिणोव्याधादयः तेचमनुनोक्ताः व्याधा
न्शाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखातकान् व्यालग्राहानुंछवृत्तीनन्यांश्चवनगोचरान्इति स्थलमुन्नतोभूप्रदेशः अंगारानिर्वाणांगाराः तु
षाधान्यत्वचः द्रुमान्यग्रोधादयः सेतुर्जलप्रवाहबंधः चैत्यंपाषाणबंधः आदिशब्देनवेणुवालुकादीनांग्रहणम् एतानिचप्रकाशाप्रकाशभेदेन
द्विप्रकाराणि तथाचमनुः सीमावृक्षांस्तुकुर्वीतन्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् शाल्मलीशालतालांश्चक्षीरिणश्चैवपादपान् गुल्मान्वेणूंश्चविविधान्शा
मीवल्लीस्थलानिच शरान्कुब्जकगुल्मांश्चयथासीमानननश्यति तडागान्युदपानानिवाप्यःप्रस्रवणानिच सीमासंधिषुकार्याणिदेवतायतना
निचेतिप्रकाशरूपाणि उपच्छिन्नानिचान्यानिसीमालिंगानिकारयेत् सीमाज्ञानेनृणांवीक्ष्यनित्यंलोकेविपर्ययम् अश्मनोस्थीनिगोवालांस्तु
षान्भस्मकपालिकाः करीषमिष्टकांगारशर्करावालुकास्तथा यानिचैवंप्रकाराणिकालाद्भूमिर्नभक्षयेत् तानिसंधिषुसीमायामप्रकाशानिका
रयेत् एतैर्लिंगैर्नयेत्सीमांराजाविवदमानयोरिति प्रच्छन्नलिंगानि एतैःप्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिंगैः सामंतादिप्रदर्शितैः सीमांप्रतिविवादज्ञान
योः सीमानिर्णयंकुर्याद्राजा १५५ १५६ यदापुनश्चिन्हानिनसंति विद्यमानानिवालिंगालिंगतयासंदिग्धानितदानिर्णयोपायमा
ह सामंताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्चत्वारोष्टौदशापिवेति एवंसमसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः रक्तस्रग्विणोरक्तांबरा मूर्ध्न्यारोपितक्षि
तिखंडाः सीमानंनयेयुः दर्शयेयुः सामंतावेतिविकल्पाभिधानंस्मृत्यंतरोक्तसाक्ष्यभिप्रायं यथाहमनुः साक्षिप्रत्ययएवस्यात्सीमावाद
विनिर्णयइति तत्रचसाक्षिणांनिर्णेतृत्वंमुख्यम् तदभावेसामंतानां तदुक्तं साक्ष्यभावेतुचत्वारोग्रामाःसीमांतवासिनः सीमाविनिर्ण
अग्नेरुच्छिष्टं

यंकुर्युः प्रयताराजसन्निधाविति तदभावेतत्संसक्तादीनांनिर्णेतृत्वं यथाहकात्यायनः स्वार्थसिद्धौप्रदुष्टेषुसामंतेष्वर्थगौरवात् तत्संसिक्तै
स्तुकर्तव्यउद्धारोनात्रसंशयः संसक्तेसक्तदोषेतुतत्संसक्ताःप्रकीर्तिताः कर्तव्यानप्रदुष्टास्तुराज्ञाधर्मंविजानतेति सामंताद्यभावेमौलाद-
योग्राह्याः तेषामभावेसामंतामौलवृद्धोद्धृतादयः स्थावरेषट्प्रकारेऽपिकार्यानात्रविचारणेतिकात्यायनक्रमाभिधानात् एतेचसामंतादयःसं
ख्यागुणातिरेकेणभवंति सामंताःसाधनंपूर्वंनिर्दोषाःस्युर्गुणान्विताः द्विगुणास्तूत्तराज्ञेयास्ततोन्येत्रिगुणामताइतिस्मरणात् तेचसा
क्षिणःसामंतादयश्चस्वैःस्वैः शपथैः शापिताःसंतः सीमानंनयेयुः शिरोभिस्तेगृहीत्वोर्वींस्रग्विणोरक्तवाससः सुकृतैःशापिताःस्वैः
स्वैर्नयेयुस्तेसमंजसमितिमनुस्मरणात् नयेयुरितिबहुवचनंद्वयोर्निरासार्थंनैकस्य एकश्चेदुन्नयेत्सीमांसोपवासःसमुन्नयेत् रक्तमाल्यां

सामंतावासमग्रामाश्चत्वारोष्टौदशापिवा रक्तस्रग्वसनाःसीमांनयेयुःक्षितिधारिणः १५७

बरधरोभूमिमादायमूर्द्धनीतिनारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् योयंनैकः समुन्नयेत्सीमांनरःप्रत्ययवानपि गुरुत्वादस्यकार्यस्यक्रियैषाब-
हुषुस्थितेत्येकस्यनिषेधः सउभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषयइत्यविरोधः स्थलादिचिन्हाभावेपिसाक्षिसामंतादीनांसीमाज्ञानउपायविशे
षोनारदेनोक्तः निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिन्हासुभूमिषु तत्प्रदेशानुमानाच्चप्रमाणाद्भोगदर्शनादिति निम्नगयानद्याअपहृतेनापहरणेनो
त्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानिनष्टानिवालिंगानियासुमर्यादाभूमिषु तत्रतत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिन्हानांप्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रा
मादारभ्यसहस्रदंडपरिमितंक्षेत्रमस्यग्रामस्यपश्चिमेभागेइत्येवंविधात्प्रमाणाद्वाप्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नायाअस्मार्तकालोपलक्षि

तभुक्तेर्वानिश्चिनुयुः बृहस्पतिनाचात्र विशेषोदर्शितः आगमंचप्रमाणंचभोगकालंचनामच भूभागलक्षणंचैवयेविदुस्तेत्र साक्षिणइ
ति एतेचसाक्षिसामंतादयः शपथैःश्राविताःसंतः कुलादिसमक्षंराज्ञाप्रष्टव्याः यथाहमनुः ग्रामेयककुलानांतु समक्षंसीम्निसाक्षिणः
प्रष्टव्याः सीम्निलिंगानितयोश्चैवचवादिनोरिति तेचपृष्टाः साक्ष्यादयः एकमत्येनसमस्ताः सीम्निनिर्णयंकुर्युः तैर्निर्णीतांसीमानंतत्प्रद
र्शितसकललिंगयुक्तांसाक्ष्यादिनामान्वितांचाविस्मरणार्थंपत्रेसमारोपयेत् उक्तंचमनुना तेपृष्टास्तुयथाब्रूयुः समस्ताःसीम्निनिर्णयं नि
बध्नीयात्तथासीमांसर्वांस्तांश्चैवनामतइति एतेषांसामंतप्रभृतीनांसीमासंक्रमणादिनादारभ्ययावत्त्रिपक्षंराजदैविकंव्यसनंचेन्नोत्पद्यते
तदातत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः अयंचराजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः सीमासंक्रमणेकोशेपादस्पर्शेतथैवच त्रिपक्षपक्षसप्ताहंदै

अनृतेतुपृथग्दंड्याराज्ञामध्यमसाहसम् अभावेज्ञातृचिन्हानांराजासीम्नःप्रवर्तिता १५८

वराजिकमिष्यतेइति १५७ यदात्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसांत्रिपक्षाभ्यंतरेरोगादिदृश्यते अथवाप्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुण
साक्ष्यंतरविरुद्धवचनतातदातेमृषाभाषितयादंडनीयास्तदाह अनृतेमिथ्यावचनेनिमित्तभूतेसति सर्वेसामंताः प्रत्येकंमध्यमसाहसेन
चत्वारिंशदधिकेनपणपंचशतेनदंडनीयाः सामंतविषयताचास्यसाक्षिमौल्यादीनांस्मृत्यंतरेदंडांतरविधानादवगम्यते तथाचमनुः यथो
क्तेननयंतस्तेपूयंतेसत्यसाक्षिणः विपरीतंनयंतस्तुदाप्याःस्युर्द्विशतंदममितिनारदोपि अथचेदनृतंब्रूयुः सामंताःसीमनिर्णये सर्वेपृथक्पृ
थग्दंड्याराज्ञामध्यमसाहसमिति सामंतानांमध्यमसाहसंदंडमभिधाय शेषाश्चेदनृतंब्रूयुर्नियुक्ताभूमिकर्मणि प्रत्येकंतुजघन्यास्तेविनेयाःपू

या॰ स्मृ॰
७७

मि॰ व्य॰
२

र्वंसाहसमिति तत्संसक्तादिषुप्रथमंसाहसमुक्तवान् मौलादीनामपितमेवदंडमाह मौलवृद्धादयस्त्वन्येदंडगत्यापृथक्पृथक् विनेयाःप्रथमे
नैवसाहसेनानृतेस्थिताइति आदिशब्देन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणांग्रहणम् यद्यपिशाकुनिकादीनांपापरतत्वाल्लिंगप्रदर्शनएवोपयो
गोनसाक्षात्सीमानिर्णयेतथापिलिंगदर्शनएवमृषाभाषित्वसंभवाद्दंडविधानमुपपद्यतएव अनृतेतुपृथक्दंड्याइत्येतद्दंडविधानमज्ञानविष
यम् बहूनांतुगृहीतानांनसर्वेनिर्णयंयदि कुर्युर्भयाद्वालोभाद्वादंड्यास्तूत्तमसाहसमिति ज्ञानविषयेसाक्ष्यादीनांकात्यायनेनदंडांतरविधाना
त् तथासाक्षिवचनभेदेप्ययमेवदंडस्तेनैवोक्तः कीर्तितेयदिभेदःस्याद्दंड्यास्तूत्तमसाहसमिति एवमज्ञानादिनानृतवचनेसाक्ष्यादीन्दंडयि
त्वापुनःसीमाविचारःप्रवर्तयितव्यः अज्ञानोक्तौदंडयित्वापुनःसीमांविचारयेदित्युक्त्वा त्यक्त्वादुष्टांस्तुसामंतानन्यान्मौलादिभिःसह संमिश्र्य-
कारयेत्सीमामेवंधर्मविदोविदुरितिनिर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः यदापुनःसामंतप्रभृतयोज्ञातारश्चिन्हानिचनसंति तदाकथंनिर्णयइत्यतआह
ज्ञातॄणांसामंतादीनांलिंगानांचवृक्षादीनामभावेराजैवसीम्नःप्रवर्तिताप्रवर्तयिता अंतर्भावितोत्रण्यर्थः ग्रामद्वयमध्यवर्तिनींविवादास्प-
दीभूतांभुवंसमंप्रविभज्य अस्येयंभूरस्येयमित्युभयोःसमर्प्यतन्मध्येसीमालिंगानिकुर्यात् यदातस्यांभूमावन्यतरस्योपकारातिशयोदृश्य
ते तदातस्यैवग्रामस्यसकलाभूःसमर्पणीया यथाहमनुः सीमायामविषह्यायांस्वयंराजैवधर्मवित् प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादितिस्थि
तिरिति १५८ असत्यामप्यतद्द्रावाशंकायामस्याःस्मृतेर्न्यायमूलतांदर्शयितुमतिदेशमाह आरामःपुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः
आयतनंनिवेशनं पलालकूटाद्यर्थविभक्तोभूप्रदेशः ग्रामःप्रसिद्धः ग्रामग्रहणंचनगराद्युपलक्षणार्थं निपानंपानीयस्थानं वापीकूपप्रभृ
तिकं उद्यानंक्रीडावनं वेश्मगृहं एतेष्वारामादिष्वयमेव सामंतसाक्ष्यादिलक्षणोविधिर्ज्ञातव्यः तथाप्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहेषु अनयो

७७

गृहयोर्मध्येनजलौघः प्रवहति अनयोर्वेत्येवं प्रकारेविवादे आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपिप्राचीन एवविधिर्वेदितव्यः तथाचकात्यायनः क्षेत्रकूप-
तटाकानांकेदारारामयोरपि गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषुचेति १५९ सीमानिर्णयमुक्त्वातत्प्रसंगेनमर्यादाप्रभेदनादौदंडमाह अनेक
क्षेत्रमध्येव्यवच्छेदिकासाधारणाभूमर्यादा तस्याःप्रकर्षेन भेदनेसीमातिक्रमणेसीमानमतिलंघ्य कर्षणेक्षेत्रस्यचभयादिप्रदर्शनेनहरणेयथा
क्रमेणअधमोत्तममध्यमसाहसादंडावेदितव्याः क्षेत्रग्रहणंचात्रगृहारामाद्युपलक्षणार्थं यदापुनःस्वीयभ्रान्त्याक्षेत्रादिकमपहरति तदा
द्विशतोदमोवेदितव्यः यथाहमनुः गृहंतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषयाहरन् शतानिपंचदंड्यःस्यादज्ञानाद्विशतोदमइति अपद्धियमा

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु एषएवविधिर्ज्ञेयोवर्षांबुप्रवहादिषु १५९
मर्यादायाःप्रभेदेचसीमातिक्रमणेतथा क्षेत्रस्यहरणेदंडाअधमोत्तममध्यमाः १६०

णक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनयाकदाचिदुत्तमोदंडः प्रयोक्तव्यः अतएवाह वधःसर्वस्वहरणंपुरान्निर्वासनांकने तदंगच्छेदइत्युक्तोदंड
उत्तमसाहसइति १६० यःपुनः परक्षेत्रेसेतुकूपादिकंप्रार्थनयार्थदानेनवालब्धानुज्ञोनिर्मातुमिच्छतितन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिनएवदं
डइत्याह परकीयांभूमिमपहरन्नाशयन्नपिसेतुर्जलप्रवाहबंधः क्षेत्रस्वामिनानप्रतिषेध्यः सचेदीषत्पीडाकरोबहूपकारकश्चभवति कू
पश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधोबहूदकत्वेनकल्याणकारकश्चातोबहूदकोनैवनिवारणीयः कूपग्रहणंचवापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थं
यतःपुनरसौसमक्षेत्रवर्तितयाबहुबाधोनद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितयाअल्पोपकारकस्तदासौनिषेध्यइत्यर्थादुक्तंभवति सेतोश्चद्वैवि-

ध्यमुक्तंनारदेन सेतुश्चद्विविधोज्ञेयः खेयोबध्यस्तथैवच तोयप्रवर्तनात्खेयोबंधः स्यात्तन्निवर्तनादिति यदात्वन्यनिर्मितंसेतुंभेदनादि नानष्टंस्वयंसंस्करोति तदापूर्वस्वामिनंतद्वंश्यंनृपंवापृष्ट्वैवसंस्कुर्यात् यथाहनारदः पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वास्वामिनंतुयः सेतुंप्रवर्तयेत्कश्चिन्नसतत्फलभाग्भवेत् मृतेतुस्वामिनिपुनस्तद्वंश्येवापिमानवे राजानमामंत्र्यततःकुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति १६१ क्षेत्रस्वामिनंप्रत्युपदिष्टमिदानींसेतोः प्रवर्तयितारंप्रत्याह क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्यतदभावेराजानंवायः परक्षेत्रेसेतुंप्रवर्तयत्यसौफलभाग् नभवत्यपितुतदुत्पन्नेफलेक्षेत्रस्वामिनोभोगस्तदभावेराज्ञः तस्मात्प्रार्थनयाअर्थदानेनवाक्षेत्रस्वामिनंतदभावेराजानंवानुज्ञाप्यैवपर

ननिषेध्योल्पबाधस्तुसेतुःकल्याणकारकः परभूमिंहरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रोबहूदकः १६१
स्वामिनेयोनिवेद्यैवक्षेत्रेसेतुंप्रवर्तयेत् उत्पन्नेस्वामिनोभोगस्तदाभावेमहीपतिः १६२
फालाहतमपिक्षेत्रंनकुर्याद्योनकारयेत् सप्रदाप्यःकष्टफलंक्षेत्रमन्येनकारयेत् १६३

क्षेत्रेसेतुप्रवर्तनीयइतितात्पर्यम् १६२ क्षेत्रस्वामिनासेतुर्नप्रतिषेध्यइत्युक्तमिदानींतस्यैवप्रसक्तानुप्रसक्त्याकंचिद्धर्मंतत्रमाह यःपुनःक्षेत्रेस्वामिपार्श्वेअहमिदंक्षेत्रंकृषामीतिअंगीकृत्यपश्चादुत्सृजतिनचान्येनकर्षयति तच्चक्षेत्रंयद्यपिफालाहतंईषद्धलेनविदारितंनसम्यग्बीजवपार्हं तथापितस्याकृष्टस्यफलंयावत्तत्रोत्पत्त्यर्हंसामंतादिकल्पितंतावदसौकर्षकोदापनीयः तच्चक्षेत्रंपूर्वकर्षकाद्दाच्छिद्यान्येनकारयेत् इतिसीमाविवादप्रकरणम् १६३ छ छ छ

अवहारपदानांपरस्परहेतुहेतुमद्भावात् तेषामाद्यमृणादानमित्यादिनापाठक्रमोनविवक्षितइतिव्युत्क्रमेणस्वामिपालविवादोऽभिधीयते परसस्यविनाशकारिणीमहिषी अष्टौमाषान्दंडनीया गौस्तदर्द्धंचतुरोमाषान् अजामेषाश्चमाषद्वयंदंडनीयाः महिष्यादीनांधनसंबंधाभा वात्तत्स्वामीपुरुषोलक्ष्यते माषश्चात्रताम्रिकपणविंशतितमोभागः माषोविंशतितमोभागः पणस्यपरिकीर्तितइतिनारदस्मरणात् एत च्चाज्ञानविषयम् ज्ञानपूर्वेतु पणस्यपादौद्वौगांतद्द्विगुणांमहिषींतथा तथाजाविकवत्सानांपादोदंडःप्रकीर्तितइतिस्मृत्यंतरोक्तंद्रष्टव्यम् य त्पुनर्नारदेनोक्तम् माषंगांदापयेद्दंडंद्वौमाषौमहिषींतथा तथाजाविकवत्सानांदंडःस्यादर्द्धमाषकइति तत्पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षण

माषानष्टौतुमहिषीसस्यघातस्यकारिणी दंडनीयातदर्द्धंतुगौस्तदर्द्धमजाविकम् १६४
भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्द्विगुणोदमः सममेषांविवीतेपिखरोष्ट्रंमहिषीसमम् १६५

विषयम् १६४ अपराधातिशयेनक्वचिद्दंडद्वैगुण्यमाह यदिपशवःपरक्षेत्रेसस्यंभक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदायथोक्ताद्दंडाद्द्वि गुणोदंडोवेदितव्यः सवत्सानांपुनर्भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताच्चतुर्गुणोदंडोवेदितव्यः वसतांद्विगुणःप्रोक्तः सवत्सानांचतुर्गुणइतिवचना त् क्षेत्रांतरेपभ्यंतरेवातिदेशमाह विवीतःप्रचुरतृणकाष्ठोरक्ष्यमाणःपरिगृहीतोभूप्रदेशः तदुपघातेपीतरक्षेत्रदंडेनसमंदंडमेषांम- हिष्यादीनांविद्यात् खरश्चउष्ट्रश्चखरोष्ट्रंतन्महिषीसमं महिषीयत्रतादृशेनदंडेनदंड्यते तत्रतादृशेनैवदंडेनखरोष्ट्रमपिप्रत्येकंदंड- नीयम् सस्योपरोधकत्वेनखरोष्ट्रयोःप्रत्येकंमहिषीतुल्यत्वा दंडस्यचापराधानुसारस्वात्खरोष्ट्रमितिसमाहारोनविवक्षितः १६५

परसस्यविनाशेगोस्वामिनोदंडउक्तः इदानींक्षेत्रस्वामिनेफलमप्यसौदापनीयइत्याह सस्यग्रहणंक्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् यस्मिन्क्षेत्रेयावत्प
लालधान्यादिकंगवादिभिर्विनाशितंतावत्क्षेत्रफलमेतावतिक्षेत्रेएतावद्भवतीतिसामंतैः परिकल्पितंतत्क्षेत्रस्वामिनेगोमीदापनीयः गोपस्तु
ताडनीयएव नफलंतद्दापनीयः गोपस्यचताडनंपूर्वोक्तधनदंडसहितमेवपालदोषेणसस्यनाशेद्रष्टव्यम् यानष्टापालदोषेणगोस्तुसस्यानि
नाशयेत् नतत्रगोमिनादंडः पालस्तंदंडमर्हतीतिवचनात् गोमीपुनःस्वापराधेनसस्यनाशेपूर्वोक्तंदंडमेवार्हति नताडनम् फलदानंपुनः
सर्वत्रगोस्वामिनएव तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेणतत्क्षेत्रफलभागित्वात् पूर्वादिभक्षितावशिष्टफलालादिकंगोस्वामिनैवगृहीत

यावत्सस्यंविनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् गोपस्ताड्यस्तुगोमीतुपूर्वोक्तंदंडमर्हति १६६
पथिग्रामविवीतान्तेक्षेत्रेदोषोनविद्यते अकामतःकामचारेचोरवद्दंडमर्हति १६७

व्यम् मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेनक्रीतप्रायत्वात् अतएवनारदः गोभिस्तुभक्षितंसस्यंयोनरःप्रतियाचते सामंतानुमतंदेयंधान्यंयत्तत्र
वापितम् पलालंगोमिनांदेयंधान्यंवैकर्षकस्यत्विति १६६ क्षेत्रविशेषेअपवादमाह पथिग्रामसमीपवर्तिनिक्षेत्रेग्रामविवीतसमीप
वर्तिनिचक्षेत्रे अकामतोगोभिर्भक्षितेगोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः दोषाभावप्रतिपादनंदंडाभावार्थंविनष्टसस्यमूलदानप्रतिषेधार्थंच कामचा
रेकामतश्चारणेचोरवत् चोरस्ययादृशोदंडस्तादृशंदंडमर्हति एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् यत्रापरिवृतंधान्यंनिहिंस्युःपशवोयदि नतत्र
प्रणयेद्दंडंनृपतिःपशुरक्षिणामिति दंडाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेनमनुनोक्तत्वात् आवृतेपुनर्मार्गादिक्षेत्रेपिदोषोस्त्येव वृत्तिकरणंच-

तेनैवोक्तम् वृत्तिंचतत्रकुर्वीतयामुष्ट्रोनावलोकयेत् छिद्रंनिवारयेत्सर्वंश्वसूकरमुखानुगमिति १६७ पशुविशेषेपिदंडाभावमाह महाश्चासावुक्षाचमहोक्षोवृषःसेक्ता उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेनदेवतोद्देशेनत्यक्ताः सूतिकाप्रसूता अनिर्दशाहा आगंतुकः स्वयूथा-त्परिभ्रष्टोदेशांतरादागतः एतेमोच्याः परसस्यभक्षिणोपिनदंड्याः येषांपालोविद्यतेतेपिदेवराजपरिप्लुताः देवराजोपहताः सस्यना शकारिणोनदंड्याः आदिग्रहणाद्धस्त्यश्वादयोगृह्यंते तेचोशनसोक्ताः अदंड्याहस्तिनोत्यश्वाः प्रजापालाहितेस्मृताः अदंड्योकाणकु ब्जौचयेशश्वत्कृतलक्षणाः अदंड्यागंतुकीगौश्चसूतिकावाभिसारिणी अदंड्याश्चोत्सवेगावः श्राद्धकालेतथैवचेति अत्रोत्सृष्टपशूना

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः पालोयेषांचतेमोच्यादेवराजपरिप्लुताः १६८
यथार्पितान्पशून्गोपः सायंप्रत्यर्पयेत्तथा प्रमादमृतनष्टांश्चप्रदाप्यः कृतवेतनः १६९

मस्वामिकत्वेनदंड्यत्वासंभवात्दृष्टांतार्थमुपादानम् यथोत्सृष्टपशवोनदंड्याएवंमहोक्षादयइति १६८ गोस्वामिनउक्तमिदानींगोपं प्रत्युपदिश्यते गोस्वामिनाप्रातःकालेयथागणयित्वायथार्पिताः पशवस्तेतथैवसायंकालेगोपोगोस्वामिनेपशून्विगणय्यप्रत्यर्पयेत् प्रमादेनस्वापरा धेनमृतान्नष्टांश्चपशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनोगोपः स्वामिनेदाप्यः वेतनकल्पनाचनारदेनोक्ता गवांशताद्वत्सतरीधेनुःस्याद्द्विशताद्भृतिः प्रतिसंवत्सरंगोपेसंदोहश्चाष्टमेहनीति प्रमादनाशश्चमनुनास्पष्टीकृतः नष्टंजग्धंचकृमिभिःश्वहतंविषमेमृतम् हीनंपुरुषकारेणप्रद-द्यात्पालएवतुइति प्रसह्यचौरैरपहृतान्नदाप्यः यथाहमनुः विघुष्यतुहृतंचौरैर्नपालोदातुमर्हति यदिदेशेचकालेचस्वामिनःस्वस्यशंसति

दैवमृतानांपुनः कर्णादिप्रदर्शनीयं कर्णौचर्मचवालांश्चबस्तिपायूनिरोचनाम् पशुस्वामिषुदद्यात्तुमृतेष्वंगानिदर्शयन्नितिमनुस्मरणात् १६९ किंच पालदोषेणपशुविनाशे अर्द्धाधिकत्रयोदशपणंदंडंपालोदाप्यः स्वामिनश्चद्रव्यंविनष्टंपशुमूल्यंमध्यस्थकल्पितंदंडपरिमाणार्थंश्लोकोन्यत्पूर्वोक्त मेव १७० गोप्रसंगाद्गोप्रचारमाह ग्रामेच्छयाग्रामजनेच्छयाभूम्यल्पत्वमहत्वापेक्षयाराजेच्छयावागोप्रचारः कर्तव्यः गवादीनांप्रचारणार्थं कियानपिभूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीयइत्यर्थः द्विजस्तृणाद्यंतराभावेगवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानिसर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत् फलानित्वपरिवृतानि देवगोग्न्यर्थंतृणमेधांसिवीरुद्वनस्पतीनांपुष्पाणिस्ववदाददीत फलानिचापरिवृतानामितिगौतमस्मरणात् एतच्चापरि

पालदोषविनाशेतुपालदंडोविधीयते अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनोद्रव्यमेवच १७०
ग्रामेच्छयागोप्रचारोभूमिराजवशेनवा द्विजस्तृणैधपुष्पाणिसर्वतः सर्वदाहरेत् १७१
धनुःशतंपरीणाहोग्रामेक्षेत्रांतरंभवेत् द्वेशतेखर्वटस्यस्यान्नगरस्यचतुःशतम् १७२

गृहीतविषयं अपरिगृहीतेद्विजव्यतिरिक्तस्यापिपरिग्रहादेवस्वत्वसिद्धेः यथातेनैवोक्तं स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति य त्पुनरुक्तं तृणंवायदिवाकाष्ठंपुष्पंवायदिवाफलं अनापृच्छन्हिगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हतीति तद्द्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयंवा गवादिव्यतिरि क्तविषयंवेति १७१ इदमपरंगवादीनांस्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते ग्रामक्षेत्रयोरंतरंधनुःशतपरिमितंपरीणाहः सर्वतोदिक्षु अनुप्तसस्यंकार्यं खर्वटस्यप्रचुरकंटकसंतानस्यग्रामस्यद्वेशतेपरीणाहः नगरस्यबहुजनसंकीर्णस्यधनुषांचतुःशतपरिमितमंतरंकार्यं इतिस्वामिपालविवा

दप्रकरणम् १७२ संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तम् निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा वि

क्रीयते समक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति तत्र किमित्याह स्वमात्मसंबंधिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्

अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थं अस्वामिक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् अत एवोक्तम् अस्वामिविक्रयं-

दानमाधिं च विनिवर्तयेदिति क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति तथा हीनाद्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि चैकांते संभाव्यद्रव्याद्पि ही

नमूल्येनाल्पतरेण च मूल्येन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति तस्करदंडभाग्भवतीत्यर्थः यथो

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः १७३

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् १७४

क्तम् द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयादिति १७३ स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्तव्य-

मित्यत आह नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदंडप्राप्त्यर्थं च अ

थाविदितं देशांतरं गतः कालांतरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् तावतैवा

सौ शुद्धो भवतीति श्रीशंकराचार्येण व्याख्यातम् तदिदानीमनुपपन्नम् विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगादतोऽन्यथा व्याख्याय

ते नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः नष्टमुपहृतं चात्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थलपालादिकं ग्राहयेत् दे

या॰स्मृ
८१

शकालातिपत्तौदेशकालातिक्रमेस्थलपालाद्यसन्निधानेतद्विज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशंकायांस्वयमेवगृहीत्वातेभ्यः समर्पयेत् १७४
ग्राहितेहर्तरिकिंकर्तव्यमित्यतआह यद्यसौगृहीतः क्रेतानमयेदमपहृतमन्यसकाशात्क्रीतमितिवक्ति तदातस्यक्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेणशु
द्धिर्भवति नपुनरसावभियोज्यः किंतुतत्प्रदर्शितेनविक्रेत्रासहनाष्टिकस्यविवादः यथाहबृहस्पतिः मूलेसमाहृतेक्रेतानाभियोज्यःकथंच
न मूलेनसहवादस्तुनाष्टिकस्यविधीयतइति तस्मिन्विवादेयद्यस्वामिविक्रयनिश्चयोभवति तदातस्यनष्टापहृतस्यगवादिद्रव्यस्ययोविक्रयी-
विक्रेतातस्यसकाशात्स्वामीनाष्टिकःस्वीयंद्रव्यमवाप्नोति नृपश्चापराधानुरूपंदंडंक्रेताचमूल्यमवाप्नोति अथासौदेशांतरगतस्तदायोज
नसंख्ययानयनार्थकालोदेयः प्रकाशंवाक्रयंकुर्यान्मूलंवापिसमर्पयेत् मूलानयनकालश्चदेयस्तत्राध्वसंख्ययेतिस्मरणात् अथविज्ञा

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामीद्रव्यंनृपोदमम् क्रेतामूल्यमवाप्नोतितस्माद्यस्तस्यविक्रयी १७५

तदेशतयामूलमाहर्तुंनशक्नोति तदाक्रयंशोधयित्वैवशुद्धोभवति असमाहार्यमूलस्तुक्रयमेवविशोधयेदितिवचनात् यदापुनः सा-
क्ष्यादिभिर्दिव्येनवाक्रयंनशोधयतिमूलंचनप्रदर्शयति तदासएवदंडभाग्भवति अनुपस्थापयन्मूलंक्रयंवाप्यविशोधयन् यथाभियोगं
धनिनेधनंदाप्योदमंचसइतिमनुस्मरणात् १७५ स्वंलभेतान्यविक्रीतमित्युक्तंतल्लिप्सुनाकिंकर्तव्यमित्यतआह आगमेन
रिक्थक्रयादिनाउपभोगेनचमदीयंइदंद्रव्यंतच्चैवंनष्टमपहृतंवेत्यभिभाव्यंसाधनीयं तत्स्वामिनाअतोन्यथातेनस्वामिनाआवि
र्भावितेपंचबंधोनष्टद्रव्यस्यपंचमोंशोदमोनाष्टिकेनराज्ञेदेयः अत्रचायंक्रमः पूर्वस्वामीनष्टमात्मीयंसाधयेत् ततःक्रेताचौर्यपरि

मि॰व्य॰
२
८१

हारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारं आनयेत् अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति १७६ तस्करप्रच्छादकं प्रत्याह ह्रतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं मदीयं द्रव्यमपह्रतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ षडुत्तरान्नवतिपणान्दंडनीयः तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् १७७ राजपुरुषानीतं प्रत्याह यदा तु शुल्कादिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपह्रतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेन्नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषू द्घोष्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् यथाह गौतमः प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः विख्याप्य संवत्सरं राज्ञार

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा पंचबंधो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते १७६
ह्रतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् अनिवेद्य नृपे दंड्यः स तु षण्णवतिं पणान् १७७
शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापह्रतमाह्रतं अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः १७८

क्ष्यमिति यत्पुनर्मनुना विध्यंतरमुक्तं प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् रक्षणनिमित्तषड्भागग्रहणं च तेनैवोक्तम् आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः प्रपंचितं चैतत्पुरस्तात् १७८ मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पंच पणान् -

अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादं महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणान्दद्यादिति सर्वत्रानुषज्यते अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं संबंधोऽवगम्यते इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् १७९ अधुनाविहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपाकर्म दत्ताप्रतिदानिकमिति चलब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदं अभिधीयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तद्धि इति असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन्विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंच मानुषे माहिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके १७९
स्वकुटुंबाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् १८०

दत्तानपाकर्मेत्यर्थादुक्तं भवति दत्तस्यानपाकर्म अपुनरादानं यस्मिन्दानाख्ये विवादपदे तद्दत्तानपाकर्म तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम् यथाह नारदः अथ देयमदेयं च दत्तं वादत्तमेव च व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति तत्र देयमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हं यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह स्वमात्मीयं कुटुंबाविरोधेन कुटुंबानुपरोधेन कुटुंबभरणावशिष्टमिति यावत्तद्दद्यात् तद्भरणस्यावश्यकत्वात् तथा च मनुः वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति स्वकुटुंबाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति स्वद

द्याद्दित्यनेनचास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणांपंचानामप्यदेयत्वंव्यतिरेकतोदर्शितम् यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमु
क्तमदेयानाम् अन्वाहितंयाचितकमाधिःसाधारणंचयत् निक्षेपः पुत्रदारंचसर्वस्वंचान्वयेसति आपत्स्वपिचकष्टासुवर्तमानेनदेहिना
अदेयान्याहुराचार्यायच्चान्यस्मैप्रतिश्रुतमिति एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण नपुनः स्वत्वाभिप्रायेण पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषुस्वत्वस्य-
सद्भावात् अन्वाहितादीनांस्वरूपंप्रागेवप्रपंचितं स्वंदद्यादित्यनेनदारसुतादेरपिस्वत्वाविशेषेणदेयत्वप्रसंगेप्रतिषेधमाह दारसुतादृते
दारसुतव्यतिरिक्तंस्वंदद्यान्नदारसुतमित्यर्थः तथापुत्रपौत्राद्यन्वयेविद्यमानेसर्वंधनंनदद्यात् पुत्राननुत्पाद्यसंस्कृत्यवृत्तिंचैषांप्रकल्पयेदि
तिस्मरणात् तथाहिरण्यादिकमन्यस्मैप्रतिश्रुतमन्यस्मैनदेयम् १८० एवंदारसुतादिव्यतिरिक्तंदेयमुक्त्वाप्रसंगाददेयधनग्रहणंच

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्यविशेषतः देयंप्रतिश्रुतंचैवदत्वानापहरेत्पुनः १८१

प्रतिग्रहीत्राप्रकाशमेवकर्तव्यमित्याह प्रतिग्रहणंप्रतिग्रहः सःप्रकाशः कर्तव्यः विवादनिराकरणार्थंस्थावरस्यच विशेषतः प्रकाशमेवग्रह
णंकार्यम् तस्यसुवर्णादिवदात्मनिस्थितस्यदर्शयितुमशक्यत्वात् एवंप्रासंगिकमुक्त्वाप्रकृतमनुसरन्नाह देयंप्रतिश्रुतंचैव यद्यस्मैधर्मा
र्थंप्रतिश्रुतंतत्तस्मैदेयमेव यद्यसौधर्मात्प्रच्युतोनभवति प्रच्युतेपुनर्दातव्यं प्रतिश्रुत्याप्यधर्मयुक्तायनदद्यादितिगौतमस्मरणात् दत्वा-
नापहरेत्पुनः न्यायमार्गेणयद्दत्तंतत्सप्तविधमपिपुनर्नापहर्तव्यं किंतुतथैवानुमंतव्यम् यत्पुनरन्यायेनदत्तंतददत्तं षोडशप्रकारम
पिप्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तंभवति नारदवचनाच्च दत्तंसप्तविधंप्रोक्तमदत्तंषोडशात्मकमितिप्रतिपाद्यदत्तादत्तयोः स्वरूपंविवृतम्

ण्यमूल्यंभृतिस्तुष्ट्यास्नेहात्प्रत्युपकारतः स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थंचदत्तंदानविदोविदुः अदत्तंतुभयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः तथोत्कोचपरीहासव्य-
त्यासछलयोगतः बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् कर्ताममेदंकर्मेतिप्रतिलाभेच्छयाचयत् अपात्रेपात्रमित्युक्तेकार्येवाधर्मसंयु
ते यद्दत्तंस्यादविज्ञानाददत्तमितितत्स्मृतमिति अयमर्थः पण्यस्यक्रीतद्रव्यस्ययन्मूल्यदत्तं भृतिः वेतनंकृतकर्मणिदत्तं तुष्ट्याबंदिचारणादि-
भ्योदत्तं स्नेहाद्दुहितृपुत्रादिभ्योदत्तं प्रत्युपकारत उपकृतवतेप्रत्युपकाररूपेणदत्तं स्त्रीशुल्कंपरिणयनार्थंकन्याज्ञातिभ्योयद्दत्तं य
च्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थंदत्तम् तदेतत्सप्तविधमपिदत्तमेवनप्रत्याहरणीयम् भयेनबंदिग्राहादिभ्योदत्तं क्रोधेनपुत्रादिभ्योवैरनिर्या
तनायान्यस्मैदत्तं पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेनदत्तं उत्कोचेनकार्यप्रतिबंधनिरासार्थमधिकृतेभ्योदत्तं परिहासेनोपहासेनदत्तं
एकोपिस्वद्रव्यमन्यस्मैददात्यन्योपिददातीतिदानव्यत्यासः छलयोगतः शतदानमभिसंधायसहस्रमितिपरिभाष्यददाति बालेनाप्राप्त
षोडशवर्षेणमूढेनलोकवादानभिज्ञेन अस्वतंत्रेणपुत्रदासादिना आर्त्तेनरोगाभिभूतेन मत्तेनमदनीयदत्तेन उन्मत्तेनवातिकाद्युन्माद
ग्रस्तेनवा अपवर्जितंदत्तं तथायंमदीयंकर्मकरिष्यतीतिप्रतिलाभेच्छयादत्तं अचतुर्वेदायचतुर्वेदोहमित्युक्तवतेदत्तं यज्ञंकरिष्यामीतिध
नंलब्ध्वाद्यूतादौविनियुंजानायदत्तमित्येवंषोडशप्रकारमपिदत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् आर्तदत्तस्यादत्तत्वंधर्मकार्यव्यति
रिक्तविषयम् स्वस्थेनार्त्तेनवादत्तंश्रावितंधर्मकारणात् अदत्वातुमृतेदाप्यस्तत्सुतोनात्रसंशयइतिकात्यायनस्मरणात् तथेदमपरंसंक्षिप्ता
र्थंवचनंसर्वविवादसाधारणम् योगाधमनविक्रीतंयोगदानप्रतिग्रहम् यस्यवाप्युपधिंपश्येत्तत्सर्वंविनिवर्तयेदिति योगउपाधिः येनागामि
नोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविरामेक्रियादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः यःपुनःषोडशप्रकारमपिअदत्तंगृह्णाति

यश्चादेयंप्रयच्छति तयोर्दंडोनारदेनोक्तः गृह्णात्यदत्तंयोलोभाद्यश्चादेयंप्रयच्छति अदेयदायकोदंड्यस्तथादत्तप्रतीच्छक इति इतिदत्ता
प्रदानिकंनामप्रकरणम् १८१ अथक्रीतानुशयः कथ्यते तत्स्वरूपंनारदेनोक्तम् क्रीत्वामूल्येनयः पण्यंक्रेतानबहुमन्यते क्रीतानु
शयइत्येतद्विवादपदमुच्यतेइति तत्रचयस्मिन्नहनिपण्यक्रीतं यस्मिन्नेवान्हितदविकृतंप्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् क्रीत्वामूल्येनयःप
ण्यंदुःक्रीतंमन्यतेक्रयं विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्तस्मिन्नेवान्ह्यविक्षतमिति द्वितीयादिदिनेतुप्रत्यर्पणेविशेषस्तेनैवोक्तः द्वितीयेन्हिददत्क्रेतामू
ल्यात्त्रिंशांशमावहेत् द्विगुणंतुतृतीयेन्हिपरतःक्रेतुरेवतदिति परतोनुशयोनकर्तव्यइत्यर्थः एतच्चबीजातिरिक्तोपभोगविनश्वरवस्तुविषय
म् बीजादिक्रयेपुनरन्यएवप्रत्यर्पणविधिरित्याह बीजंव्रीत्यादिबीजम् अयोलोहादि बाह्योबलीवर्दादिः रत्नंमुक्ताप्रवालादिकं स्त्रीदासी दो

दशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसांपरीक्षणम् १८२

ह्यंमाहिष्यादि पुमान्दासः एषांबीजादीनांयथाक्रमेणदशाहादिकःपरीक्षाकालोविज्ञेयः परीक्ष्यमाणेचबीजादौयद्यसम्यक्त्वबुद्ध्यानु
शयोभवति तदादशाहाभ्यंतरएवक्रयनिर्वृत्तिर्नपुनरूर्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनं यत्तुमनुवचनम् क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयोभवेत्
सोंतर्दशाहात्तद्द्रव्यंदद्याच्चैवाददीतचेति तदुक्तंलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् सर्वंचैतदपरीक्षि
तक्रीतविषयम् यत्पुनःपरीक्ष्यनपुनःप्रत्यर्पणीयमितिसमयंकृत्वाक्रीतंतद्विक्रेत्रेनप्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम् क्रेतापण्यंपरीक्षेतप्राक्
स्वयंगुणदोषतः परीक्ष्याभिमतंक्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति १८२ ७ ७ ७

दोत्यादिपरीक्षाप्रसंगेनस्वर्णादेरपिपरीक्षणमाह वन्हौप्रताप्यमानंसुवर्णंनक्षीयते अतः कटकादिनिर्माणार्थंयावत्स्वर्णकारहस्तेप्रक्षि
प्तंतावत्तुलितैः प्रत्यर्पणीयम् इतरथाक्षयंदाप्यादंड्यास्च रजतेतुशतपलेप्रताप्यमानेपलद्वयंक्षीयेत अष्टौत्रपुणिसीसेचशतइत्यनुव
र्त्तते त्रपुणिसीसेचशतपलेप्रताप्यमानेष्टौपलानिक्षीयंते ताम्रेपंचदशायसि ताम्रेशतपलेपंचपलानि अयसिदशपलानिक्षीयंते अ
त्रापिशतइत्येव कांस्यस्यतुताम्रत्रयोनित्वात्तदनुसारेणाक्षयः कल्प्यः इतोधिकक्षयकारिणः शिल्पिनोदंड्याः १८३ क्वचित्कंबलादौवृ

अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतेद्विपलंशते अष्टौत्रपुणिसीसेचताम्रेपंचदशायसि १८३
शतेदशपलावृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके मध्येपंचपलावृद्धिः सूक्ष्मेतुत्रिपलामता १८४
कार्मिकेरोमबंधेचत्रिंशद्भागःक्षयोमतः नक्षयोनचवृद्धिश्चकौशेयेवल्कलेषुच १८५

द्धिमाह स्थूलेनौर्णसूत्रेणयत्कंबलादिकंक्रियते तस्मिन्शतपलेदशपलावृद्धिर्वेदितव्या एवंकार्पाससूत्रपटादौवेदितव्यम् मध्येअन
तिसूक्ष्मनिर्मितेपंचपलावृद्धिः सूक्ष्मसूत्ररचितेशतेत्रिपलावृद्धिर्वेदितव्या एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् १८४ द्रव्यांतरेविशेषमाह
कार्मिकंकर्मणाचित्रेणनिर्मितं यत्रानिष्पन्नेपटेरुचकस्वस्तिकादिकंचसूत्रैः क्रियतेतत्कार्मिकमित्युच्यते यत्रप्रावारादौरोमाणिबध्यंतेस
रोमबंधः तत्रत्रिंशत्तमोभागः क्षयोवेदितव्यः कौशेयेकोशप्रभवे वल्कलेषुवृक्षत्वग्भिर्निर्मितेषुवसनेषुवृद्धिह्रासौनस्तः किंतुयावद्वसनार्थं
कुविंदादिभ्योदत्तंतावदेवप्रत्यादेयम् १८५ ❦ ❦ ❦ ❦

द्रव्यानंत्यात्प्रतिद्रव्यंक्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तिः सामान्येनह्रासवृद्धिज्ञानोपायमाह शाणक्षोमादौद्रव्येनष्टेह्रासमुपगते द्रव्याणांकुशलाः द्रव्यवृ-
द्धिक्षयाभिज्ञाः देशंकालमुपभोगंतथानष्टद्रव्यस्यबलाबलंसारासारतांचपरीक्ष्य यत्कल्पयंति तदसंशयंशिल्पिनोदाप्याः इतिक्रीतानुशयप्र
करणम् १८६ सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरंविवादपदमभिधातुमुपक्रमते तत्स्वरूपंचनारदेनोक्तम् अभ्युपेत्यतुशुश्रूषांयस्तांनप्र
तिपद्यते अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यतइति आज्ञाकरणंशुश्रूषा तामंगीकृत्यपश्चाद्योनसंपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं
शुश्रूषकश्चपंचविधः शिष्योंतेवासीभृतकोऽधिकर्मकृद्दासइति तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकाराइत्युच्यंते तेचशुभकर्मकारिणः दासाः पुनर्गृह
जातादयः पंचदशप्रकाराः गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः तदिदंनारदेनस्पष्टीकृतम् शुश्रूषकः पंचविधः शा

देशंकालंचभोगंचज्ञात्वानष्टेबलाबलम् द्रव्याणांकुशलाब्रूयुर्यत्तद्दाप्यमसंशयम् १८६

स्त्रेदृष्टोमनीषिभिः चतुर्विधःकर्मकरस्तेषांदासास्त्रिपंचकाः शिष्यांतेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् एतेकर्मकराज्ञेयादासास्तुगृहजाद
यः सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः जातिकर्मकृतस्तूक्तोविशेषोवृत्तिरेवच कर्मापिद्विविधंज्ञेयमशुभंशुभमेवच अशुभंदासक-
र्मोक्तंशुभंकर्मकृतांस्मृतम् गृहाद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् इच्छतःस्वामिनश्चांगै
रुपस्थानमथोततः अशुभंकर्मविज्ञेयंशुभमन्यदतःपरमिति तत्रशिष्योवेदविद्यार्थी अंतेवासीशिल्पशिक्षार्थी मूल्येनयःकर्मकरोतिसभृ
तकः कर्मकुर्वतामधिष्ठाताधिकर्मकृत् अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थंगर्तादिकम् अवस्करोगृहमार्जितपांस्वादिनिचयस्थानम् उज्झ

नंत्यागः भृतकश्चात्रत्रिविधः तदुक्तं उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्रमध्यमस्तुकृषीवलः अधमोभारवाहीस्यादित्येवंत्रिविधोभृतइति दासःपुनः गृहजातस्त
थाक्रीतोलब्धोदायादुपागतः अनाकालभृतस्तद्वदाहितःस्वामिनाचयः मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तःपणेजितः तवाहमित्युपगतःप्रव्रज्या-
वसितःकृतः भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैववडवाहृतः विक्रेताचात्मनःशास्त्रेदासाःपचविधाःस्मृताः गृहेदास्यांजातोगृहजातः क्रीतोमूल्येन
लब्धःप्रतिग्रहादिना दायादुपागतःपित्रादिदासः अनाकालभृतोदुर्भिक्षेयोदासत्वायमरणाद्रक्षितः आहितः स्वामिनाधनग्रहणेनाधितोनी
तः ऋणमोचनेनदासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः युद्धप्राप्तः समरेविजित्यगृहीतः पणेजितः यद्यस्मिन्विवादेपराजितोहं तदात्वद्दासोभवामीति
परिभाष्यजितः तवाहमित्युपगतः तवाहंदासइतिस्वयंसंप्रतिपन्नः प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतोकृतः एतावत्कालंत्वद्दासइति अभ्युपग-
मितः भक्तदासः सर्वकालंभक्तार्थमेवदासत्वमभ्युपगम्ययः प्रविष्टः वडवाहृतः वडवागृहदासीतयाहृतः तल्लोभेनतामुद्वाह्यदासत्वेनप्रवि
ष्टः यआत्मानंविक्रीणीते असावात्मविक्रीतेत्येवंपंचदशप्रकाराः यत्तुमनुना ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजःक्रीतदत्रिमौ पैतृकोदंडदास
श्चसप्तैतेदासयोनयइति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषांदासत्वप्रतिपादनपरं नतुपरिसंख्यार्थं तत्रैषांशिष्यांतेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दासानाम
ध्येशिष्यवृत्तिःप्रागेवप्रतिपादिता आहूतश्चाप्यधीयीतलब्धंचास्मैनिवेदयेदित्यादिना अधिकर्मकृद्भृतकानांतुवेतनादानप्रकरणेवक्ष्यते यो
यावत्कुरुतेकर्मतावत्तस्यतुवेतनमित्यादिना दासांतेवासिनोस्तुधर्मविशेषंवक्तुमाह बलात् बलावष्टंभेनयोदासीकृतः यैश्चोरैरपहृत्यविक्री
तः अपिशब्दादाहितोदत्तश्चमुच्यते यदिस्वामिनमुंचतितर्हिराज्ञामोचयितव्यः उक्तंचनारदेन चौरापहृतविक्रीतायेचदासीकृताबलात्
राज्ञामोचयितव्यास्तेदास्यंतेषुहिनेष्यतेइति चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्यस्वामिनःप्राणान्यःप्रददातिरक्षत्यसावपिमोचयितव्यः तदिदंसर्वदासा

नांसाधारणंदास्यनिवृत्तिकारणं योवैषांस्वामिनंकश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतचेतिनारदस्मरणात् भक्त
दासादीनांप्रातिस्विकमपिमोक्षकारणमुच्यते अनाकालभृतभक्तदासोभक्तस्यत्यागाद्दासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यंयावदुपभुक्तं तावद्दत्वामु-
च्येते आहितर्णदासोतुतन्निष्क्रयात् यद्गृहीत्वास्वामिनाआहितोयच्चदत्वाधनिनोत्तमर्णान्मोचितस्तस्यनिष्क्रयात्सवृद्धिकस्यप्रत्यर्पणा
न्मुच्येते नारदेनविशेषोप्युक्तः अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यतेगोयुगंददत् संभक्षितंयद्दुर्भिक्षेनतच्छुद्ध्येतकर्मणा भक्तस्योत्क्षेपणात्स
द्यो भक्तदासः प्रमुच्यते आहितोपिधनंदत्वास्वामीयद्येनमुद्धरेत् ऋणंतुसोदयंदत्वाऋणीदास्यात्प्रमुच्यतइति तथातवाहमित्युपगतयुद्धप्रा
प्तपणजितकृतकवडवाहृतानांचप्रातिस्विकंमोचनकारणंचतेनैवोक्तम् यथा तवाहमित्युपगतोयुद्धप्राप्तःपणेजितः प्रतिशीर्षप्रदानेनमु

बलाद्दासीकृतश्चोरैर्विक्रीतश्चापिमुच्यते स्वामिप्राणप्रदोभक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि १८७

च्येरंस्तुल्यकर्मणा कृतकालाभ्युपगमात्कृतकोपिविमुच्यते निग्रहाद्वडवायास्तुमुच्यतेवडवाहृतइति दासेनसहसंभोगनिरोधादित्यर्थः तदे
वंगृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणांस्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेणमोक्षोनास्ति विशेषकारणानभि-
धानात् दासमोक्षश्चानेनक्रमेणकर्तव्यः स्वंदासमिच्छेद्यःकर्तुमदासंप्रीतमानसः स्कंधादादायतस्यासोभिंद्यात्कुंभंसहांभसा सा
क्षताभिःसपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् अदासइत्यथोक्त्वात्रिःप्राङ्मुखंतमवासृजेदितितेनैवोक्तम् १८७ प्रव्रज्यावसितस्यतु-
मोक्षोनास्तीत्याह प्रव्रज्यासंन्यासस्ततोवसितःप्रच्युतः अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञएवदासोभवति मरणमेवदासत्वस्यांतोन्यस्मि

न्कालेनमोक्षोस्ति वर्णापेक्षयादास्यव्यवस्थामाह ब्राह्मणादीनांवर्णानामानुलोम्येनदास्यम् ब्राह्मणस्यक्षत्रियादयः क्षत्रियस्यवैश्यशूद्रौ वैश्य
स्यशूद्रइत्येवमानुलोम्येनदासभावोभवति नप्रातिलोम्येनस्वधर्मत्यागिनः पुनःपरिव्राजकस्यप्रातिलोम्येनापिदासत्वमिष्यतएव यथाहनारदः वर्णा-
नांप्रातिलोम्येनदासत्वंनविधीयते स्वधर्मत्यागिनोन्यत्रदारवद्दासतामतेति १८८ अंतेवासिधर्मानाह अंतेवासीगुरोर्गृहे कृतकालंवर्षचतुष्टय-
मायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थंत्वद्गृहेवसामीतियावदंगीकृतंतावत्कालंवसेत् वसन्नपिवर्षचतुष्टयादर्वागेवलब्धापेक्षितशिल्पविद्यः कथंनिवसेत्
गुरुप्राप्तभोजनः गुरोःसकाशात्प्राप्तंभोजनंयेनसतथोक्तः तत्फलप्रदः तस्यशिल्पस्यफलमाचार्यायप्रददातीतितत्फलप्रदः एवंभूतोवसेत् नार

प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणांतिकम् वर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतः १८८
कृतशिल्पोपिनिवसेत्कृतकालंगुरोर्गृहे अंतेवासीगुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः १८९

देनविशेषोप्यत्रदर्शितः स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुंबांधवानामनुज्ञया आचार्यस्यवसेदंतेकृत्वाकालंसुनिश्चितम् आचार्यःशिक्षयेदेनंस्वगृहेदत्त-
भोजनम् नचान्यत्कारयेत्कर्मपुत्रवच्चैनमाचरेत् शिक्षयंस्तमसंदुष्टंयआचार्यपरित्यजेत् बलाद्वासयितव्यःस्याद्वधबंधौचसोर्हति शिक्षि
तोपिकृतकालमंतेवासीसमाप्नुयात् तत्रकर्मचयत्कुर्यादाचार्यस्यैवतत्फलम् गृहीतःशिल्पःसमयेकृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् शिक्षितश्चानुमा
न्येनमंतेवासीनिवर्तेतइति वधशब्दोत्रताडनार्थः दोषस्याल्पत्वात् इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यंविवादपदम् १८९ ७

संप्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम् पाखंडनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते समयस्यानपाकर्म तद्विवा
दपदं स्मृतमिति पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्मा व्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः तदुपक्रमा
र्थं किंचिदाह राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्मणव्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भूहि
रण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् १९० एवं नियुक्तैस्तै
र्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोपि यत्नेन पालनीयः तथा

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति १९०
निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः १९१
गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् १९२

राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमस्मद्रातिमंडलं तुरंगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोपि रक्षणीयः
१९१ एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तद्व्यतिक्रमादौ दंडमाह यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबंधि साधारणं द्रव्यमपहरति संवि
त्समयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा यो लंघयेदतिकामेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेन्निष्कासयेत् अयं च दंडोनुबंधाद्यति
शयेद्रष्टव्यः अनुबंधाल्पत्वे तु यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् निगृह्य दापयेदेनं सम

यव्यभिचारिणम् चतुःसुवर्णषण्निष्कंशतमानंच राजतमितिमनुप्रतिपादितदंडानांनिर्वासनचतुःसुवर्णषण्निष्कशतमानानांचतुर्णामन्य
तमोजातिशक्त्याद्यपेक्षयाकल्पनीयः १९२ इदंचतैःकर्तव्यमित्याह गणितांमध्येयेसमूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामंतर्गतै
रनुसरणीयम् अन्यथादंडइत्याह यस्तुगणिनांमध्येसमूहहितवादिवचनप्रतिबंधकारीसराज्ञाप्रथमसाहसंदंडनीयः १९३ राज्ञाचेत्थंग-
णिषुवर्तनीयमित्याह समूहकार्यनिवृत्त्यर्थंस्वपार्श्वंप्राप्तान् गणिनोनिवर्तितात्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैःसराजापरितोष्यविसर्जयेत्

कर्तव्यंवचनंसर्वैःसमूहहितवादिनाम् यस्तत्रविपरीतःस्यात्सदाप्यःप्रथमंदमम् १९३ समूहकार्येआयातान्कृ
तकार्यान्विसर्जयेत् सदानमानसत्कारैःपूजयित्वामहीपतिः १९४ समूहकार्यप्रहितोयल्लभेततदर्पयेत् ए
कादशगुणंदाप्योयद्यस्मैनार्पयेत्स्वयम् १९५ धर्मज्ञाःशुचयोलुब्धाभवेयुःकार्यचिंतकाः कर्तव्यंवचनंतेषांस
मूहहितवादिनाम् १९६ श्रेणिनैगमपाखंडिगणानामप्ययंविधिः भेदंचैषांनृपोरक्षेत्पूर्ववृत्तिंचपालयेत् १९७

१९४ समूहद्रव्यापहारिणंप्रत्याह समूहकार्यार्थंमहाजनैःप्रेरितोराजपार्श्वेयद्धिरण्यवस्त्रादिकंलभते तद्प्रार्थितएवमहाजनेभ्योनिवेदये
त् अन्यथालब्धादेकादशगुणंदंडंदापनीयः १९५ एवंप्रकाराश्चकार्यचिंतकाःकार्याइत्याह श्रौतस्मार्तधर्मज्ञाः बाह्याभ्यंतरशौचयुक्ताः
अर्थेष्वलुब्धाःकार्यविचारकाःकर्तव्याः तेषांवचनमितरैःकार्यमित्येतदादरार्थंपुनर्वचनम् १९६ इदानींत्रैविद्यानांप्रतिपादितंधर्मंश्रे
ण्यादिष्वतिदिशन्नाह एकपण्याशिल्पोपजीविनःश्रेणयःनैगमाः येवेदस्याप्तप्रणीतत्वेनप्रामाण्यमिच्छंति पाशुपतादयःपाखंडिनोयेवेद

स्यप्रामाण्यमेवनेच्छंति नग्नाटसौगतादयः गणोव्रातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनांऐषांचतुर्विधानामप्ययमेवविधिः योनिजधर्मा
विरोधेनेत्यादिनाप्रतिपादितएतेषांश्रेण्यादीनांभेदंधर्मव्यवस्थांनृपोरक्षेत् पूर्वोपात्तांवृत्तिंचपालयेत् इतिसंविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् १९७
संप्रतिवेतनस्यानपाकर्माख्यंव्यवहारपदंप्रस्तूयते तत्स्वरूपंचनारदेनोक्तम् भृत्यानांवेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः वेतनस्यानपाक
र्मतद्विवादपदंस्मृतमिति अस्यार्थः भृत्यानांवेतनस्यवक्ष्यमाणश्लोकैरुक्तोदानादानविधिक्रमोयत्रविवादपदेतद्वेतनस्यानपाकर्मेत्युच्यते
तत्रनिर्णयमाह गृहीतंवेतनंयेनासौस्वांगीकृतंकर्मत्यजन् अकुर्वन्द्विगुणांभृतिंस्वामिनेदद्यात् यदापुनरभ्युपगतंकर्मगृहीतवेतनएवत्य

गृहीतवेतनःकर्मत्यजन्द्विगुणमावहेत् अगृहीतेसमंदाप्योभृत्यैरक्ष्यउपस्करः १९८
दाप्यस्तुदशमंभागंवाणिज्यपशुसस्यतः अनिश्चित्यभृतिंयस्तुकारयेत्समहीक्षिता १९९

जति तदासमंयावद्वेतनमभ्युपगतंतावद्दाप्योनद्विगुणं यद्वांगीकृतांभृतिंदत्वाबलात्कारयितव्यः कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्यकार्योदत्वाभृतिंबला
दितिनारदवचनात् भृतिरपितेनैवोक्ता भृत्यायवेतनंदद्यात्कर्मस्वामीयथाक्रमम् आदौमध्येवसानेवाकर्मणोयद्विनिश्चितमिति तैश्चभृत्यैरु
पस्करउपस्करणंलांगलादीनांप्रग्रहयोक्त्रादिकंयथाशक्त्यारक्षणीयमितरथाकृष्यादिनिष्पत्त्यनुत्पत्तेः १९८ भृतिमपरिछिद्ययःकर्मका
रयतितंप्रत्याह यस्तुस्वामीवणिक्गोमीक्षेत्रिकोवाअपरिच्छिन्नवेतनमेवभृत्यंकर्मकारयति तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणोय
ल्लब्धंतस्यदशमंभागंभृत्यायमहीक्षिताराज्ञादापनीयः १९९ ७ ७ ७

अनाज्ञप्तकारिणंप्रत्याह यस्तुभृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितंदेशंकालंचपण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोल्लंघयेत्तस्मिन्नेवदेशेकालेचलाभम-
न्यथाव्ययाद्यतिशयसाध्यतयाहीनंकरोति तस्मिन्भृतके भृतिदानंप्रतिस्वामिनः छंदः इच्छाभवेद्यावदिच्छतितावद्दद्यान्नपुनः सर्वामेवभृतिमि
त्यर्थः यदापुनर्देशकालाभिज्ञतयाअधिकोलाभः कृतस्तदापूर्वपरिच्छिन्नायाभृतेरपिकिमपिधनमधिकंस्वामिनाभृत्यायदातव्यम् २००
अनेकभृत्यसाध्यकर्मणिभृतिदानप्रकारमाह यदापुनरेकमेवकर्मनियतवेतनमुभाभ्यांक्रियमाणंउभयोरप्यसाध्यंस्यात् व्याघ्राद्यभिभ
वादुभाभ्यामपिशब्दाद्बहुभिरपियदिनपरिसमापितं तदायोभृत्योयावत्कर्मकरोति तावत्तस्मैतत्कृतकर्मानुसारेणमध्यस्थकल्पितंवेतनंदे

देशकालंचयोतीयाल्लाभंकुर्याच्चयोन्यथा तत्रस्यात्स्वामिनश्छंदोधिकंदेयंकृतेधिके १२०० योयावत्कुरुतेकर्म
तावत्तस्यतुवेतनम् उभयोरप्यसाध्यंचेत्साध्येकुर्याद्यथाश्रुतम् २०१ अराजदैविकंनष्टंभांडंदाप्यस्तुवाहकः
प्रास्थानविघ्नकृच्चैवप्रदाप्योद्विगुणांभृतिम् २०२ यंनपुनःसमम् नचावयवशः कर्मणिवेतनस्यापरिभाषितत्वाददानमितिमंत
व्यम् साध्येतूभाभ्यांकर्मणिनिवर्तितेयथाश्रुतंयावत्परिभाषितंतावदुभाभ्यांदेयं नपुनः प्रत्येकंकृत्स्नंवेतनंनापिकर्मानुरूपंपरिकल्प्यदेयम् २०१
आयुधीयभारवाहकोप्रत्याह नविद्यतेराजदैविकंयस्यभांडस्यतत्तथोक्तं तद्यद्यपिप्रज्ञाहीनतयावाहकेननाशितंतदानाशानुसारेणासौतद्भांडंदापनी
यः तथाहिनारदः भांडंव्यसनमागच्छेद्यदिवाहकदोषतः दाप्योयत्तत्रनश्येत्तुदैवराजकृतादृतेइति यःपुनर्विवाहाद्यर्थंमंगलवतिवासरेप्रतिष्ठमान
स्सतत्प्रस्थानोपयिकंकर्मप्रागंगीकृत्यतदानींनकरिष्यामीतिप्रस्थानविघ्नमाचरति तदासोद्विगुणांभृतिंदाप्यः अत्यंतोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् २०२

किंच प्रक्रांते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वांगीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः ननु अत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृति दानमुक्तं इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः उच्यते भृत्यांतरोपादानावसरसंभवे स्वांगीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो विभागः यस्तु प्रस्थान लग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः यः पुनः पथि प्रक्रांते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः अ र्द्धपथे पुनः सर्वां भृतिं दाप्यः यस्तु त्याजकः कर्मात्यजंतं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः एतच्चा व्याधितविषयम् भृत्यो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् स दंड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमिति यदा पुनर्व्याधावुपगते तदिरितदिवसा

प्रक्रांते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोपि च २०३
ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पंचकं शतम् गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितरा दशकं शतम् २०४

न्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः सुदीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनमिति मनुस्म रणात् यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव वाऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं करोति परेण वान समापयति तस्मै वेतनं देयमिति यथाह मनुः यथो क्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति इति वेतनादानप्रकरणम् २०३ अधुना द्यूतसमा ह्वयाख्यं विवादपदमधिक्रियते तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितम् अक्षबध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्व यम् अक्षाः पाशकाः बध्रकाश्चर्मपट्टिकाः शलाका दंतादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः आद्यग्रहणाच्चतुरंगादि क्रीडासाधनं करितुरंगरथादि-

कंगृह्यते तैरप्राणिभिर्यद्देवनंक्रीडापणपूर्विकाक्रियते तथावयोभिः कुक्कुटादिभिश्चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्यापणपूर्विका
क्रीडाक्रियतेतदुभयंयथाक्रमेणद्यूतसमाह्वयाख्यंविवादपदम् द्यूतंचसमाह्वयश्चद्यूतसमाह्वयम् तदुक्तंमनुना अप्राणिभिर्यत्क्रिय
तेतल्लोकेद्यूतमुच्यते प्राणिभिःक्रियमाणस्तुसविज्ञेयः समाह्वयइति तत्रद्यूतसमाधिकारिणोवृत्तिमाह परस्परसंप्रतिपत्त्याकितवपरिकल्पि
तः पणोग्लहइत्युच्यते तत्रग्लहेतदाश्रयाशतिकाशतपरिमिता तदधिकपरिमाणावावृद्धिर्यस्यासौशतिकवृद्धिकस्तस्माद्धूर्तकितवात्पंचकंश
तमात्मवृत्त्यर्थंसभिकोगृह्णीयात् पंचपणाअयोयस्मिन्शते तच्छतंपंचकं तदस्मिन्वृध्यायलाभेइत्यादिनाकन् जितग्लहस्येविंशतितमंभागंगृ

ससम्यक्पालितोदद्याद्राज्ञेभागंयथाकृतम् जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रेदद्यात्सत्यंवचः क्षमी ५
प्राप्तेनृपतिनाभागेप्रसिद्धेधूर्तमंडले जितंससभिकेस्थानेदापयेदन्यथानतु २०६

ह्णीयादित्यर्थः सभाकितवनिवासार्थायस्यासौससभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवीसभापतिरुच्यते
इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकंशतं जितद्रव्यस्यदशमंभागंगृह्णीयादितियावत् २०४ एवंक्लृप्तवृत्तिनासभिकेनकिं
कर्तव्यमित्याह एवंक्लृप्तवृत्तिर्धूर्तानुकारी सराज्ञाधूर्तकितवेभ्योरक्षितस्तस्मैराज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशंदद्यात् तथाजितद्रव्यमुद्ग्राहयेत् -
बंधग्रहणेनासेधादिनाचपराजितसकाशादुद्धरेत् उद्धृत्यचतद्धनंजेत्रेजयिनेसभिकोदद्यात् तथाक्षमीभूत्वासत्यंवचोविश्वासार्थंद्यूतकारिणां
दद्यात् तदुक्तंनारदेन सभिकःकारयेद्द्यूतंदेयंदद्याच्चतत्कृतमिति २०५ यदापुनःसभिकोदापयितुंनशक्नोतितदाराजादापयेदित्याह प्रसिद्धे

अनप्रच्छिन्नेराजाध्यक्षसमन्विते सभिकसहितेकितवसमाजे सभिकेनचराजभागेदत्ते राजाधूर्तकितवमविप्रतिपन्नंजितंपणंदापयेत् अन्य
थाप्रच्छन्नेसभिकरहिते अदत्तराजभागेद्यूतेजितंपणंजेत्रेनदापयेत् २०६ जयपराजयविप्रतिपत्तौनिर्णयोपायमाह द्यूतव्यवहाराणांद्र
ष्टारः सभ्यास्तएवकितवाएवराज्ञानियोक्तव्याः तत्रश्रुताध्ययनसंपत्त्यादिर्नियमोनास्ति साक्षिणश्चद्यूतेद्यूतकाराएवकार्याः नतत्रस्त्रीबाल
वृद्धकितवेत्यादिनिषेधोक्ति क्वचित्द्यूतंनिषेद्धुंदंडमाह कूटैरक्षादिभिरुपधिनाचमतिवंचनहेतुनामणिमंत्रौषधादिनायदीव्यंतितान् श्वप
दादिनांकयित्वाराजास्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् नारदेननिर्वासनेविशेषउक्तः कूटाक्षदेविनः पापान्राजाराष्ट्राद्विवासयेत् कंठेक्षमालामासज्य

द्रष्टारोव्यवहाराणांसाक्षिणश्चतएवहि राज्ञासचिन्हंनिर्वास्याःकूटाक्षोपधिदेविनः २०७ द्यूतमेकमुखंकार्यंतस्करज्ञान
कारणात् एषएवविधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूतेसमाह्वये २०८

सत्येषांविनयःस्मृतइति यानिचमनुवचनानिद्यूतनिषेध
पराणि द्यूतंसमाह्वयंचैवयःकुर्यात्कारयीतवा तान्सर्वान्घातयेद्राजाशूद्रांश्चद्विजलिंगिनइत्यादीनितान्यपिकूटाक्षदेवनविषयतयाराजाध्यक्ष
सभिकसहितद्यूतविषयतयाचयोज्यानि २०७ किंच यत्पूर्वोक्तंद्यूतंतदेकमुखंएकंमुखंप्रधानंयस्यद्यूतस्यतत्तथोक्तंकार्यम् राजाध्यक्षा
धिष्ठितंराज्ञाकारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपंप्रयोजनंपर्यालोच्यप्रायशश्चौर्यार्जितधनाएवकितवाभवंत्यत-
श्चोरविज्ञानार्थमेकमुखंकार्यम् द्यूतधर्मंसमाह्वयेतिदिशन्नाह ग्लहेशतिकवृद्धेरित्यादिनायोद्यूतधर्मउक्तः सएवप्राणिद्यूतेमल्लमेषमहि

षादिनिर्वर्त्यैसमाह्वयसंज्ञकेज्ञातव्यः इतिद्यूतसमाह्वयाख्यंप्रकरणम् २०८ इदानींवाक्पारुष्यंप्रस्तूयते तल्लक्षणंचोक्तंनारदेन
देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यंगसंयुतम् यद्वचःप्रतिकूलार्थंवाक्पारुष्यंतदुच्यते देशादीनामाक्रोशन्यंगत्यसंयुतम् उच्चैर्भाषणमाक्रोशो-
न्यंगमवद्यंतदुभययुक्तंयत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थंवाक्यंतद्वाक्पारुष्यंकथ्यते तत्रकलहप्रियाःखलुगौडाइतिदेशाक्रोशः नितांतंखलुलो
लुपाविप्राइतिजात्याक्रोशः क्रूरचरितानानुवैश्वामित्राइतिकुलाक्षेपः आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिंदयाविद्वच्छिल्पादिपुरुषाक्षेपोगृह्यते
तस्यचदंडतारतम्यार्थंनिष्ठुरादिभेदेनत्रैविध्यमभिधायतल्लक्षणंतेनैवोक्तं निष्ठुराश्लीषतीव्रत्वात्तदपित्रिविधंस्मृतं गौरवानुक्रमात्तस्य
दंडोपिस्यात्क्रमाद्गुरुः साक्षेपंनिष्ठुरंज्ञेयंमश्लीलंन्यंगसंयुतम् पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणइति तत्रधिङ्मूर्खंजाल्ममित्यादिसाक्षे

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेंद्रियरोगिणाम् क्षेपंकरोतिचेद्दंड्यःपणानर्द्धत्रयोदशान् २०९

पम् अत्रन्यंगमित्यसभ्यम् अवद्यंभगिन्यादिगमनम् तद्युक्तमश्लीलं सुरापोसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तंवचस्तीव्रम् तत्रनिष्ठुराक्रो
शेसवर्णविषयेदंडमाह न्यूनांगाःकरचरणादिविकलाः न्यूनेंद्रियानेत्रश्रोत्रादिरहिताः रोगिणोदुश्चर्मप्रभृतयः तेषांसत्येनासत्येनान्यथा
स्तोत्रेणचनिंदार्थयास्तुत्यायोनेत्रयुगुलएवांधइत्युच्यते तत्सत्यम् यत्रपुनश्चक्षुष्मानेवांधइत्युच्यते तदसत्यं यत्रविकृताकृतिरेवदर्शनी
यस्त्वमसीतिउच्यते तदन्यथास्तोत्रं एवंविधैःकार्याक्षेपैनिर्भर्त्सनंकरोत्यसौ अर्द्धाधिकत्रयोदशपणान्दंडनीयः काणंवाप्यथवाखंजमन्यं-
वापितथाविधं तथ्येनापिब्रुवन्दाप्योदंडंकार्षापणावरमितियन्मनुवचनंतदपिदुर्वृत्तवर्णविषयम् यदापुनःपुत्रादयोजामात्रादीन्शपंतितदा

शतंदंडनीयाइतितेनैनैवोक्तम् मातरंपितरंजायांभ्रातरंश्वशुरंगुरुम् आक्षारयन्शतंदाप्यः पंथानंचाददद्गुरोरिति एतच्चसापराधेषुमात्रादिषुगुरु
षुनिरपराधायांचजायायांद्रष्टव्यम् २०९ अश्लीलाक्षेपेदंडमाह त्वदीयांभगिनींमातरंवा अभिगंतास्मीतिशपंतंराजापंचविंशतिकंपणानां
पंचाधिकाविंशतिर्यस्मिन्दंडेसतथोक्तः तंदमंदापयेत् २१० एवंसमानगुणेषुवर्णिषुदंडमभिधायविषमगुणेषुदंडंप्रतिपादयितुमाह अधर्मे-
ष्वाक्षेपापेक्षयान्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धोदंडः पूर्ववाक्येपंचविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मकोद्रष्टव्यः परभार्यासुपुनरविशेषे-
णद्विगुणःपंचविंशत्यपेक्षयैव पंचाशत्पणात्मकोवेदितव्यः तथोत्तमेषुचस्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषुदंडः पंचाशत्पणात्मकएव वर्णानांमूर्द्धावसि

अभिगंतास्मिभगिनींमातरंवातवेतिह शपंतंदापयेद्राजापंचविंशतिकंदमम् २१०
अर्द्धोधमेषुद्विगुणःपरस्त्रीषूत्तमेषुच दंडप्रणयनंकार्यंवर्णजात्युत्तराधरैः २११

क्तादीनांचपरस्पराक्षेपेदंडकल्पनामाह वर्णाब्राह्मणादयः जातयोमूर्द्धावसिक्ताद्याः वर्णाश्चजातयश्चवर्णजातयः उत्तराश्च
अधराश्चउत्तराधराः वर्णजातयश्चतेउत्तराधराश्चवर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपेक्रियमाणेदंड-
स्यप्रणयनंप्रकर्षेणनयनमूहनंवेदितव्यम् तच्चदंडकल्पनमुत्तराधरैरितिविशेषोपादानादुत्तराधराभावापेक्षयैवकर्तव्यमित्य
वगम्यते यथामूर्द्धावसिक्तंब्राह्मणाद्धीनंक्षत्रियादुत्कृष्टंवाकुश्यब्राह्मणंक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पंचाशत्पणदंडात्किंचिदधिकं
पंचसप्तत्यात्मकंदंडमर्हति क्षत्रियोपितमाकुश्यब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदंडादूनंपंचसप्ततिमेवदंडमर्हति मूर्द्धावसि

त्कोपिता वाक्रुश्यन्त मेवदंडमर्हति मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकोयथाक्रमेण
दंडोवेदितव्यो एवमन्यत्राप्यूहनीयम् २११ एवंसर्ववर्णविषये दंडमभिधाय वर्णानामेवप्रातिलोमानुलोमापेक्षे दंडमाह अपवादाअधि
क्षेपाः प्रातिलोम्येनापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदोपात्तपंचाशत्पणापेक्षयाद्विगुणाः श
तपणाः त्रिगुणाः सार्द्धशतपणादंडावेदितव्याः शूद्रस्यब्राह्मणाक्रोशेताडनंजिह्वाछेदनंवाभवति यथाहमनुः शतंब्राह्मणमाक्रुश्यक्षत्रियोदंड
मर्हति वैश्योध्यर्द्धशतंद्वेवाशूद्रस्तुवधमर्हतीति विट्शूद्रयोरपिक्षत्रियादनंतरेकांतयोस्तुल्यन्यायतयाशतंमध्यर्द्धशतंच यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रो
शेवेदितव्यम् शूद्रस्यवैश्याक्रोशेशतं आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमि

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाः वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः २१२

तात्क्षत्रियदंडात्प्रतिवर्णमर्द्धस्यार्द्धस्यहानिंकृत्वावशिष्टं पंचाशतंचविंशति सार्द्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणोदंडनीयः तदुक्तं मनुना पंचा
शद्ब्राह्मणो दंड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने वैश्यः स्यादर्द्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशकोदम इति क्षत्रियेणवैश्यशूद्रे वाक्रुष्टे यथाक्रमं पंचाशतंचविंशतिको
दमो वैश्यस्यच शूद्राक्रोशे पंचाशदित्यूहनीयम् ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरितिगौतमस्मरणात् विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रतितत्वत
इतिमनुस्मरणाच्च २१२ पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह बाह्वादीनां प्रत्येकविनाशवाचिकेवाचाप्रतिपादिते तव बाहुं छिनद्मीत्येवंरूपे त्र
शत्यः शतपरिमितोदंडोवेदितव्यः पादनासादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचिकेविनाशे नदर्द्धिकः तस्यशतस्यार्द्धं तदर्द्धं तद्य स्यास्त्य सौतद-

र्द्धिकः पंचाशत्पणिकोदंडोवेदितव्यः २१३ किंच यः पुनर्जरादिनाक्षीणशक्तिस्तद्बाह्वाद्यंगभंगंकरोमीत्येवंशपत्यसौदशपणान्दंडनी
यः यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिंपूर्ववदाक्षिपन्नसौपूर्वोक्तशतादिदंडोत्तरकालंतस्याशक्तस्यक्षेमार्थप्रतिभुवंदापनीयः २१४ तीव्राक्रोशेदं
डमाह पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपेमध्यमसाहसोदंडः उपपातकसंयुक्तेपुनर्गोघ्नस्त्वमसीत्येवमादिरूपेक्षेपेप्रथमसाहसंदं
डनीयः २१५ किंच त्रैविद्यावेदत्रयसंपन्नास्तेषांराज्ञांदेवानांचक्षेपेउत्तमसाहसोदंडः येपुनर्ब्राह्मणमूर्द्धावसिक्तादिजातीनांपूगाःसंघा-
स्तेषांआक्षेपेमध्यमसाहसोदंडः ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपेप्रथमसाहसोदंडोवेदितव्यः इतिवाक्पारुष्यंनामविवादप्रकरणम् २१६ दंड

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशेवाचिकेदमः शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु २१३ अशक्तस्तुवदन्ने
वंदंडनीयः पणान्दश तथाशक्तः प्रतिभुवंदाप्यः क्षेमायतस्यतु २१४ पतनीयकृतेक्षेपेदंडोमध्यमसाहसः
उपपातकयुक्तेतुदाप्यः प्रथमसाहसम् २१५ त्रैविद्यनृपदेवानांक्षेपउत्तमसाहसः मध्यमोजातिपूगानांप्रथमो
ग्रामदेशयोः २१६

पारुष्यंनामसंप्रतिप्रस्तूयते तत्स्वरूपंचनारदेनोक्तम् परगात्रेष्वभिद्रोहोहस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चो
पघातोदंडपारुष्यमुच्यतेइति परगात्रेषुस्थावरजंगमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योभिद्रोहोहिंसनंदुःखोत्पादनं तथा
भस्मनाआदिग्रहणाद्रजःपंकपुरीषाद्यैश्चयउपघातः संस्पर्शनरूपंमनोदुःखोत्पादनंतदुभयंदंडपारुष्यं दंड्यतेनेनेतिदंडोहस्तेनयत्पारु
ष्यंविरुद्धाचरणंजंगमादेर्द्रव्यस्यतद्दंडपारुष्यं तस्यत्ववगूरणादिकरणभेदेनत्रैविध्यमभिधायहीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात् पु

नस्त्रैविध्यंतेनैवोक्तं तस्यापिदृष्टंत्रैविध्यंहीनमध्योत्तमक्रमात् अवगोरणनिःसंगपातनक्षतदर्शनैः हीनमध्योत्तमानांतुद्रव्याणांस
मतिक्रमात् त्रीण्येवसाहसान्याहुस्तत्रकंटकशोधनइति निःसंगपातनंनिःशंकप्रहरणं त्रीण्येवसाहसानित्रिप्रकाराण्येवसाहसात्कृतानि
दंडपारुष्याणीत्यर्थः तथावाग्दंडपारुष्ययोरुभयोरपिद्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्येयः क्षमतेतस्यनकेवलंदंडाभावः किंतुपूज्यतएव तथापूर्वंक
लहेप्रवृत्तस्यदंडगुरुत्वम् कलहेचबद्धवैरानुसंधातुरेवदंडभाक्त्वं तथाद्वयोरपराधविशेषापरिज्ञानेदंडःसमः तथाश्वपचादिभिरार्याणा-
मपराधेकृतेसज्जनाएवदंडदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वेतान् राजाघातयेदेवनार्थंगृण्हीयादित्येवं पंचप्रकाराविधयस्तेनैवोक्ताः
विधिःपंचविधस्तूक्तएतयोरुभयोरपि पारुष्येसतिसंरंभादुत्पन्नेक्रुद्धयोर्द्वयोः समान्यतेयःक्षमतेदंडभाग्योतिवर्तते पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु-

अस्साक्षिकहतेचिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेनच द्रष्टव्योव्यवहारस्तुकूटचिन्हकृतोभयात् २१७

नियतंस्यात्सदोषभाक् पश्चाद्यःसोप्यसत्कारीपूर्वेतुविनयोगुरुः द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नातियःपुनः सतयोर्दंडमाप्नोतिपूर्वोवायदि
वेतरः पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्नलक्ष्येतविनयःस्यात्समस्तयोः श्वपाकपंडचंडालव्यंगेषुवधवृत्तिषु हस्तिपव्रात्य
दासेषुगुर्वाचार्योतगेषुच मर्यादातिक्रमेसद्योघातएवानुशासनम् यमेवत्यतिवर्तेरन्नेतेसंतंजनंनृषु सएवंविनयंकुर्यान्नतद्विनयभाङ्नृपः
मलात्येतेमनुष्याणांधनमेषांमलात्मकम् अतस्तान्घातयेद्राजानार्थदंडेनदंडयेदिति १६ एवंभूतदंडपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दंडप्रणयनस्य
तत्स्वरूपसंदेहेनिर्णयहेतुमाह यदाकश्चिद्रहस्यहमनेनहतइतिराज्ञेनिवेदयति तदाचिन्हैर्वर्णादिस्वरूपगतैर्लिंगैर्युक्त्याकारणप्रयोजनप

र्यालोचनात्मिकया आगमेनजनप्रवादेनचशब्दाद्दिव्येनवाकूटचिन्हकृतसंभावनाभयात्परीक्षाकार्या २१७ एवंनिश्चितेसाधनविशेषेणदंड विशेषमाह भस्मनापंकेनरेणुनावाय:परंस्पर्शयत्यसोदशपणंदंडंदाप्य: अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविट्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकंच गृह्यते पार्ष्णि:पादस्यपश्चिमोभाग: निष्ठ्यूतंमुखनि:सारितंजलंतै: स्पर्शनंतत: पूर्वाद्दशपणात् द्विगुणोविंशतिपणोदंडोवेदितव्य: पुरीषादि- स्पर्शनेपुन:कात्यायनेनविशेषउक्त: छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्य:सचतुर्गुण: षड्गुण:कायमध्येस्यान्मूर्ध्नित्वष्टगुण:स्मृतइति आद्यग्रहणाद्वसासृक् कास्मृङ्मज्जानोगृह्यंते एवंभूत:पूर्वोक्तोदंड:सर्ववर्णविषयेद्रष्टव्य: परभार्यासुचाविशेषेण तथोत्तमेषुस्वापेक्षयाअधिकश्रुतवृत्तेषुपूर्वोक्ताद्दश

भस्मपंकरजस्पर्शेदंडोदशपण:स्मृत: अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शनेद्विगुण:स्मृत: २१८
समेष्वेवंपरस्त्रीषुद्विगुणस्तूत्तमेषुच हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदंडनम् २१९

पणाद्विंशतिपणाच्चदंडाद्विगुणोदंडोवेदितव्य: हीनेषुस्वापेक्षयान्यूनश्रुतादिषुपूर्वोक्तस्यार्द्धदम: पंचपणोदशपणश्चवेदितव्य: मोहश्चित्तवैकल्यं मदोमद्यपानजन्योवस्थाविशेष: आदिग्रहणाद्ग्रहावेशादिकं एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शनेकृतेपिदंडोनकर्तव्य: २१८ २१९ प्रातिलोम्यापराधेदं डमाह ब्राह्मणानांपीडाकरमब्राह्मणस्याक्षत्रियादेर्यदंगंकरचरणादिकंतच्छेत्तव्यम् क्षत्रियवैश्ययोरपिपीडांकुर्वत: शूद्रस्यांगच्छेदनमेव येनकेन चिदंगेनहिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यज: छेत्तव्यंतत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासनमिति द्विजातिमात्रस्यापराधेशूद्रस्यांगछेदविधानाद्वैश्यस्यापिक्षत्रिया पकारिणोयमेवदंडस्तुल्यन्यायत्वात् उद्गूर्णेवधार्थमुद्यतेशस्त्रादिकेप्रथमसाहसोवेदितव्य: शूद्रस्यपुनरुद्गूर्णेपिहस्तादिच्छेदनमेव पाणिमु

धम्यदंडंवापाणिच्छेदनमर्हतीतिमनुस्मरणात् उद्गोरणार्थंशस्त्रादिस्पर्शनेतु तदर्द्धिकः प्रथमसाहसादर्द्धदंडोवेदितव्यः भस्मादिसंस्पर्शेपु
नः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणंत्रिगुणोदमइतिवाक्पारुष्यन्यायेनकल्प्यम् शूद्रस्यतत्रापिहस्तच्छेदएव अवनिष्ठीवतोदर्पाद्द्वावो
ष्ठौछेदयेन्नृपः अवमूत्रयतोमेढ्रमवशर्द्धयतोगुदमितिमनुस्मरणात् २२० एवंप्रातिलोम्यापराधेदंडमभिधायपुनःसजातिमधिकृत्याह हस्ते
पादेवाताडनार्थमुद्गूर्णेयथाक्रमंदशपणोविंशतिपणश्चदंडोवेदितव्यः परस्परवधार्थंशस्त्रेउद्गूर्णेसर्वेषांवर्णिनांमध्यमसाहसोदंडः २२१

विप्रपीडाकरंछेद्यमंगमब्राह्मणस्यतु उद्गूर्णेप्रथमोदंडः संस्पर्शेतुतदर्द्धिकः २२० उद्गूर्णेहस्तपादेतुदशविंश
तिकोदमौ परस्परंतुसर्वेषांशस्त्रेमध्यमसाहसः २२१ पादकेशांशुककरोल्लुंचनेषुपणान्दश पीडाकर्षांशुकावे
ष्टपादाध्यासेशतंदमः २२२ शोणितेनविनादुःखंकुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः द्वात्रिंशतंपणान्दंड्योद्विगुणंदर्शनेसृजः २२३

किंच पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमंगृहीत्वायउल्लुंचति झटित्याकर्षयति असौदशपणंदंड्यः पीडाचकर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाक
र्षांशुकावेष्टपादाध्यासंतस्मिन् समुचितेशतंदंड्यः एतदुक्तंभवति अंशुकेनावेष्ट्यगाढमापीड्याकृष्यन्चयः पादेन घट्टयतितंशतंपणान्दमयेदिति
२२२ किंच यःपुनः शोणितंयथानदृश्यते तथामृदुताडनंकाष्ठलोष्ठादिभिः करोत्यसौद्वात्रिंशतंपणान्दंड्यः यदापुनःगाढताडनेनलोहितंदृश्य
ते तदाद्वात्रिंशतोद्विगुणंचतुःषष्टिपणान्दंडनीयः त्वङ्मांसास्थिविभेदेपुनर्विशेषोमनुनादर्शितः त्वग्भेदकःशतंदंड्योलोहितस्यचदर्शकः
मांसभेत्ताचषण्निष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकइति २२३ ॐ ॐ ॐ ॐ

किंच करपाददंतस्य प्रत्येकं भंगे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः
अनुबंधादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् २२४ किंच गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने कंधरा ग्रीवा बाहुः
प्रसिद्धः सक्थि ऊरूस्तेषां प्रत्येकं भंजने मध्यमसाहसो दंडः २२५ अपिच यदा पुनर्बहवो मीलिता एकस्यांगभंगादिकं कुर्वंति तदा यस्मिन्य
स्मिन् अपराधे यो यो दंड उक्तस्तत्तस्माद्द्विगुणो दंडः प्रत्येकं वेदितव्यः अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविष-
येभिहितस्य दंडजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः स एव दंडपारुष्ये दाप्यो रा

करपाददतोभंगे छेदने कर्णनासयोः मध्यो दंडो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा २२४ चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादि
प्रतिभेदने कंधराबाहुसक्थ्नां च भंगे मध्यमसाहसः २२५ एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः कलहापहृ
तं देयं दंडश्च द्विगुणस्ततः २२६ दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् दाप्यो दंडं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृ
तः २२७ अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने पणान्दाप्यः पंचदश विंशतिं तद्व्ययं तथा २२८

ज्ञा यथाक्रममिति स्मरणात्
कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयं अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दंडो देयः २२६ यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत्स त-
स्य व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् समुत्थानं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दंडस्तं च दद्यान्न समुत्थानजव्ययमात्रं
२२७ परगात्राभिद्रोहे दंडमुक्त्वानंतरं बहिरंगार्थनाशे दंडमाह मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधाकरणे च यथाक्रमं पंच प

णो दशपणो विंशतिपणश्च दंडो वेदितव्यः अवपातं नेपुनः कुड्यस्यैतेत्रयो दंडाः समन्विता ग्राह्याः पुनः संपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् २२८
अपिच परगृहे दुःखजनकं कंटकादि द्रव्यं क्षिपन् षोडशपणान् दंड्यः प्राणहरणं पुनर्विषभुजंगादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दंड्यः २२९ प
श्वभिद्रोहे दंडमाह क्षुद्राणां पशूनां अजाविहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने असृक्स्रावणे शाखांगच्छेदने शाखाशब्देन चात्र प्राणसं-
चाररहितं शृंगादिकं लक्ष्यते अंगानि करचरणप्रभृतीनि शाखा चांगं च शाखांगं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दंडः द्वौपणौ यस्य दंडस्य स द्विप
णः द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दंडगणस्यासौ द्विपणप्रभृतिः सच दंडगणो द्विपणश्चतुः पणः षट्पणोष्टपण इत्येवं रूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपण

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् २२९
दुःखे च शोणितोत्पादे शाखांगच्छेदने तथा दंडः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् २३०
लिंगस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः २३१

श्चतुःपणः पंचपण इति कथमिति चेदुच्यते अपराधपरत्वात्तावत्प्रथमदंडाद्गुरुतरमुपरितनदंडत्रयमवगम्यते तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसं
ख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् २३० किंच तेषां क्षुद्रपशूनां लिंगच्छेदने मरणे च
मध्यमसाहसो दंडः स्वामिने च मूल्यं दद्यात् महापशूनां पुनर्गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषु
पूर्वोक्ताद्दंडाद्द्विगुणो दंडो वेदितव्यः २३१ ७ ७ ७ ७

स्थावराभिद्रोहे दंडमाह प्ररोहा अंकुरास्तद्वत्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याश्छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रतिकांडं प्ररोहंतिताः शाखायेषां वटादीनां ते प्ररोहि
शाखिनः तेषां शाखाछेदने यतो मूलशाखा निर्गच्छंति सस्कंधस्तस्य छेदने समूलवृक्षछेदने च यथाक्रमं विंशतिपणान् दंडाद् आरभ्य पूर्वस्मादु
त्तरोत्तरदंडो द्विगुणः एतदुक्तं भवति विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोशीतिपण इत्येवं त्रयो दंडा यथाक्रमं शाखाछेदनादिष्वपराधेषु भवंतीति अ
प्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यद्रुमाणामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दंडाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्यम् २३२
वृक्षविशेषान्प्रत्याह चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्ताद्दंडाद्द्विगुणः विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दंडः २३३ गु

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः २३२
चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेषु विश्रुते २३३
गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् पूर्वस्मृतादर्द्धदंडः स्थानेषूक्तेषु कर्तने २३४

ल्मादीन्प्रत्याह गुल्मा अनतिदीर्घनिबिडलता मालत्यादयः गुच्छा अवल्लीरूपा असरलप्रायाः कुरंटकादयः क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः ल
तादीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः औषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृ
तयः वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहंति गुडूचीप्रभृतयः एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने च्छेदने पूर्वोक्ताद्दंडादर्द्धदंडो वेदितव्यः इति दंड
पारुष्यप्रकरणम् २३४ संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह सामान्यस्यासाधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वा-

विशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसं कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्यहरणाद्बलावष्टंभेन हरणादिति यावत् एतदुक्तं भवति राजदंडं
जनाक्रोशं वोल्लंघ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किंचिन्मारणपरदारप्रकर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसंलक्षणम् अतः साधा
रणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टंभेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् सहसा क्रियते कर्म य
त्किंचिद्बलदर्पितैः तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते इति तदिदं साहसं चौर्यवाग्दंडपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टंभोपाधितो
भिद्यते इति दंडातिरेकार्थं पृथगभिधानम् तस्य च दंडवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतं तत्पुनस्त्रिविधं
ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च भंगाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् तन्मूल्याद्द्विगुणो दंडो निन्हवे तु चतुर्गुणः २३५

वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् प्राणोपरोधि यच्चान्यदु
क्तमुत्तमसाहसम् तस्य दंडः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पंचशतावरः उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते वधः स
र्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने तदंगछेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे इति वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः तत्र पर-
द्रव्यापहरणरूपे साहसे दंडमाह तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दंडः यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निन्हुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दंडो
भवति एतस्मादेव विशेषदंडविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदंडविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते २३५ ७ ७

साहसस्यप्रयोजयितारंप्रत्याह यस्तुसाहसंकुर्वित्येवमुक्त्काकारयत्यसौसाहसिकदंडात् द्विगुणंदंडंदाप्यः यः पुनरहंतुभ्यंधनंदास्यामित्वं-
कुर्वित्येवमुक्त्कासाहसंकारयति सचतुर्गुणंदंडंदाप्योनुबंधातिशयात् २३६ साहसिकविशेषंप्रत्याह अर्घ्यस्यार्घ्यार्हस्याचार्यादेराक्षेपमा
ज्ञातिक्रमंचयः करोति यश्चभ्रातृभार्याताडयति तथासंदिष्टस्यप्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्चमुद्रितंगृहंमुद्घाटयति तथास्वगृहक्षेत्रादिसं
सक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनांकुलिकानांस्वकुलोद्भवानांआदिग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशीयानांच योपकर्तातेसर्वेपंचाशत्पणपरिमितेनदंडेनदंड
नीयाः २३७ २३८ किंच नियोगंविनायः स्वेच्छयाविधवांगच्छति चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टेयः शक्तोपिनाभिधावति यश्चवृथा

यः साहसंकारयतिसदाप्योद्विगुणंदमम् यश्चैवमुक्त्वाहंदाताकारयेत्सचतुर्गुणम् २३६ अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृ
भार्याप्रहारदः संदिष्टस्याप्रदाताच समुद्रगृहभेदकृत् ३७ सामंतकुलिकादीनामपकारस्यकारकः पंचाशत्पणिको
दंडएषामितिविनिश्चयः २३८ स्वच्छंदविधवागामीविक्रुष्टेनाभिधावकः अकारणेचविक्रोष्टाचंडालश्चोत्तमान्स्पृशेत् २३९

क्रोशंकरोति यश्चंडालोब्राह्मणादीन्स्पृशति यश्चशूद्रप्रव्रजितान् दिगंबरादीन्दैवेपित्र्येचकर्मणिभोजयति यश्चायुक्तंमातरंग्रहीष्यामीत्येवंशपथं
करोति तथाअयोग्यएवशूद्रादिर्योग्यकर्माध्ययनादिकरोति वृषोबलीवर्दः क्षुद्रपशवोजादयस्तेषांपुंस्त्वस्यप्रजननशक्तेर्विनाशकः वृक्षक्षुद्रपशू
नामितिपाठेहिंग्वाद्यौषधप्रयोगेणवृक्षादेः फलप्रसूनानांपातयिता साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्यवंचकः दासीगर्भस्यपातयिताच ये
चपित्रादयोपतिताएवसंतोन्योन्यंत्यजंति तेसर्वेप्रत्येकंपणशतंदंडार्हाभवंति इतिसाहसप्रकरणम् २३९ ५ ५

२४० २४१ २४२ साहसप्रसंगात्तत्सदृशापराधेषु नेजकादीनां दंडमाह नेजको वस्त्रस्य धावकः सयदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासां
सि स्वयमाच्छादयति तदासौ पणत्रयं दंड्यः यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मह्यमेतावद्धनं दे
यमित्येवं भाटकेन यो ददाति आधित्वं वा नयति स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददाति स सौ प्रत्यपराधे दशपणान् दंडनीयः तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशाल्म
लीफलके क्षालनीयानि न पाषाणे न च व्यत्यसनीयानि न च स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दंडः शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि
नेजकः न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्नच वासयेदिति मनुस्मरणात् यदा पुनस्तानि प्रमादान्नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम् मूल्याष्टभागो

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् २४० वृषक्षुद्रपशूनां च
पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् २४१ पितापुत्रस्वसृभ्रातृदंपत्याचार्यशिष्य
काः एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदंडभाक् २४२ वसानस्त्रीन्पणान्दंड्यो नेजकस्तु परांशुकम् विक्रयावक्र
याधानयाचितेषु पणान्दश २४३ हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्द्धमेव च अर्द्धक्षयात्तु परतः पा

दांशापचयः क्रमात् यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षय इति अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागोनपणं मूल्यं दे
यम् द्विर्धौतस्य तु पादोनं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशशून्यम् चतुर्धौतस्यार्द्धं पणचतुष्टयं देयम् ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टमूल्यं पादापाप
चयेन देयं यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् २४३ ७ ७ ७

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमंगीकरोति नपुनः कलहंनिवारयति असौपणत्रयंदंड्यः यश्चतयोः सपणविवादेतद्दाने प्रतिभूर्भवत्यसौचकारात्त योर्यः कलहंवर्द्धयतिसोपित्रिपणादष्टगुणंचतुर्विंशतिपणान्दंडनीयः दंपत्यादिष्वयमेवदंडोनुसरणीयः २४४ तुलातोलनदंडः शासनं पूर्वोक्तं मानंप्रस्थद्रोणादि नाणकंमुद्रादिचिन्हितंद्रम्मनिष्कादि एतेषांयः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथान्यूनत्वमाधिक्यंवाद्रम्मा-देरव्यवहारिकमुद्रात्वंवाताम्रादिगर्भत्वंवाकरोति यश्चतैः कूटैर्जानन्नपिव्यवहरतितावुभौप्रत्येकमुत्तमसाहसंदंडनीयौ २४५ नाणक परीक्षिणंप्रत्याह यः पुनर्नाणकपरीक्षीताम्रादिगर्भमेवद्रम्मादिकंसम्यगितिब्रूते सम्यंचंवाकूटकमिति असावुत्तमसाहसंदंड्यः २४६

पितापुत्रविरोधेतुसाक्षिणांत्रिपणोदमः अंतरेचतयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणोदमः २४४ तुलाशासनमानानांकूटकृ न्नाणकस्यच एभिश्चव्यवहर्तायः सदाप्योदममुत्तमम् २४५ अकूटंकूटकंब्रूतेकूटंयश्चाप्यकूटकम् सनाणकपरीक्षीतु दाप्यउत्तमसाहसम् २४६ भिषङ्मिथ्याचरन्दंड्यस्तिर्यक्षुप्रथमंदमम् मानुषेमध्यमंराजपुरुषेषूत्तमंदमम् २४७ अवध्यंय श्चबध्नातिबद्धंयश्चप्रमुंचति अप्राप्तव्यवहारंचसदाप्योदममुत्तमम् २४८

चिकित्सकंप्रत्याह यः पुनर्भिषङ्मिथ्याआयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थंचिकित्सितज्ञोहमितितिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषुचिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेणप्रथममध्यमोत्तमसाहसान्दंडनीयः तत्रापितिर्यगादिषु मूल्यविशेषेणराजप्रत्यासत्तिविशेषेणदंडस्यलघुगुरुभावः कल्पनीयः २४७ यः पुनर्बंधनानर्हमनपराधिनंराजाज्ञयाविनाबध्नाति यश्च बद्धंव्यवहारार्थंमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारंचोत्सृजत्यसौउत्तमसाहसंदाप्यः २४८ ७ ५

यः पुनर्वणिक्व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशंकूटमानेनकूटतुलयाअन्यथावापरिहरति असौपणानांद्विशतंदंडनीयः अपहृतस्यद्रव्यस्यपुन
र्वृद्धौहानौच्चदंडस्यापिवृद्धिहानीकल्प्ये २४९ भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहोघृतादिः गंधद्रव्यमुशीरादि आदिशब्दाद्धिंगुमरीचादि एतेष्वसारंद्रव्यं
विक्रयार्थंमिश्रयतः षोडशपणोदंडः २५० किंच नविद्यतेबहुमूल्याजातिर्यस्मिन्मृच्चर्मादिकेतदजातितस्मिन् जातिकरणेविक्रयार्थं गं
धवर्णरसांतरसंचारणेनबहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेनयथामल्लिकामोदसंचारेणमृत्तिकायांसुगंधामलकमितिमार्जारचर्मणिवर्णोत्कर्षापा
दनेनव्याघ्रचर्मेतिस्फटिकमणौवर्णांतरकरणेनपद्मरागइतिकार्पासिकेसूत्रेगुणोत्कर्षाधानेनपट्टसूत्रमितिकालायसेवर्णोत्कर्षाधानेनरज

मानेनतुलयावापियोंशमष्टमकंहरेत् दंडंसदाप्योद्विशतंवृद्धौहानौच्चकल्पितम् २४९ भेषजस्नेहलवणगंध
धान्यगुडादिषु पण्येषुप्रक्षिपन्हीनंपणान्दाप्यस्तुषोडश २५० मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससाम् अ
जातौजातिकरणेविक्रेयाष्टगुणोदमः २५१ समुद्रपरिवर्तंचसारभांडंचकृत्रिमम् आधानंविक्रयंवापिनयतोदंड
कल्पना २५२

तमितिबिल्वकाष्ठेचंदनामोदसंचारणेनचंदनमितिकंकोलेत्वगाख्यंलवंगमितिकार्पासिकेवाससिगुणोत्कर्षाधानेनकौ
शेयमितिविक्रेयस्यापादितसादृश्यमृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणोदंडोवेदितव्यः २५१ मुद्रः पिधानं मुद्रेनसहवर्ततइतिसमुद्रंकरंडकं परिवर्तनं
व्यत्यासः योन्यदेवमुक्तानांपूर्णकरंडकंदर्शयित्वाहस्तलाघवेनान्यदेवस्फटिकानांपूर्णकरंडकंसमर्पयति यश्चसारभांडंकस्तूरिकादिकंकृत्रिमं
कृत्वाविक्रयमाधिंवानयति तस्यदंडकल्पनावक्ष्यमाणावेदितव्या कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूतेपणाभिन्नेन्यूनेन्यूनपणइतियावत् यस्मि

न्कृत्रिमे विक्रीते पंचाशत्पणो दंडः पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये द्विशतो दंड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दंडवृद्धिरून्नेया २५२ २५३ वणिजः प्रत्याह राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानंतोपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सबाधं पीडाकरमर्घांतरं लाभलोभात्कुर्वंतः पणसहस्रं दंडनीयाः २५४ किंच ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशांतरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थ्यमाना उपरुंधंति महार्घेण वा विक्रीणंते तेषामुत्तमसाहसो दंडो विहितो मन्वादिभिः २५५ केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह राजनिसं-

भिन्ने पणे तु पंचाशत्पणे तु शतमुच्यते द्विपणो द्विशतो दंडो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् २५३ संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः २५४ संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुंधताम् विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः २५५ राज्ञा निस्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः क्रयो वा निस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः २५६ स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पंचकम् दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी २५७

निहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः निर्गतः स्रवो निःस्रवो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्घाद्यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छंदपरिकल्पितात् मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे मासे तथागते कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप इति २५६ किंच स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पंचकं शतं पणशते पणपंचकं लाभं गृह्णीयात् परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात् यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते यः पुनः कालांतरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः एवं च यथार्घेनि

रूपितेपणशतेपंचपणोलाभोभवति तथैवार्घोराज्ञास्वदेशपण्यविषयेस्थापनीयः २५७ पारदेश्यपण्येर्घनिरूपणप्रकारमाह देशांतरादाग
तेपण्येदेशांतरागमनप्रत्यागमनभांडग्रहणशुल्कादिस्थानेषुयावानुपयुक्तोर्थस्तावंतमर्थंपरिगणय्यपण्यमूल्येनसहमेलयित्वायथापणशतेदशप
णोलाभः संपद्यते तथाक्रेतृविक्रेत्रोरनुग्रहकार्यर्घोराज्ञास्थापनीयः २५८ प्रासंगिकंपरिसमाप्याविक्रीयासंप्रदानंतद्विवादपदमुच्यतेइति तत्र
विक्रेयद्रव्यस्यचराचरभेदेनद्वैविध्यमभिधायपुनः षड्विधत्वंतेनैवप्रत्यपादि लोकेस्मिन्द्विविधंपण्यंजंगमंस्थावरंतथा षड्विधस्तस्यतुबुधैर्दानादा
नविधिक्रमः गणितंतुलितंमेयंक्रिययारूपतःश्रियेति गणितंक्रमुकफलादि तुलितंकनककस्तूरीकुंकुमादि मेयंशाल्यादि क्रिययावाहदो

पण्यस्योपरिसंस्थाप्यव्ययंपण्यसमुद्भवम् अर्घोनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच २५८
गृहीतमूल्यंयःपण्यंक्रेतुर्नैवप्रयच्छति सोदयंतस्यदाप्योसौदिग्लाभंवादिगागते २५९

हादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि रूपतः पण्यांगनादि श्रियादीप्त्यामरकतपद्मरागादीति एतत्षट्प्रकारमपिपण्यंविक्रीयासंप्रयच्छतोदंडमा
ह गृहीतंमूल्यंयस्यपण्यस्यविक्रेत्रातद्गृहीतमूल्यंतद्यदिविक्रेताप्रार्थयमानायस्वदेशवणिजेक्रेत्रेनसमर्पयति तच्चपण्यंयदिक्रयकालेबहुमूल्यं
सत्कालांतरेल्पमूल्येनैवलभ्यतेतदार्घह्रासकृतोयउदयोवृद्धिः पण्यस्यस्थावरजंगमात्मकस्यतेनसहितंपण्यंविक्रेताक्रेत्रेदापनीयः यदामूल्य-
ह्रासकृतः पण्यस्योदयोनास्ति किंतुक्रयकालेयावदेवयतोमूल्यस्येयत्पण्यमितिप्रतिपन्नंतावदेवतदातत्पण्यमादायतस्मिन्देशेविक्रीणानस्य
योलाभस्तेनोदयेनसहितंद्विकंत्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेनवासहितंक्रेतुर्वांछावशाद्दापनीयः यथाहनारदः अर्घश्चेदवहीयेत

तत्सोदयं पण्यमावहेत् स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति यदा त्वर्घमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रादिके च य उ-
पभोगस्तदाच्छादनमुखनिवसनादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः यथाह नारदः विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति स्थावरस्य क्ष-
यं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलमिति विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते क्रेतृसंबंधित्वेन क्षीयमाणत्वात् न पुनः कुड्यपातभस्मघातादिरूपः तस्य तु उपह-
न्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा विक्रेतुरेवसोनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छत इत्यत्रोक्तत्वात् यदा त्वसौ क्रेता देशांतरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्प-
ण्यमादाय देशांतरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः अयं च क्रीतपण्यं समर्पणनियमोनुशयाभावे द्रष्टव्यः सति

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णति हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् २६०
राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः २६१

त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिदित्यादिमनूक्तं वेदितव्यम् २५९ किंच यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यम-
न्यत्र विक्रेयम् यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहत तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदो-
षेण नाशितत्वात् २६० अपि च यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोपितश्च राजदैविकेनोपहतं भवति
तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव अतोन्यदुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयं २६१ किंच यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते
विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणो दमो वेदितव्यः नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः अन्यहस्ते च वि-

क्रीययोन्यस्मैतुप्रयच्छति द्रव्यंतद्विगुणोदाप्योविनयस्तावदेवतु निर्दोषंदर्शयित्वातुसदोषंयः प्रयच्छति समूल्याद्विगुणंदाप्योविनयंतावदेव-
त्विति सर्वश्चायंविधिर्दत्तमूल्येपण्येद्रष्टव्यः अदत्तमूल्येपुनः पण्येवाङ्मात्रक्रयेक्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणि समयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वानक-
श्चिद्दोषः यथाहनारदः दत्तमूल्यस्यपण्यस्यविधिरेषप्रकीर्तितः अदत्तेन्यत्रसमयान्नविक्रेतुरविक्रयइति २६२ विक्रयानुशयोभिहितः
क्रीतानुशयस्वरूपंप्राक्प्रपंचितं अधुनातदुभयसाधारणंधर्ममाह परीक्षितक्रीतपण्यानांक्रयोत्तरकालंक्रयकालपरिमाणतोर्घकृतावृद्धिमप
श्यताक्रेतानुशयोनकार्यः विक्रेताचमहार्घनिबंधनंपण्यक्षयमपश्यतानानुशयितव्यम् वृद्धिक्षयपरिज्ञानेपुनः क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयोभवती-

अन्यहस्तेचविक्रीतंदुष्टंवादुष्टवद्यदि विक्रीणीतेदमस्तत्रमूल्यात्तुद्विगुणोभवेत् २६२
क्षयंवृद्धिंचवणिजापण्यानामविजानता क्रीत्वानानुशयःकार्यः कुर्वन्षड्भागदंडभाक् २६३

तिव्यतिरेकादुक्तंभवति अनुशयकालावधिस्तुनारदेनोक्तः क्रीत्वामूल्येनयत्पण्यंदुष्क्रीतंमन्यतेक्रयी विक्रेतुः प्रतिदेयंतत्तस्मिन्नेवान्ह्य-
विक्षतम् द्वितीयेन्हिददत्क्रेतामूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् द्विगुणंतुतृतीयेन्हिपरतः क्रेतुरेवतदिति अपरीक्षितक्रयविक्रयेपुनः पण्यवैगुण्य
निबंधनानुशयावधिर्दशैकपंचसप्ताहेत्यादिनादर्शितएव तदनयावाचोयुक्त्यावृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते तथापण्य
परीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वं अतः पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणत्रितयाभावेनुशयकालाभ्यंतरेपि यद्यनुशयंकरोति-
तदापण्यषड्भागंदंडनीयः अनुशयकारणसद्भावेप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वतोयमेवदंडः उपभोगेनविनश्वरेषुस्थिरार्घेष्वनु

शयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनूक्तो दंडो द्रष्टव्यः परेण तु दशाहस्य दद्यान्नापि दापयेत् आददानो ददच्चैव राज्ञा दंड्यः शतानि षडिति
इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम् २६३ संभूय समुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरू-
पा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये वणिङ्नटनर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभावुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावत्
वद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ यद्वा प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा
संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ २६४ किंच तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितमनादिष्टमन

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ २६४
प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक् २६५
अर्घप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् २६६

नुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादादाज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिताद्व्यसनात्स-
ण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात्पण्याद्दशममंशं लभते २६५ इयतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्धेतोर्दसौ मू-
ल्याद्विंशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धं यद्राजयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तद्रा-
ज्ञे निवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं तच्च द्राजगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः २६६ ५ ५

यः पुनर्वणिक् शुल्कवंचनार्थं पण्यपरिमाणं निन्हुते शुल्कग्रहणस्थानाच्चापसरति यश्चास्येदमस्येदं वेत्त्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्री
णीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दंडनीयाः २६७ अपि च शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च तत्र स्थलजमर्घप्रक्षेपणाद्विंशभागं शुल्कं नृपो हरेदि
त्यत्रोक्तम् जलजं तु मानवेऽभिहितम् पणं यानं तरे दाप्यं पुरुषोर्द्धपणं तरे पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् भांडपूर्णानि यानानि तार्यं
दाप्यानि सारतः रिक्तभांडानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः गर्भिणी तु द्विमासादिस्सर्वः प्रव्रजितो मुनिः ब्राह्मणा लिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारि
कं नरा इति शुल्कद्वयेप्ययमपरो विशेषः न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते न भैक्षवृत्ते न हृतावशेषे न श्रोत्रिये न प्रव्रजिते

मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजं क्रयविक्रयी २६७ तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दा
प्यः पणान्दश ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमंत्रणे २६८ देशांतरगते प्रेते द्रव्यं दायादबांधवाः ज्ञातयो वा हरेयुस्तदाग
तास्तैर्विना नृपः २६९

नयद्भेइति तीर्यते नेनेति तरिः नावादिः वज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा द
शपणान्दंडनीयः वेशो वेश्म प्रतिवेश इति स्ववेश्माभिमुखं स्ववेश्मपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रा
तिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंपूर्णानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमंत्रणे एतदेव दशपणात्मकं दंडनं वेदितव्यम् २६८ देशांतरमृतवणिग्रिक्थं प्रत्याह
यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशांतरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो बंधवो मातृपक्षा मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्य-
तिरिक्ताः सपिंडा वा आगताः संभूयव्यवहारिणो ये देशांतरादागतास्ते वा गृह्णीयुः तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृह्णीयात् वाशब्देन च दायादा

दीनांवैकल्पिकमधिकारंदर्शयति पौर्वापर्यनियमस्तुपत्नीदुहितरइत्यादित एवात्रापिवेदितव्यः शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधोवणिक्प्राप्ति
श्चवचनप्रयोजनम् वणिजामपिमध्येयःपिंडदानर्णदानादिसमर्थः सगृह्णीयात् सामर्थ्याविशेषेसर्वेवणिजःसंसृष्टिनोविभज्यगृह्णीयुः तेषा
मप्यभावेदशवर्षंदायादागमनंप्रतीक्ष्यानागतेषुस्वयमेवराजागृह्णीयात् तदिदंनारदेनस्पष्टीकृतम् एकस्यचेत्स्यान्मरणंदायादोस्यतदाप्नुया
त् अन्योवासतिदायादेशक्ताश्चेत्सर्वएवते तदभावेतुगुप्तंतत्कारयेद्दशवत्सरान् अस्वामिकमदायादंदशवर्षस्थितंततः राजातदात्मसात्कुर्या
देवंधर्मोमहीयतइति २६९ किंच जिह्मोवंचकः तंनिर्लाभंनिर्गतलाभमाच्छिद्यत्यजेयुर्बहिःकुर्युः यश्चसंभूयकारिणांमध्येभांडप्रत्यवेक्ष-
णादिकंकर्तुमसमर्थोसावन्येनस्वंकर्मभांडभारवाहनंतदायव्ययपरीक्षणादिकंकारयेत् प्रागुपदिष्टंवणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदिशति अनेनला

जिह्मंत्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोन्येनकारयेत् अनेनविधिराख्यातऋत्विक्कर्षककर्मिणां २७०

भालाभौयथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेनऋत्विजांहोत्रादीनांकृषीवलानांनटनर्तकतक्षादीनांच शिल्पकर्मोपजीविनांविधिर्वर्त्तनप्रकार आ
ख्यातः तत्रचऋत्विजांधनविभागेविशेषोमनुनादर्शितः सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्द्धेनार्धिनांपरे तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्चपादिनइति
अस्यायमर्थः ज्योतिष्टोमेनतंशतेनदीक्षयंतीतिवचनेनगवांशत मृत्विगानतिरूपेदक्षिणाकार्येविनियुक्तम् ऋत्विजश्चहोत्रादयः षोडश तत्रक
स्यकियानंशइत्यपेक्षायामिदमुच्यते सर्वेषांहोत्रादीनांषोडशर्त्विजांमध्येयेमुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः तेगोशतस्यार्द्धिनः सर्वेषांभा
गपूरणोपपत्तिवशादष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेनार्द्धभाजः अपरेमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धेनतस्यमुख्यांशस्यार्द्धेनच-

तुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः येपुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तेतृतीयिनोमुख्यांशस्यषोडशगोरूपस्तृतीयांशेनतृतीयांशभाजः येतु
पादिनः ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्यास्तेमुख्यभागस्ययश्चतुर्थांशोद्वादशगोरूपस्तद्भाजः ननुकथमयमंशनियमोघटते नतावदत्रसमयोनापिद्रव्य
समवायोनापिवचनंयद्वशाद्भागनियमःस्यादतः सममंस्यादश्रुतित्वादितिन्यायेनसर्वेषांसमांशभाक्त्वंकर्मानुरूपेणवांशभाक्त्वमितियुक्तम् अत्रोच्य
ते ज्योतिष्टोमप्रकृतिकेद्वादशाहेर्द्धिनस्तृतीयिनः पादिनइति सिद्धवदनुवादोनघटते यदितत्प्रकृतिभूतेज्योतिष्टोमे अर्द्धतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मै
त्रावरुणादीनांनस्यादतोवैदिकार्द्धप्रभृतिसमाख्याबलात् प्रागुक्तोंशनियमोवकल्प्यतइतिनिरवद्यम् । इतिसंभूयसमुत्थानप्रकरणम् २७०
इदानींस्तेयंप्रस्तूयते तल्लक्षणंचमनुनाभिहितम् स्यात्साहसंत्वन्वयवत्प्रसभंकर्मयत्कृतम् निरन्वयंभवेत्स्तेयंकृत्वापन्हवतेचयदिति अन्वय

ग्राहकैर्गृह्यतेचौरोलोप्त्रेणाथपदेनवा पूर्वकर्मापराधीचतथाचाशुद्धवासकः २७१

यत्द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् प्रसभंबलावष्टंभेनयत्परधनहरणादिकंक्रियतेतत्साहसम् स्तेयंतुतद्विलक्षणम् निरन्वयंद्रव्यस्वाम्याद्य
समक्षंवंचयित्वायत्परधनहरणंतदुच्यते यच्चसान्वयमपिकृत्वानमयेदंकृतमितिभयान्निन्हुते तदपिस्तेयम् नारदेनाप्युक्तम् उपायैर्विविधैरे
नानूछलयित्वापकर्षणम् सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणइति तत्रतस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दंडनस्यग्रहणस्यचज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपा
यंतावदाह यश्चौरोयमितिजनैर्विख्याप्यते असौग्राहकैराजपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्गृहीतव्यः लोप्त्रेणापहृतभाजनादिनावाचौर्यचि
न्हेननाशदिवसादारभ्यचौर्यपदानुसरणेनवाग्राह्यः यश्चपूर्वकर्मापराधीप्राक्प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोप्रज्ञातोवासःस्थानंयस्यासौअशुद्ध

धासकः सोपिग्राह्यः २७१ किंच नकेवलंपूर्वोक्ताग्राह्याः किंत्वन्येपिवक्ष्यमाणैर्लिंगैः शंकयाग्राह्याः जातिनिन्हवेननाहंशूद्रइत्येवंरूपेण
नामनिन्हवेनाहंलपित्थइत्येवंरूपेण आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेनचलक्षिताग्राह्याः द्यूतपण्यांगनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्र-
सक्तास्तथाकुतस्त्योसित्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टोयदिशुष्कमुखोभिन्नस्वरोवाभवति तर्हिसावपिग्राह्यः बहुवचनात्स्विन्नललाटादीनां
ग्रहणम् तथायेनिःकारणंकियदस्यधनंकिंवास्यगृहमितिपृच्छंति वेषांतरधारणेनात्मानंगूहयित्वायेचरंति येन्वायाभावेपिबहुव्ययका

अन्येपिशंकयाग्राह्याजातिनामादिनिन्हवैः द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्चशुष्कभिन्नमुखस्वराः २७२
परद्रव्यगृहाणांचपृच्छकागूढचारिणः निरायाव्ययवंतश्चविनष्टद्रव्यविक्रयाः २७३

रिणः येचविनष्टद्रव्याणांजीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानांविक्रयकास्तेसर्वेचौरसंभावनयाग्राह्याः एवंनानाविधचौ
येलिंगान्पुरुषान्गृहीत्वा एतेचौराः किंवासाधवइतिसम्यक्परीक्षेत नपुनर्लिंगदर्शनमात्रेणचौरनिर्णयंकुर्यात् अचौरस्यापिलोप्त्रा
दिलिंगसंबंधसंभवात् यथाहनारदः अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितंभुवि चौरेणवापरिक्षिप्तंलोप्त्रंयत्नात्परीक्षयेत् तथा
असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंन्निभाः दृश्यंतेविविधाभावास्तस्मादुक्तंपरीक्षणमिति २७२ २७३ ७

एवंचौर्यशंकयागृहीतेनात्माशोधनीयइत्याह यदिचौर्यशंकयागृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानंशोधयति तर्हिवक्ष्यमाणधनदापनवधादि
दंडभाग्भवेत् अतोमानुषेणतदभावेदिव्येनशोधनीयः ननुचाहंचौरइतिमिथ्योत्तरेकथंप्रमाणंसंभवति तस्याभावरूपत्वात् उच्यते दि
व्यस्यतावद्भावाभावगोचरत्वरुच्यावान्यतरः कुर्यादित्यत्रप्रतिपादितम् मानुषंपुनर्यद्यपिसाक्ष्याच्छुद्धमिथ्योत्तरनसंभवति तथापिकारण
संसृष्टभावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपिगोचरयत्येव यथानाशापहारकालेअहंदेशांतरस्थइत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभा
वस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव २७४ चौरदंडमाह यस्तुप्रागुक्तपरीक्षयातन्निरपेक्षंवानिश्चितचौर्यस्तंस्वामिनेअपहृतंधनं

गृहीतः शंकयाचौर्येनात्मानंचेद्विशोधयेत् दापयित्वागतंद्रव्यंचौरदंडेनदंडयेत् २७४
चौरंप्रदाप्यापहृतंघातयेद्विविधैर्वधैः सचिन्हंब्राह्मणंकृत्वास्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् २७५

स्वरूपेणमूल्यकल्पनयावादापयित्वाविविधैर्धातैर्घातयेत् एतच्चोत्तमसाहसदंडप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् नपुनःपुष्पवस्त्रादि-
क्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् साहसेषुयएवोक्तस्त्रिषुदंडोमनीषिभिः सएवदंडस्तेयेपिद्रव्येषुत्रिष्वनुक्रमादितिनारदवचनेनवधरूप
स्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयेव्यवस्थापितत्वात् यत्पुनरर्हमनुवचनम् अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषांमलात्मकं अतस्तान्घात
येद्राजानार्थदंडेनदंडयेदिति तदपिमहापराधविषयम् चौरविशेषेऽपवादमाह ब्राह्मणंपुनश्चौरंमहत्यपराधेपिनघातयेदपितुलला

ह्रं कयित्वास्वदेशान्निष्कासयेत् अकनंचश्वपदाकारंकार्यम् तथाचमनुः गुरुतल्पेभगःकार्यः सुरापानेसुराध्वजः स्तेयेचश्वपदंकार्यं
ब्रह्महण्यशिराःपुमानिति एतच्चदंडोत्तरकालंप्रायश्चित्तमचिकीर्षतांद्रष्टव्यम् यथाहमनुः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पूर्वेवर्णायथोदितम्
नांक्याराज्ञाललाटेतुदाप्यास्तूत्तमसाहसमिति २७५ चौरादर्शनेअपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह यदिग्राममध्येमनुष्यादिप्राणिवधोधना
पहरणंवाजायतेतदाग्रामपतेरेवचौरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थंसएवचौरंगृहीत्वाराज्ञेर्पयेत् तदशक्तौहृतंधनंधनिनेदद्यात् यदिचौरपदंस्व
स्वग्रामान्निर्गतंनदर्शयति दर्शितेपुनस्तत्पदंयत्रप्रविशतितद्विषयाधिपतिरेवचौरंधनंवार्पयेत् तथाचनारदः गोचरेयस्यलुप्येततेनचोरः

घातितेपतितेदोषोग्रामभर्त्तुरनिर्गते विवीतभर्तुस्तुपथिचौरोद्धर्तुरवीतके २७६
स्वसीम्निदद्याद्ग्रामस्तुपदंवायत्रगच्छति पंचग्रामीबहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथवापुनः २७७

प्रयत्नतः ग्राह्योदाप्योथवाशेषंपदंयदिननिर्गतम् निर्गतेपुनरेतस्मान्नचेदन्यत्रपातितम् सामंतान्मार्गपालांश्चदिक्पालांश्चैवदापयेदिति
विवीतेत्वपहारेविवीतस्वामिनएवदोषः यदात्वध्वन्येवहृतंभवत्यवीतकेवाविवीतादन्यत्रक्षेत्रे तदाचौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्यदिक्पालस्यवादोषः
२७६ किंच यदापुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यंतेक्षेत्रेमाषादिकंभवतितदातद्ग्रामवासिनएवदद्युः यदिसीम्नोबहिश्चौरपदंननिर्गतंनि
र्गतेपुनर्यत्रग्रामादिकेचौरपदंप्रविशतिसएवचौरार्पणंकुर्यात् यदात्वनेकग्राममध्येक्रोशमात्राद्बहिःप्रदेशेघातितोमुषितोवाचौरपदं

चजनसंमर्दादिना भग्नं तदा पंचानां ग्रामाणां समाहारः पंचग्रामी दशग्रामसमाहारो वा दद्यात् विकल्पवचनं तु यथा प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्य
र्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् यदा त्वन्यतोपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्व
कोशाद्वा दद्यादिति मनुस्मरणात् मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः मुषितः शप
थं दाप्यो बंधुभिर्वापि साधयेदिति वृद्धमनुस्मरणात् २७७ अपराधविशेषेण दंडविशेषमाह बंदिग्राहादीन् बलावष्टंभेन घातकांश्च नरा
न् शूलानारोपयेत् अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः अग्न्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्नि

बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् २७८
उत्क्षेपकग्रंथिभेदौ करसंदंशहीनकौ कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ २७९

ति मनुस्मरणात् २७८ किंच वस्त्राद्युत्क्षिप्य यत्पहरतीत्युत्क्षेपकः वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं विस्रस्योत्कृत्य वा यो पहरत्यसौ ग्रं-
थिभेदकः तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्यंगुष्ठेन च हीनौ कार्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादै
कम् तद्धीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ उत्क्षेपकग्रंथिभेदकयोरेकमेकं करं पादं च छिंद्यादित्यर्थः एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्य
द्रव्यविषयम् तदं गच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहस इति नारदवचनात् तृतीयापराधे तु वध एव तथा च मनुः अंगुलीग्रंथिभेदस्य छेदयेत्प्रथ

मेग्रहे द्वितीयेहस्तचरणौ तृतीयेवधमर्हतीति ॥ २७९ ॥ जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतोदंडः कल्पनीयइति जातिद्रव्यपरिमाणपरि
ग्रहविनियोगवयः शक्तिगुणसंदेशकालादीनां दंडगुरुलघुभावकरणानामानंत्यात्प्रतिद्रव्यंवक्तुमशक्तेः सामान्येनदंडकल्पनोपायमाह क्षु
द्राणां मध्यमानामुत्तमानांचद्रव्याणांहरणेसारतोमूल्याद्यनुसारतोदंडः कल्पनीयः क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपंचनारदेनोक्तम् मृद्भांडासनखट्वास्थि
दारुचर्मतृणादियत् शमीधान्यंकृतान्नंचक्षुद्रंद्रव्यमुदाहृतम् वासः कौशेयवर्जंचगोवर्जंपशवस्तथा हिरण्यवर्जंलोहंचमध्यंव्रीहियवा
अपि हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः देवब्राह्मणराज्ञांचद्रव्यंविज्ञेयमुत्तमम् त्रिप्रकारेष्वपिद्रव्येष्वौत्सर्गिकप्रथममध्यमोत्त

क्षुद्रद्रव्यमहाद्रव्यहरणेसारतोदमः

मसाहसरूपोदंडनियमस्तेनैवदर्शितः साहसेषुयएवोक्तस्त्रिषुदंडोमनीषिभिः सएवदंडस्तेयेपिद्रव्येषुत्रिष्वनुक्रमादिति मृन्मयेषु-
मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषुच महिषमेषपशुषु ब्राह्मणसंबंधिषुचधान्यादिषु तरतमभावोस्तीतिउच्चावचदंडविशेषाकां
क्षायांमूल्याद्यनुसारेणदंडः कल्पनीयः तत्रचदंडकर्मणिदंडकल्पनायांतद्धेतुभूतदेशकालवयः शक्तिसम्यक्चिंतनीयम् एतच्चजातिद्र
व्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् तथाहि अष्टापाद्यंस्तेयकिल्बिषंशूद्रस्यद्विगुणोत्तराणीतरेषांप्रतिवर्णंविदुषोतिक्रमेदंडभूय-
स्त्वमिति अयमर्थः किल्बिषशब्देनात्रदंडोलक्ष्यते यस्मिन्नपहारेयोदंडउक्तः सविट्क्षत्रशूद्रकर्तृकेपहारेअष्टगुणआपादनीयः इतरे

षांपुनर्विट्क्षत्रब्राह्मणादीनांविदुषांद्विगुणोत्तराणिकिल्बिषाणिषोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणादंडाआपादनीयाः यस्माद्विट्शूद्रादिकर्तृके
पहारेदंडभूयस्त्वम् मनुनाप्ययमेवार्थोदर्शितः अष्टापाद्यंतुशूद्रस्यस्तेयेभवतिकिल्बिषम् षोडशैवतुवैश्यस्यद्वात्रिंशत्क्षत्रियस्यतु ब्राह्म
णस्यचतुःषष्टिःपूर्णंवापिशतंभवेत् द्विगुणावाचतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिनइति तथापरिमाणकृतमपिदंडगुरुत्वंदृश्यते यथाहमनुः धा-
न्यंदशभ्यः कुंभेभ्योहरतोभ्यधिकेवधः शेषेष्वेकादशगुणंदाप्यस्तस्यचतद्धनमिति विंशतिद्रोणकःकुंभः हर्तृन्ह्रियमाणस्वामिगुणापेक्षया
सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षयाताडनांगच्छेदनवधरूपादंडायोज्याः तथासंख्याविशेषादपिदंडविशेषोरत्नादिषु सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां

देशकालवयःशक्तीःसंचिंत्यदंडकर्मणि २८०

चवाससाम् रत्नानांचैवसर्वेषांशतादभ्यधिकेवधः पंचाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते शेषेष्वेकादशगुणंमूल्याद्दंडं प्रकल्पयेदिति
तथाद्रव्यविशेषादपि पुरुषाणांकुलीनानांनारीणांवाविशेषतः रत्नानांचैवसर्वेषांहरणेवधमर्हति. अकुलीनानांतुदंडांतरं पुरुषंहरतो-
दंडउक्तमुत्तमसाहसः स्त्र्यपराधेतुसर्वस्वंकन्यांतुहरतोवधइति क्षुद्रद्रव्याणांतुमाषान्न्यूनमूल्यानांमूल्यात्पंचगुणोदंडः काष्ठभांडतृणादी
नांमृन्मयानांतथैवच वेणुवैणवभांडानांतथास्नाय्वस्थिचर्मणाम् शाकानामार्द्रमूलानांहरणेफलमूलयोः गोरसेक्षुविकाराणांतथाल
वणतैलयोः पक्वान्नानांकृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्यच सर्वेषांमूल्यभूतानांमूल्यात्पंचगुणोदमइतिनारदस्मरणात् यः पुनः प्रथमसाहसः

क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पंचाशत्पर्यंतो सोमाषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः यः पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं तन्मूल्याद्विगु-
णोदमइति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् तथापराधगुरुत्वादपि दंडगुरुत्वम् संधिंछित्वातु येचौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः तेषांछित्वानृपोहृ
स्तोतीक्ष्णशूले निवेशयेत् इत्येवं सर्वेषामानंत्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दंडगुरुलघुभावः कल्पनीयः पथिकादीनां
पुनरल्पापराधेन दंडः यथाहमनुः द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षूद्वेचमूलके आददानः परक्षेत्रान्नदंडं दातुमर्हति तथा चणकव्रीहिगोधूम
यवानां मुद्गमाषयोः अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः तथैवसप्तमेभक्ते भक्तानि षडनश्नता अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्म-

भक्तावकाशाग्न्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् दत्वाचौरस्य वा हंतुर्जानतोदमउत्तमः २८१

णइति २८० अचौरस्यापिचौरोपकारिणोदंडमाह भक्तमशनं अवकाशोनिवासस्थानं अग्निश्चौरस्यशीतापनोदाद्यर्थः उदकं तृषितस्य-
मंत्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः उपकरणंचौर्यसाधनं व्ययः अपहारार्थं देशांतरं गच्छतः पाथेयं एतानिचौरस्य हंतुर्वादुष्टत्वं जानन्नपियः प्रयच्छति त
स्योत्तमसाहसोदंडः चौरोपेक्षिणामपिदोषः शक्ताश्च येउपेक्षंते तेपितद्दोषभागिन इति नारदस्मरणात् २८१ किंच परगात्रेषु शस्त्र-
स्यावपातनेदासी ब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्यपातने चोत्तमदंडः दासीगर्भनिपातनेतु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना शतं दंडोभिहितः ब्रा
ह्मणगर्भेतु हत्यागर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमोवाधमोवा दंडो व्यव

स्थितोवेदितव्यः २८२ अपिच विशेषेणप्रदुष्टांविप्रदुष्टांभ्रूणघ्नींस्वगर्भपातनींच याचपुरुषस्यहंत्रीसेतूनांभेत्रीच एतागर्भरहि-
ताः स्त्रीर्गलेशिलांबध्वाअप्सुप्रवेशयेत् यथानप्लुवंति २८३ किंच अगर्भिणीमित्यनुवर्तते यापरवधार्थमन्नपानादिषुविषंददाति-
क्षिपति याचदाहार्थेग्रामादिष्वग्निं तथायाचनिजपतिगुर्वपत्यानिमारयति तांछिन्नकर्णकरनासोष्ठींकृत्वा अदांतैर्दुष्टबलीवर्दैः प्रवात्य
मारयेत् स्तेयप्रकरणेयदेतत्साहसिकस्यदंडविधानंतत्प्रासंगिकमितिमंतव्यम् २८४ अविज्ञातकर्तृकेहननेहंतृज्ञानोपायमाह अवि

शस्त्रावपातेगर्भस्यपातनेचोत्तमोदमः उत्तमोवाधमोवापिपुरुषस्त्रीप्रमापणे २८२
विप्रदुष्टांस्त्रियंचैवपुरुषघ्नीमगर्भिणीम् सेतुभेदकरींचाप्सुशिलांबध्वाप्रवेशयेत् २८३
विषाग्निदांपतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् विकर्णकरनासोष्ठींकृत्वागोभिःप्रमापयेत् २८४
अविज्ञातहतस्याशुकलहंसुतबांधवाः प्रष्टव्यायोषितश्चास्यपरपुंसिरताःपृथक् २८५

ज्ञातपुरुषेणघातितस्यसंबंधिनः सुताः प्रत्यासन्नाश्चबांधवाः केनास्यकलहोजातइतिकलहमाशुप्रष्टव्याः तथामृतस्यसंबंधिन्योयोषि
तोयाश्चपरपुंसिरताव्यभिचारिण्यस्ताअपिप्रष्टव्याः २८५ कथंप्रष्टव्याइत्यतआह किमयंस्त्रीकामोद्रव्यकामोवृत्तिकामोवा तथा
कस्यांकिंसंबंधिन्यांस्त्रियामस्यरतिरासीत् कस्मिन्वाद्रव्येप्रीतिः कुतोवावृत्तिकामः केनवासहदेशांतरगतइतिनानाप्रकारंव्यभिचा-

रिण्योयोषितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः तथामरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाद्या ये जनास्तेपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः एवं नानाप्र
कारैः प्रश्नैर्हंतारं निश्चित्य तदुचितो दंडो विधातव्यः २८६ किंच क्षेत्रं पक्वफलसस्योपेतं वेश्म गृहं वनमटवीम् क्रीडावनं वा ग्रामं विवी
तमुक्तलक्षणं खलं वा ये दहंति यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदंडप्रसंगा
त् दंडविधानम् इति स्तेयप्रकरणम् १८७ स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते प्रथमसाहसादि दंडप्राप्त्यर्थं त्रेधा तल्लक्षणं व्यासे

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः २८६
क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना २८७
पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया सद्यो वा कामजैश्चिन्हैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा २८८

न विवृतम् त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रियाः कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृ
तम् प्रेषणं गंधमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् सहासनं विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः केशाकेशि
ग्रहश्चैव सम्यक्संग्रहणं स्मृतम् स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात् तत्कर्तुर्दंडविधानं तस्य तत्ज्ञानोपायं तावदा
ह संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिंगैर्ज्ञात्वा गृहीतव्यः परस्परं केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि तत्र तेनेदमिति सरूपइति -

बहुव्रीहौसति इच् कर्मव्यतिहारइतिसमासांतइच्प्रत्ययः अव्ययत्वाच्चलुप्ततृतीयाविभक्तिः ततश्चायमर्थः परभार्ययासहकेशाकेशिक्री
डनैनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिंगैर्द्वयोः संप्रतिपत्यावाज्ञात्वा संग्रहणप्रवृत्तो ग्रहीतव्यः परस्त्रीग्रहणंनियुक्तावरुद्धा
दिव्युदासार्थम् २८८ किंच यः पुनः परदारपरिधानग्रंथिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धरुहादिस्पर्शनंसाभिलाषइवाचरति तथाअदे
शेनिर्जनेजनताकीर्णेवांधकाराकुले संलापनंकरोति परभार्ययावा सहैकमंचकादौरिरंसयेवावतिष्ठते सोपिसंग्रहणेप्रवृत्तोग्राह्यः एत

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् अदेशकालसंभाषंसहैकासनमेवच २८९

च्चाशंक्यमानदोषपुरुषविषयमितरस्यतुनदोषः यथाहमनुः यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेतकारणात् नदोषंप्राप्नुयात्किंचिन्नहितस्य-
व्यतिक्रमइति यः परस्त्रियास्पृष्टः क्षमतेअसावपिग्राह्यः इतितेनैवोक्तम् स्त्रियंस्पृशेददेशेयः स्पृष्टोवामर्षयेत्तथा परस्परस्यानुमतेस
र्वंसंग्रहणंस्मृतमिति यश्चभयेयंविदग्धासकृद्रमितेतिश्लाघयाभुजंगजनसमक्षंख्यापयत्यसावपिग्राह्यइति तनैवोक्तम् दर्पाद्वायदिवामो-
हाच्छ्लाघयावास्वयंवदेत् पूर्वमयेयंभुक्तेतितच्चसंग्रहणंस्मृतमिति २८९ ७ ७ ७

प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सल्लापादिकरणे दंडमाह प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र-
प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दंडं दद्यात् पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे-
संभोगे वर्णानुसारेण यो दंडो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु सज्जयंति
हितेनारीर्निगूढाश्चारयंति चेति मनुस्मरणात् २९० तदिदानीं संग्रहणे दंडमाह चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपर-
दाराभिगमने साशीतिपणसहस्रं दंडनीयः यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुप्तामभिगच्छंति तदा मध्यमसाहसं दंडनीयः यदा

स्त्रीनिषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् प्रतिषेधे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा २९०
स्वजातावुत्तमो दंड आनुलोम्येन मध्यमः प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनं २९१

पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छं-
त्या सह संगतः सहस्रं ब्राह्मणो दंडदाप्यो गुप्ते तु ते व्रजेत् शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दम इति एतच्च गुरुसखिभार्याव्यतिरेकेण द्र-
ष्टव्यम् मातापितृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते शिष्यस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयत इति

नारदस्मरणात् प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः एतच्च गुप्तविषयमन्यत्र तु धनदंडः उभावपि हि तावेव ब्राह्म-
ण्यां गुप्तया सह विप्लुतौ शूद्रवद्दंड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ वैश्यं पंचशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रि
णमिति मनुस्मरणात् शूद्रस्य पुनर्गुप्तामुत्कृष्टवर्णास्त्रियं व्रजतो लिंगच्छेदनं सर्वस्वापहारो गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधः सर्वस्वापहारो वा इति ते
नैवोक्तं शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् अगुप्तेकांगसर्वस्वाद्गुप्ते सर्वेण हीयत इति नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजंत्याः कर्णयोरादि
ग्रहणान्नासादेश्च कर्तनम् आनुलोम्येन वा सवर्णं वा व्रजंत्या दंडः कल्प्यः अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकारान्न द्विजातिमा

अलंकृतां हरेत्कन्यामुत्तमं त्वन्यथाधमम् दंडं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः २९२

त्रस्य तस्य ब्रह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणनिषेधात् यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलंबने न कार्यातिपाताशंका तदा स्वय
मेव जारादीन्हन्यात् शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते तथा नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन प्रकाशं वा प्रकाशं वा मृत्युस्तं
मृत्युमृच्छतीति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्त्र्यभिगमने यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मको दंडो वेदितव्यो तदा
ह मनुः वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हति २९१ पारदार्यप्रसंगात् कन्यायाम
पि दंडमाह विवाहाभिमुखीभूतामलंकृतां सवर्णां कन्यामुपहरन्नुत्तमसाहसं दंडनीयः तदनभिमुखीं सवर्णां हरन् प्रथमसाहसं उत्कृ

ष्टवर्णजांकन्यांमपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वधएव दंडविधानाच्चापहर्तृ सकाशादाच्छिद्यान्यस्मैदेयेतिगम्यते २९२ आनुलोम्यापहरणेदंडमाह यदिसानुरागांहीनवर्णांकन्यामपहरति तदादोषाभावान्नदंडः अन्यथात्वनिच्छंतीमपहरतः प्रथमसाहसोदंडः कन्यादूषणेदंडमाह अनुलोमास्वित्यनुवर्तते यद्यकामांकन्यांबलात्कारेणनखक्षतादिनादूषयति तदातस्यकरश्छेत्तव्यः यदापुनस्तामेवांगुलिप्रक्षेपेणयोनिक्षतंकुर्वन्दूषयति तदामनूक्तषट्शतसहितोंगुलिच्छेदः अभिषह्यतुयः कन्यांकुर्याद्दर्पेणमानवः तस्याशुकर्त्येअंगुल्योदंडंचार्हतिषट्शतमिति यदापुनः सानुरागांपूर्ववद्दूषयति तदापितेनैवविशेषउक्तः सकामांदूषयानस्तुनांगुलिच्छेदमर्हति द्विशतंतुदमं-

सकामास्वनुलोमासुनदोषस्त्वन्यथाधमः दूषणेतुकरच्छेदउत्तमायांवधस्तथा २९३

दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तयेइति यदातुकन्यैवकन्यांदूषयति विदग्धावात त्रापिविशेषस्तेनैवोक्तः कन्यैवकन्यांयाकुर्यात्तस्यास्तुद्विशतोदमः यातुकन्यांप्रकुर्यात्स्त्रीसासद्योमौंड्यमर्हति अंगुल्योरेवचच्छेदंखरेणोद्वहनंतथेति कन्यांकुर्यादितिकन्यांयोनिक्षतवतींकुर्यादित्यर्थः यदापुनरुत्कृष्टजातीयांकन्यामविशेषात्सकामामकामांवाभिगच्छति तदाहीनस्यक्षत्रियादेर्वधएव उत्तमांसेवमानस्तुयद्वान्योवधमर्हतीतिमनुस्मरणात् यदासवर्णांसकामामभिगच्छति तदागोमिथुनशुल्कंतत्पित्रेदद्यात् यदीच्छतिपितरितुशुल्कमनिच्छतिदंडरूपेणतदेवराज्ञेदद्यात् सवर्णामकामांतुगच्छतोवधएव यथाहमनुः शुल्कंदद्यात्सेवमानः सममिच्छेत्पितायदि योकामांदूषयेत्कन्यांसस

द्योवधमर्हति सकामांदूषयंस्तुल्योनवधंप्राप्नुयान्नरइति २९३ किंच स्त्रीशब्देनात्रप्रकृतत्वात्कन्यावमृश्यते तस्यांयदिकश्चिद्वि
द्यमानानेवामस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाश्ययमकन्येति दूषयत्यसौशतंदाप्यः मिथ्याभिशंसनेतु
पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेणदूषणेद्वेशतेदापनीयः गोव्यतिरिक्तपशुगमनेतुशतंदाप्यः यःपुनर्हीनांस्त्रियमंत्यावसायिनीमविशेषात्स
कामामकामांचगांवाभिगच्छत्यसौमध्यमसाहसंदंडनीयः २९४ साधारणस्त्रीगमनेदंडमाह गच्छन्नित्यनुवर्तते उक्तलक्षणाव-
र्णस्त्रियोदास्यः ताएवस्वामिनाशुश्रूषाहानिव्युदासार्थंगृहएवस्थातव्यमित्येवंपुरुषांतरेणभोगतोनिरुद्धाः अवरुद्धाः पुरुषनियत

शतंस्त्रीदूषणेदद्याद्द्वेतुमिथ्याभिशंसने पशून्गच्छन्शतंदाप्योहीनांस्त्रींगांचमध्यमं २९४

परिग्रहाः भुजिष्याः यदादास्योवरुद्धाभुजिष्यावाभवेयुस्तदातासुचशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपिसाधारणस्त्रीणांभुजिष्याणांचग्रहण
म् तासुचसर्वपुरुषसाधारणतयागम्यास्वपिगच्छन् पंचाशत्पणान्दंडनीयः परपरिगृहीतत्वेनतासांपरदारतुल्यत्वात् एतच्च स्पष्टमु-
क्तंनारदेन स्वैरिणीब्राह्मणीवेश्यादासीनिष्कासनीचया गम्याःस्युरानुलोम्येनस्त्रियोनप्रतिलोमतः आस्वेवतुभुजिष्यासु दोषःस्या
त्परदारवत् गम्यास्वपिहि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाइति निष्कासनीस्वाम्यनवरुद्धादासी ननुचस्वैरिण्यादीनांसाधारणतयागम्यत्वा
भिधानयुक्तम् नहिजातितःशास्त्रतोवाकाश्चनलोकेसाधारणाः स्त्रियउपलभ्यंते तथाहि स्वैरिण्योदास्यश्चतावद्वर्णस्त्रियएव स्वैरि-

णीयापतिंहित्वासवर्णंकामतः श्रयेत् वर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतइतिमनुस्मरणात् नचवर्णस्त्रीणांपत्यौजीवतिमृतेवापुरुषांत
रोपभोगोघटते दुःशीलः कामवृत्तोवागुणैर्वापरिवर्जितः परिचर्यःस्त्रियासाध्व्यासततंदेववत्पतिः कामंतुक्षपयेद्देहंपुष्पमूलफलैः शुभैः
नतुनामापिगृह्णीयात्पत्यौप्रेतेपरस्यतुइतिनिषेधस्मरणात् नापिकन्यावस्थायाः साधारणत्वंपित्रादिपरिरक्षितायाः कन्यायाएवदानोपदेशा
त् दात्रभावेपितथाविधायाएवस्वयंवरोपदेशात् नचदासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः पारतंत्र्यंहिदास्यंनस्वधर्मपरित्यागः नापिवेश्यासा
धारणीवर्णानुलोमजव्यतिरेकेणगम्यजात्यंतरासंभवात् तदंतःपातित्वेच पूर्ववदेवगम्यत्वम् प्रतिलोमजत्वेतु तासांनितरामगम्यत्वम् अतः

अवरुद्धासुदासीषुभुजिष्यासुतथैवच गम्यास्वपिपुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकंदमम् २९५

पुरुषांतरोपभोगेतासांनिंदितकर्माभ्यासेनपातित्यात् पतितसंसर्गस्यनिषिद्धत्वाच्चनसंकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् सत्यमेवं किंत्वत्र
स्वैरिण्याद्युपभोगेपित्रादिरक्षकराजदंडभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः दंडाभावश्चावरुद्धासुदासीष्विति नियतपुरुषपरिग्र
होपाधितोदंडविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादवगम्यते स्वैरिण्याद्यानांपुनर्दंडाभावोविधानाभावात् कन्यांभजंतीमुत्कृष्टंनकिंचिदपि-
दापयेदितिलिंगनिदर्शनाच्चावगम्यते प्रायश्चित्तंतुस्वधर्मस्खलननिमित्तंगम्यानांगंतॄणांचाविशेषाद्भवत्येव यत्तुनर्वेश्यानांजात्यंतरासं
भवेनवर्णांतःपातित्वमनुमानादुक्तम् वेश्यावर्णानुलोमाद्यंतःपातिन्योमनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति तन्न तत्रकुंडगो

लकादिभिरनेकांतिकत्वात् अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्ति
र्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयं नच निर्मूलेयं प्रसिद्धिः स्मर्यते हि स्कंदपुराणे पंचचूडा नामकाश्चनाप्सरसस्तत्सं
ततिर्वेश्याख्या पंचमी जातिरिति अत आसां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दंडस्ता
सु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दंडस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव स्वदारनियतः सदेति नियमात् पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीय
त इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् २९५ अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमे दंडविधानात्तास्वभुजि

प्रसह्य दास्यभिगमे दंडो दशपणः स्मृतः बहूनां यद्यकामोऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् २९६

ष्यासु दंडो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह पुरुषसंभोगसंजीविकासु दासीस्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो
दशपणो दंडः यदि बहव एकामनिच्छंतीं बलात्कारेणाभिगच्छंति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दंडं दंडनीयाः यदा पुनस्तदिच्छ
या भाटीं दत्वा पश्चादनिच्छंतीमपि बलाद्व्रजंति तदा तेषामदोषः यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मप
रायणा आमंत्रिता चेन्नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृतेति नारदवचनात् २९६ यदा शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं
दद्यात् तथा शुल्कं दत्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छंती द्विगुणं वहेत् अनिच्छन्दत्तशुल्को

पिशुल्कहानिमवाप्नुयादितितेनैवोक्तम् तथान्योपिविशेषस्तेनैवदर्शितः अप्रयच्छंस्तथाशुल्कमनुभूयपुमान्स्त्रियम् आक्रमेणवशंगच्छन्
धातदंतनखादिभिः अयोनौवाभिगच्छेद्योव हुभिर्वापिवासयेत् शुल्कमष्टगुणंदाप्योविनयंतावदेवतु वेश्याः प्रधानायास्तत्रकामुकास्तद्गृ
होषिताः तत्समुत्थेषुकार्येषुनिर्णयंसंशयेविदुरिति २९७ किंच यस्तुस्वयोषांमुखादावभिगच्छतिपुरुषंवाभिमुखोमेहति तथाप्रव्रजि
तांवागच्छत्यसौचतुर्विंशतिपणान्दंडनीयः २९८ किंच अंत्याचांडालीतद्गमनेत्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् सहस्रंत्वंत्यजस्त्रि

गृहीतवेतनांवेश्यांनेच्छंतींद्विगुणंवहेत् अगृहीतेसमंदाप्यःपुमानप्येवमेवच २९७
अयोनौगच्छतोयोषांपुरुषंवापिमेहतः चतुर्विंशतिकोदंडस्तथाप्रव्रजितागमे २९८
अंत्याभिगमनेत्वंक्यःकबंधेनप्रवासयेत् शूद्रस्तथांत्यएवस्यादंत्यस्यार्यागमेवधः २९९

यमितिमनुवचनात्पणसहस्रंदंडयित्वाकबंधेनकुत्सितबंधेनभगाकारेणांकयित्वास्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् प्रायश्चित्ताभिमुखस्यपुनर्दंडनमेव
शूद्रः पुनश्चांडाल्यभिगमेंत्यएवचांडालएवभवति अंत्यजस्यपुनश्चांडालादेरुत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमेवधएव इतिस्त्रीसंग्रहप्रकरणम्
२९९ व्यवहारप्रकरणमध्येस्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरंविवादपदंमनुनारदाभ्यांविवृतम् तत्रनारदः विवादादिविधिस्त्रीणांयत्रपुंसांच
कीर्त्यते स्त्रीपुंसयोगसैन्यंतद्विवादपदमुच्यतइति मनुरप्याह अस्वतंत्राः स्त्रियःकार्याःपुरुषैःस्वैर्दिवानिशम् विषयेषुचसज्जंत्यः सं-

स्यात्स्यात्यात्मनोवशइत्यादि यद्यपिस्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितयानृपसमक्षंव्यवहारोनिषिद्धस्तथापिप्रत्यक्षेणकर्णपरंपरयावा
विदितेतयोः परस्पराभिचारेदंडादिनादंपतीनिजधर्ममार्गेराज्ञास्थापनीयौ इतरथादोषभाग्भवतीतिव्यवहारप्रकरणेराजधर्ममध्येअस्य
स्त्रीषुधर्मजातस्योपदेशः एतच्चविवादप्रकरणएव सप्रपंचंप्रतिपादितमिति योगीश्वरेणनपुनरत्रोक्तम् सांप्रतंप्रकीर्णकारव्यंव्यवहारं-
पदप्रस्तूयते तल्लक्षणंचकथितंनारदेन प्रकीर्णकेपुनर्ज्ञेयाव्यवहारानृपाश्रयाः राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणंतथा पुरप्रदानसंभेदः
प्रकृतीनांतथैवच पाखंडिनैगमश्रेणीगणंधर्मविपर्ययाः पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः प्रतिग्रहविलोपश्च कोपआश्रमिणा

ऊनंवाप्यधिकंवापिलिखेद्योराजशासनं पारदारिकचौरंवामुंचतोदंडउत्तमः ३००

मपि वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा नदृष्टंयच्चपूर्वेषुसर्वंतत्स्यात्प्रकीर्णकेइति प्रकीर्णकेविवादपदेयेविवादाराजाज्ञोल्लंघनंतदा
ज्ञाकरणादिविषयास्तेनृपसमवायिनः नृपएवतत्रस्मृत्याचारव्यपेतमार्गेवर्तमानानांप्रतिकूलतामास्थायव्यवहारनिर्णयंकुर्यात् एवंव
दतायोनृपाश्रयोव्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितंभवति तत्रापराधविशेषेदंडविशेषमाह राजदत्तभूमेर्निबंधस्यवापरिमाणान्न्यू
नत्वमाधिक्यंवाप्रकाशयेद्राजशासनंयोलिखति यश्चपारदारिकंचौरंवागृहीत्वाराज्ञेनार्पयित्वामुंचतितावुभावुत्तमसाहसंदंडनी-
यौ ३०० ७ ७ ७ ७ ७

प्रसंगान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपिदंडमाह मूत्रपुरीषादित्यादिना अभक्ष्येणभक्ष्यानर्हेणान्नपानादिमिषेणद्रव्यरूपेणवा
ब्राह्मणंदूषयित्वाखादयित्वोत्तमसाहसंदंडोभवति क्षत्रियपुनरेवंदूषयित्वामध्यमम् वैश्यंदूषयित्वाप्रथमम् शूद्रंदूषयित्वाप्रथमसा
हसद्रव्यस्यार्द्धंदंडोभवतीतिसंबंधः लशुनाद्यभक्ष्यदूषणेतुदोषतारतम्याद्दंडतारतम्यमूहनीयम् ३०१ किंच रसवेधाद्यापादितव

अभक्ष्येणद्विजंदूष्यदंडउत्तमसाहसम् मध्यमंक्षत्रियंवैश्यंप्रथमंशूद्रमर्द्धिकं ३०१
कूटस्वर्णव्यवहारीविमांसस्यचविक्रयी अंगहीनस्तुकर्तव्योदाप्यश्चोत्तमसाहसं ३०२

र्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलो यः स्वर्णकारादिः यश्चविमांसस्यकुत्सितमांसस्यश्वादिसंबंधस्यविक्रयशीलः सौनिकादिः चशब्दा
त्कूटराजतादिव्यवहारीच तेसर्वेप्रत्येकंनासाकर्णकरैस्त्रिभिरंगुलैर्हीनाः कार्याः चशब्दात् त्र्यंगच्छेदेनसमुच्चितमुत्तमसाहसंदंडंदा
प्याः यत्पुनर्मनुनोक्तम् सर्वकंटकपापिष्ठंहेमकारंतुपार्थिवः प्रवर्तमानमन्यायेछेदयेल्लवशः क्षुरैरिति तद्ब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् ३०२

विषयविशेषे दंडाभावमाह चतुष्पादैर्गोगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षेणो च्चैर्भाषमाणस्य तथा लकुटलोष्टसायकपाषाणोत्क्षेपणेन बाहुना युग्येन च युगं वहता श्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोपि काष्ठादीन्या स्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दंडाभावप्रतिपादनार्थं प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिकरणपूर्व मस्त्येव काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ३०३ किंच नासिभवा रज्जुर्नस्या च्छिन्ना शकटादियुक्तबलीवर्दनस्या

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्मकृतस्तथा ३०३
छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ३०४

रज्जुर्यस्मिन् तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणाद्भग्नाक्षचक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोपसरता च शब्दा त्तिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं चागच्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाङ्न भवति अतत्प्रयत्नजनितत्वाद्धिंसनस्य तथा च म नुः छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च छेदने चैव यंत्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च आक्रं दे चाप्यपैहीति न दंडं मनुरब्रवीदिति ३०४

उपेक्षायां स्वामिनो दंडमाह अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृंगिभिर्गवादिभिः वध्यमानं समर्थोपि स्वामी यद्यमोक्षयन् उपे
क्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमं साहसं दंडं दद्यात् यदा तु मारितो हमिति विक्रुष्टेपि न मोक्षयति तदा द्विगुणं य
दा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दंड्यो न स्वामी यथाह मनुः प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दंडमर्हति इति प्राजको यंता
आप्तोभियुक्तः प्राणिविशेषाच्च दंडविशेषः कल्पनीयः यथाह मनुः मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषी भवेत् प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्ध

शक्तोप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृंगिणां तथा प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ३०५
जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पंचशतं दमम् उपजीव्य धनं मुंचंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ३०६

गोगजोष्ट्रहयादिषु क्षुद्राणां तु पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः पंचाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु गर्दभाजाविकानां तु दंडः स्यात्पं
चमाषकः माषकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातन इति ३०५ किंच स्ववंशकलंकभयाज्जारं पारदारिकं चोर निर्गच्छेत्य
भिवदन् पंचशतं पणानां पंचशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः यः पुनर्जारहस्ताद्धनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा-
जारं मुंचत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दाप्यः ३०६ ५ ५ ५

किंच राज्ञोनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेणभूयोभूयोवक्तारं तस्यैवराज्ञआक्रोशकारिणंनिंदाकरणशीलं तदीयस्यचमं
त्रस्यस्वराष्ट्रविरुद्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्यवाभेत्तारं अमित्रकर्णेषुजपंतंजिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् कोशापहरणादो
पुनर्वधएव राज्ञः कोशापहर्तृंश्चप्रतिकूलेषुचस्थितान् घातयेद्विविधैर्दंडैररीणांचोपकारकानिति मनुस्मरणात् विविधैः सर्वस्वा
पहारांगच्छेदवधरूपैरित्यर्थः सर्वस्वापहारेपियद्यस्यजीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यम् चौर्योपकरणंविना यथाहनारदः आयु

राज्ञोनिष्टप्रवक्तारंतस्यैवाक्रोशकारिणम् तन्मंत्रस्यचभेत्तारंछित्वाजिह्वांप्रवासयेत् ३०७
मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा राजयानासनारोढुर्दंडउत्तमसाहसः ३०८

धान्यायुधीयानांवाद्यादीन्वाद्यजीविनाम् वेश्यास्त्रीणामलंकारान्वाद्यतोद्यादितद्विदाम् यच्चयस्योपकरणंयेनजीवंतिकारवः सर्व
स्वहरणेप्येतन्नराजाहर्तुमर्हतीति ब्राह्मणस्यपुनर्नशारीरोब्राह्मणस्यदंडइति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुंडनादिकंकर्तव्यम् ब्राह्मण
स्यवधोमौंड्यंपुरान्निर्वासनांकने ललाटेचाभिशस्तांकः प्रयाणंगर्दभेनत्विति मनुस्मरणात् ३०७ किंच मृतशरीरसंबंधिनोवस्त्रपु
ष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथाराजानुमतिंविनातद्यानंगजाश्वादि आसनंसिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसोदंडः ३०८

किंच यः पुनः क्रोधादिनापरस्यनेत्रद्वयंभिनत्ति यश्चज्योतिः शास्त्रवित्गुर्वादिहितेष्वसुव्यतिरिक्तोराज्ञोद्विष्टमनिष्टंसंवत्सरांतेतवरा
ज्यच्युतिर्भविष्यतीत्यादिरूपमादेशंकरोति तथा यः शूद्रोभोजनार्थंयज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिंगानिदर्शयति तेषामष्टशतोदमः अष्टो-
पणशतानियस्मिन्दमेसतथोक्तः श्राद्धभोजनार्थंपुनः शूद्रस्यविप्रवेषधारिणः तप्तशलाकयायज्ञोपवीतवद्पुष्पालिखेदितिस्मृत्यंतरो
क्तंद्रष्टव्यं वृत्यर्थंयज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिंगधारिणोवधएव द्विजातिलिंगिनः शूद्रान्घातयेदितिस्मरणात् ३०९ रागलोभादिनान्य
थाव्यवहारदर्शनेदंडमाह दुर्दृष्टान्स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोल्लंघनेनरागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाशंक्यमानान् व्यवहारान्पुनः स्वयं

द्विनेत्रभेदिनोराजद्विष्टादेशकृतस्तथा विप्रत्वेनचशूद्रस्यजीवतोष्टशतोदमः ३०९
दुर्दृष्टांस्तुपुनर्दृष्ट्वाव्यवहारान्नृपेणतु सभ्याःसजयिनोदंड्याविवादाद्द्विगुणंदमं ३१०

राजासम्यग्विचार्यनिश्चितदोषाः पूर्वंसभ्याः सजयिनः प्रत्येकंविवादपदेयोदमः पराजितस्यतद्द्विगुणंदाप्याः अप्राप्तजेतृदंडविधिना
परत्वाद्वचनस्यरागाल्लोभादित्यादिनाश्लोकेनापौनरुक्त्यम् यदापुनः साक्षिदोषेणव्यवहारस्यदुष्टतातदासाक्षिणएवदंड्यानजयीनापि-
सभ्याः यदातुराजानुमत्याव्यवहारस्यदुर्दृष्टत्वंतदासर्वएवराजसहिताः सभ्यादयोदंडनीयाः पादोगच्छतिकर्तारंपादः साक्षिणमृच्छति
पादः सभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छतीतिवचनात् एतच्चप्रत्येकंराजादीनांदोषप्रतिपादनपरं नपुनरेकैकस्यैव पापापूर्वस्यविभागाय य
थोक्तं कर्तृसमवायफलजननस्वभावत्वादपूर्वस्य ३१० ७ ७ ७

न्यायतोनिर्णीतव्यवहारस्यप्रत्यावर्तयितुर्दंडमाह यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोपि औद्धत्यान्नाहं पराजितोस्मीति मन्यते तमायांतंकूट
लेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमतिधिष्ठंतं धर्मेणपुनः पराजयंनीत्वाद्विगुणंदंडंदापयेत् नारदेनाप्युक्तम् तीरितंचानुशिष्टंवा
योमन्येतविधर्मतः द्विगुणंदंडमास्थायतत्कार्यंपुनरुद्धरेदिति तीरितंसाक्षिलेख्यादि निर्णीतमनुद्धृतदंडं अनुशिष्टमुद्धृतदंडं दंड
पर्यंतंनीतमितियावत् यत्पुनर्मनुवचनम् तीरितंचानुशिष्टंचयत्रक्वचनविद्यते कृतंतद्धर्मतोज्ञेयंनतत्प्राज्ञोनिवर्तयेदिति तदर्थिप्र

योमन्येताजितोस्मीतिन्यायेनापिपराजितः तमायांतंपुनर्जित्वादापयेद्विगुणंदमं ३११

त्यर्थिनोरन्यतरवञ्चनाद्व्यवहारस्याधर्मतोवृत्तत्वाशंकायां पुनर्द्विगुणंदंडंप्रतिज्ञापूर्वकंव्यवहारंप्रवर्तयेत् नपुनर्धर्मतोवृत्तत्वानिश्चये
पिराज्ञालोभादिनाप्रवर्तयितव्यइत्येवंपरम् यत्पुनर्नृपांतरेणापिन्यायापेतंकार्यं निवर्तितंतदपिसम्यक्परीक्षणेन धर्म्येपथिस्थापनी
यम् न्यायापेतंयदन्येनराज्ञाज्ञानकृतंभवेत् तदप्यन्यायविहितंपुनर्न्यायेनिवेशयेदितिस्मरणात् ३११ ७

अन्यायगृहीतदंडधनस्यगतिमाह अन्यायेनयोदंडोराज्ञालोभाद्गृहीतस्तंत्रिंशद्गुणीकृतंवरुणायेदमितिसंकल्प्यब्राह्मणेभ्यः स्वयंदद्या
त् यस्माद्दंडरूपेणयावद्गृहीतमन्यायेनतावत्तस्मैप्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसंगात् अन्यायदंडग्रहणेपूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावा
च्चेति ३१२ इतिश्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञानेश्वरभट्टारकस्यकृतौऋजुमिताक्षरायां
याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविवृतौद्वितीयोध्यायः व्यवहाराख्यः समाप्तिमियात् अथास्मिन्नध्यायेप्रकरणानुक्रमणिकाकथ्यते आद्यं
व्यवहारमातृकाप्रकरणम् १ भुक्तिलक्षणम् २ ऋणादानप्र० ३ निक्षेपप्रकरणं ४ साक्षिलक्षणं ५ लेख्यलक्षणम् ६ दिव्य-

राज्ञाऽन्यायेनयोदंडोगृहीतोवरुणायतम् निवेद्यदद्याद्विप्रेभ्यः स्वयंत्रिंशद्गुणीकृतं ३१२

स्वरूपकथनं ७ दायविभागः ८ सीमाविवादः ९ स्वामिपालविवादः १० अस्वामिविक्रयः ११ दत्ताप्रदानिकम् १२ क्री
तानुशयः १३ अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ संविद्व्यतिक्रमः १५ वेतनादानम् १६ द्यूतसमाह्वयाख्यम् १७ वाक्पारुष्यम् १८
दंडपारुष्यं १९ साहसं २० विक्रीयासंप्रदानं २१ संभूयसमुत्थानं २२ स्तेयप्रकरणं २३ स्त्रीसंग्रहणं २४ प्रकीर्णकं २५ इतिपंच-
विंशतिप्रकरणानि २५ उत्तमोपपदस्येयंशिष्यस्यकृतिरात्मनः धर्मशास्त्रस्यविवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः १ छ

इति मिताक्षरासहितयाज्ञवल्क्यस्मृतेर्व्यवहाराभिधो द्वितीयाध्यायः स०

[OrderDescription]
,CREATED=10.06.20 13:33
,TRANSFERRED=2020/06/10 at 14:16:16
,PAGES=227
,TYPE=STD
,NAME=S0003112
,Book Name=M-2899-MITASHARASAHITAYAG VALPYASMRITI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF

FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF

FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF

FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF

FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF

FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF

FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF

FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF

FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,